ZÜBEYDE HANIM

Tek Kadın

Zafer Güler





okuma alışkanlığınıza renk katmak için...

ALETYA KÜTÜPHANESİ

ZÜBEYDE HANIM / Tek Kadın

978-9944-490-73-3
Nisan 2009

Genel Yayın Yönetmeni
Murat Kaplan

Editör
Mesut Aşkın

Redaksiyon
Mesut Aşkın

Kapak Tasarım
Ali Doğan

Baskıya Hazırlık
Vedat Ateş

Baskı
Kitap Matbaacılık
Davut Paşa Cad. No: 123 Kat: 1
Davutpaşa - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 482 99 10

© Bu eserin yayın hakları Siyah Beyaz Basım Yayın Dağıtım'a aittir. Yayınevinin izni olmadan basılamaz. CD vb. şekliyle çoğaltılamaz. Kaynak gösterilecek yazılar dışında alıntı yapılamaz.



SİYAH BEYAZ KİTAP
Çatalçeşme Sok. Defne Han Kat: 2 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0212 522 07 58 **Faks:** 0212 522 07 58
www.siyahbeyazkitap.com • siyahbeyazkitap@gmail.com

ALETYA KÜTÜPHANESİ

Unutamama. Yunanca'da *hakikatin* ete kemiğe bürünmesi anlamına gelir.

Bu seriden Bilim, Politika, Araştırma-İnceleme ve Kuramsal kitaplar yayınlanır.

Bahsettiğimiz ve anlatmaya çalıştığımız kişilik bir milletin kaderini ve tarihteki varlığını değiştiren bir şahsiyetin annesidir. Türk milletinin geçmişinden gelen ve geleceğini etkileyen bir çok olaylar vardır. Bu olayların tarih sayfalarında yer bulması doğaldır. Fakat yazmayı ve anlatımı olmayan bir tarihi kestirmek oldukça zor olsa gerek. Tüm milletlerin tarihlerinde; bazı kişiler, bazı olaylar dönüm noktası olmuştu. Olaylar kişilerle yapışık bir gelişme gösterir. Olayların değişimi kişilere, kişilerin değişimi olaylara bağlıdır. Kişilerin toplumdan alabildiği eğitim ve görgü her zaman sınırlıdır. Şahsiyetlerin oluşmasında aile, çevre ve toplumun ne denli etkisi olduğunu bilmek çok zor değildir. Bir şahsın kişilik oluşumu, çocukluğundan başlar en büyük etkileyicisi ailedir. İlk başlangıç aile içinde şekillenir, gelişir ve son şeklini alır.

Anadolu topraklarında yaklaşık bin yıldır varlığını sürdüren, milletler topluluğunun dağılma ve yok olma sürecinde devreye girerek ciddi anlamda onların bir bakıma kaderini etkilemiş olan Mustafa Kemâl'in de çocukluğu, gençliği ve yetişkinliğinde etkileyen unsurların başında ailesi vardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde birçok ciddi ve önemli şahsiyet bu durumdan ülkeyi kurtarmak istiyordu. Mustafa Kemâl de bu kişilerin içinde yerini almış-

tı. O diğerlerinden çok daha ileri adım atarak daha cesur davrandı. Siyasi değişimleri kendi varlığıyla etkileyerek, yeni bir ülkenin ve ulusun doğmasını sağladı. Mustafa Kemâl ülkenin tarih akışında ve milletin kaderinin değişiminde büyük bir rol üstlendi.

Türkiye de başardığı ve bütün sömürge ve yarı sömürge ülkelerin milli kurtuluş hareketleri'nde önder olan, yön tayin eden siyasi ve iktisadi egemenlik savaşı dediğimiz hareket, onun çağdaş kişiliğinin bambaşka bir cehresidir.

Bu cehrenin oluşumunda kuşkusuz Mustafa Kemâl'in yaşama girerken, hayata başlarken geçirdiği travmalar, sorunlar, çaresiz kaldığı lâhzalar kuşkusuz en az anne ve babasının verdiği eğitim kadar etkili oldu. Bu gelişimde annesinin etkisi göz ardı edilemez. Çok küçük yaşta babasını kaybetmişti. Bu gelişimi takip edebilmek oldukça zordur. Bunun nedeni tarihsel süreçte elimizde çok az belgenin olmasıdır.

Mustafa Kemâl'in çocukluk ve gençlik yılları gibi, Annesinin yaşam mücadelesini anlatırken ilave edilebilecek çok fazla bir bilgi yoktur ancak olayların gelişimi ve etkileri üzerinde yorum yapabilmek mümkündür. Annesinin yaşamı, küçük yaşta yetim kalan Mustafa Kemâl'in kişiliğini oluşturmuştur. Bu zorluklarla baş edebilmek için annesinin yardımını almıştı.

Annesinin zorlu ve yokluklar içindeki hayatının nedenlerinden biri de Mustafa Kemâl'in babası Ali Rıza Efendidir. Ali Rıza Efendi'nin ailesi Selânik'in yerlisi sayılmaktadır. Amcası Hafız Mehmet Efendi ise Selânik'in bir mahalle mektebinde hocalık yapıyordu.

Kesin tarih belli olmamasına rağmen yaklaşık olarak 1839 yılında Selânik'te dünyaya gelen Ali Rıza, Osmanlı Devleti'nin Makedonya ve Teselya'yı Türkleştirme politika-

sı çerçevesinde 1460'larda Makedonya'nın Manastır Vilayeti'nin Debre-i Bâlâ Sancağı'na bağlı Kocacık Köyü'ne; oradan 1830'larda Selânik'e göç etmiş olan Kocacık Yörüklerindendir. Kocacık Yörükleri, Orta Asya'dan gelerek Anadolu'da Konya-Karaman Bölgelerinde yaşayan "Kızıloğuz" Türkmenlerindendir. Ali Rıza'nın dedesi Ahmet Efendi ve amcası Hafız Mehmet Efendi'nin taşıdıkları Kızıl lakabı da buradan gelmektedir.[1]



Bazı kaynaklarda[2] kızıl lakabının sakalının kızıl olduğu varsayımından hareketle söylendiği yazılsa da "Kızıloğuz" Türkmenlerinden geldikleri yadsınamaz. 15. ve 16 yüzyıllarda Osmanlılar tüm Balkanlara, Romanya'ya, Sırbistan'a Müslüman aileleri yerleştirmeye başlamıştı.

Bu nüfus hareketleri devletin iskân ve popülâsyon politikasının bir sonucudur. Özellikle Anadolu'da yerleşik bir yaşam sürmeyen, göçer durumda olan ve belirli yeri yurdu olmayan Müslüman ve Türkmen boylarını imparatorluğun fethettiği bereketli topraklara göndermek ve orada Müslüman ve Türk yurdu kurmak düşüncesi yüzyıllarca geliştirilen bir siyasi yaklaşımdı. Birçok Osmanlı Sultanı bu politikayı yüzyıllarca devam ettirdi.

Sonradan Müslüman olan Sırplar ve Bulgarların bölge barışını bozmak için özellikle Rus Çarlığı tarafından Slav Ir-

kından oldukları öne sürülen bu unsurlar azınlık statüsünde himaye gördü. Ruslar tarafından Osmanlı merkez yönetimine karşı kışkırtıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun güçten düşmesi birçok karışıklıklarını beraberinde getirdi. Bu karışıklıklar ve huzursuzluklar gerek toplumsal barışı bozmuş gerekse ekonomik beklentileri silmiştir. Halkın üretim ve ticaretle olan faaliyetleri her defasında sekteye uğratılmıştır. Çok çeşitli milletlerin birlikte ve beraber güç birliği yaptıkları yaşam yeri Makedonya; dış güçlerin baskısı ve nilâk hareketleri yüzünden tarihte hiçbir zaman huzurlu ve güvenli bir yer olamamıştır.[3]

Aslında bereketli ve verimli toprakları olan Makedonya, Osmanlı'nın en değer verdiği ve yüz binlerce değişik toplumdan olan çok kültürlü, çok dilli ve çok zengin bir yapısı vardı. Bu bölgeden birçok devlet adamı çıkmıştı. Eğitimi ve kültür birikimi diğer Osmanlı Ülkelerine göre çok daha zengin bir bölgeydi. Osmanlı Devleti güçten düşmeye başlayınca milliyetçilik akımları, dış güçlerin ve büyük devletlerin desteğiyle Osmanlı Devletin karşı bir isyan şeklini aldı.

Mustafa Kemâl ve annesinin yaşamları; politik ve siyasi gelişmelerin olumsuz etkileri içinde yön buldu. Savaşların ve çatışmaların olumsuz koşullarını derinlemesine yaşadılar. Yaşadıkları bölgede her gün yeni karışıklıklar ve huzursuzluklar vardı. Karşı milletten ve karşı dinden olanlar arasında kavgalar, çatışmalar süreklilik kazanmıştı. En ufak olaylar büyütülüyor, kontrolden çıkıyordu.

Bu tip olaylardan biri de Ali Rıza'nın babası Firari Ahmet Efendi'nin karıştığı olaydı. Firari lakabıyla anılan Ahmet Efendi uzun bir dönem devlet güçlerinden kaçak olarak yaşamıştı. Selânik'te 1876 yılında Nisan ayında çıkan bir karışıklıkta, Müslüman olan bir Bulgar kızı Rusların teşvikiyle kaçırılmış. Bu da halkın o dönemde duygularını zedelemişti.

Olaylar bir çorap söküğü gibi artarak devam etti ve bir iç çatışmaya döndü. Selânik'te yaşayan Müslüman unsurlar ayaklanma yapmışlar ve önlerine geçen bazı gayri Müslim evlerine ve elçiliklere saldırmışlardı. Bu halk hareketinin sonunda maddi hasarla birlikte birçok gayri Müslim zarar görmüş hatta bu karışıklıkları azmettirici olarak kabul gören Alman ve Fransız konsolosları da öldürülmüştü.

Bunun üzerine Fransız ve İngiliz donanmasına bağlı bazı savaş gemileri 7 Mayıs 1876 yılında Selânik'e kadar gelmiş ve bu olayların müsebbiplerini ve önleyemeyenlerin cezalandırılmasını istemişlerdi. Suçluların bulunmaması durumunda Osmanlı Hükümetine ağır tehditler savurmuşlardı. Bunun üzerine dönemin hükümeti bu konuyla ilgili bazı askerlerin de idam edilmesi veya cezalandırılması konusunda gerekli adımları atmış ve ayaklanmayı batıların isteği doğrultusunda geçici olarak çözmüştü.

Mustafa Kemâl'in dedesi; Ahmet Efendi'nin görevinin askerlikle ilgili olduğunu biliyoruz. Ahmet Efendi; hükümetin bu tasarrufu sonucunda, bu yargılamalardan dolayı ceza görebileceğini düşünerek Makedonya'nın sarp dağlarına kaçmayı tercih etmiştir. Bu kaçışla birlikte Ahmet Efendi ölene kadar dağlarda ve kimsenin kolaylıkla ulaşamayacağı yerlerde yaklaşık 7 yıl yaşamıştır.

Bu uzun firarilik dönemi sonunda hayatını kaybetmiştir. Ahmet Efendinin babası hakkında çok açık bilgiler olmaması gayet doğaldır. Özellikle Türkler ve Türk boyları kendilerinin hangi boylardan ve ailelerden geldiklerini bildikleri halde bunları belgelemek veya doküman olarak tanzim etmek alışkanlıkları yoktur.[4]

Hatta Türk hükümdar saraylarında bile böyleydi ve özellikle de kız çocuklarının doğum tarihleri bilinmez veya kaydedilmezdi. Erkek çocuklarının da kaydedilmezdi hatta soy

ve sop ile övünmek ve onunla öne çıkmak üstünlüğü olmadığından özellikle Türk boylarında "ad"sızlık bir üstünlüktü. Bileği ve kafası güçlü olan birçok Hakan ve yönetici çok sıradan insanların içinden bile çıkabiliyordu.

Türk boylarında özellikle bu davranış biçimi sanki bir örf ve âdet gibi derinlemesine kök budak salmıştır. Özellikle doğum tarihleri ve gün ay yıl olarak tespit edilmez ve yazılmazdı. Bu nedenle de gerek Mustafa Kemâl'in gerekse babasının doğum tarihleri kesin olarak belli değildir.[5]

Ali Rıza Efendi, babasının bu zorlu ve uzun firari hayatının süresince memur olarak küçük bir sınır kasabasında hayatını sürdürüyordu. Yalnız hayatını bitirmek ve bir evlilik yapmak istiyordu. Bu isteğini bazı yakınları ile paylaşarak kendisine uygun ve özellikle de sarışın bir kız bulmaları konusunda isteğini söylemişti. Bu düşüncesinin nedeni de rüyasında aksakallı bir dedenin sarışın bir kızı göstererek "Bu kız senin kısmetindir." diyerek rüyasında kaybolmuştu. Ali Rıza Efendi bu rüyadan çok etkilenmişti. Bu rüya sarışın bir kızla evlenme isteğinin nedeni olarak gösterilmekteydi.

Selânik'in özellikle Müslümanların yoğunlukta oturdukları mahallelerde tanıdık ve aracılar; kızları olan bazı evlerin kapılarını çalıp sohbet eder ve evlerdeki kızların herhangi bir izdivacı kabul edip edemeyeceklerini soruştururlardı. Ali Rıza Efendi'nin evliliği ise tamamıyla bir tesadüften ibarettir. Ali Rıza Efendi, genç Zübeyde'yi evlenmeden önce bir rastlantı sonucu Selânik'te görmüştü. Hemen tanıdıklarına rica ederek Genç Zübeyde'nin nerede yaşadığını ve kimin kızı olduğunu öğrenmeye çalışmıştı.

Genç Zübeyde Selânik'e bir saat uzaklıktaki Langaza'da yaşamaktaydı. Burada büyük bir çiftlikte büyümüştü. O da yetimdi ve babası olmadığından annesi ile dayısının hima-



yesindeydi. Bazı zamanlar Selânik'e gelmek istemişse de bu kısmet olmamıştı. Büyük bir şehir görmek ve yeni yerlerde bulunmak düşüncesindeydi fakat bu mümkün değildi. Selânik' gelmesine sebep olan kötü bir olaydı.

Bir yorgan iğnesi bacağına batmış bir arabaya koyup Selânik'e getirmişlerdi. Doktor müdahalesi ile yorgan iğnesi çıkartılmıştı. Selânik'in havasını ve şehri beğenen Genç Zübeyde, burada biraz zaman geçirmek istemişti. İşte o esnada Ali Rıza Efendi rüyasında gördüğü genç kızla tesadüfen karşılaşmış ve hemen onunla evlenmek için evini öğrenip aracı göndermişti.[6]

Bu işin soruşturmasından sonra Hatice Hanım isminde aracı Zübeyde Hanımın orta halli ailesinin evinin kapısını çaldığında, genç Zübeyde'nin annesi "Molla Hanım"; evlendirecek kızı olmadığını, belirterek evine gelenleri geri göndermek istiyordu.

Genç Zübeyde annesi ve sadece tek akrabası üvey dayısı olan Hüseyin Ağa ile yaşamaktaydı. Hüseyin Ağa, genç Zübeyde'nin evliliğinde araya girmişti. Aslında Zübey-

de'nin annesi kızını kimseye vermek istemiyordu. Özellikle de maddi imkânları yetersiz olan herhangi bir kişiyle evlendirmek istemiyordu. Zaten Genç Zübeyde küçüktü. Ali Rıza Efendi ise Hüseyin Ağa'yı bulup ondan yardım istemiş ve Zübeyde'nin annesinin ikna edilmesinde ondan destek istemişti.

Genç Zübeyde'nin üvey dayısı, Hüseyin Ağa devreye girer ve bu evliliğin olması için ağırlığını koyar. Genç Zübeyde'nin anne tarafından erkek olarak en büyük yakını olduğu için evlilik konusunda bu girişim sonuca ulaşır ancak annenin de çekincesinin nedeni, damat adayının genç Zübeyde ile yaş farkının büyük olması ve maddi açıdan yetersizliğiydi. Aralarında yirmi yaştan fazla fark vardı. Genç Zübeyde çok gençti. Ancak adetler ve görenekler devreye girdi başlık parası ve diğer şartların konuşulması, tarafların pazarlığa varan tartışmalarının olduğunu unutmamak gerekir.

Ali Rıza Efendi kendisinin beğenip evlenme teklifi götürdüğü; ilk kez ismini duyduğu bu genç ve kendisinden oldukça küçük olan genç Zübeyde ile izdivacının kendisinin rüyasında gördüğü kızla olacağı düşüncesiyle sabırsızlanmaktaydı. Zübeyde'nin babasız olması ve kendisini koruyan kollayan bir yakınının olmaması bu evliliğin gerçekleşmesine neden oldu.

Kısa bir süre sonra adet ve göreneklerin yerine getirilerek organize edilen bir düğün töreniyle, Ali Rıza Efendi ile kendisinden oldukça genç Zübeyde Hanım Selânik'te Yenikapı mahallesinde evlenirler. Ali Rıza Efendi; eski Osmanlı Rumelisi'nin Yunanistan sınırındaki Olimpos dağı eteklerinde, Çayağzı veya Papaz Köprüsü olarak adlandırılan ıssız ve dağlık bir noktada gümrük muhafaza memuru olarak oldukça düşük bir maaşa çalışıyordu.

Sürekli aldığı sabit geliri yeni evlendiğinde aslında bir

garanti gibi görülmüş ve bu göz önüne alınarak genç Zübeyde'nin kendisi ile evliliğine müsaade verilmişti. Fakat zaman, bu durumun hiçte böyle kolay olmadığını gösterdi. Düşük gelirli ve fakir bir adam olan Ali Rıza Efendi kendisinin çektiklerini başkasına da yaşatmaya başlamıştı. Evinden uzak bir yerde aylarca gelemeden çalışan, evli bir kişinin karısını, çok cüz-î bir aylıkla geçindirmesi beklenemezdi.

Genç Zübeyde için sefalet derecesindeki sıkıntılı ve acı dolu yıllar başlamıştı. Hastalık, yokluk ve ayrılık bu genç insanı pençesine almıştı. Genç Zübeyde için bu yılların erken gelmesi de, o dönemlerde genç kızların ortak kaderi olan yaş farkının büyük olduğu diğer evlilikler gibi kendisinden çok büyük yaşta olan biriyle olan izdivacı da ona mutsuzluk getirmişti. Mutsuzdu ve bu yaşamın kader olduğuna inancı da mutsuzluğunu silemiyordu.

O dönemde yaşanan şartlar ve meydana gelen olaylar; gün geçtikçe genç Zübeyde'nin mutlu olabileceği umutlarını tamamıyla ortadan kaldırmaktaydı. Evlendikten kısa bir süre Yenikapı'daki evlerinde peş peşe iki çocukları dünyaya geldi ve bir üçüncüsü daha sonra doğdu. Fatma, Ömer çiçek hastalığından öldüler. Ahmet ise babasının ihmalinden yanlışlıkla yattığı eşikten düşmesi sonucu muhtemelen boyun kırılması veya beyin kanamasından hayatını yitirdi.

Bu trajik ölümler genç Zübeyde'yi derinden etkiledi. Bir yandan eşinin uzak bir yerde çalışması bir yandan çocuklarını kaybetmek ve güç denecek kadar zor geçen hamilelik dönemleri, bunalımlı ve yalnızlık dolu bir hayatı yaşamakta zorunda olduğunu gösteriyordu.

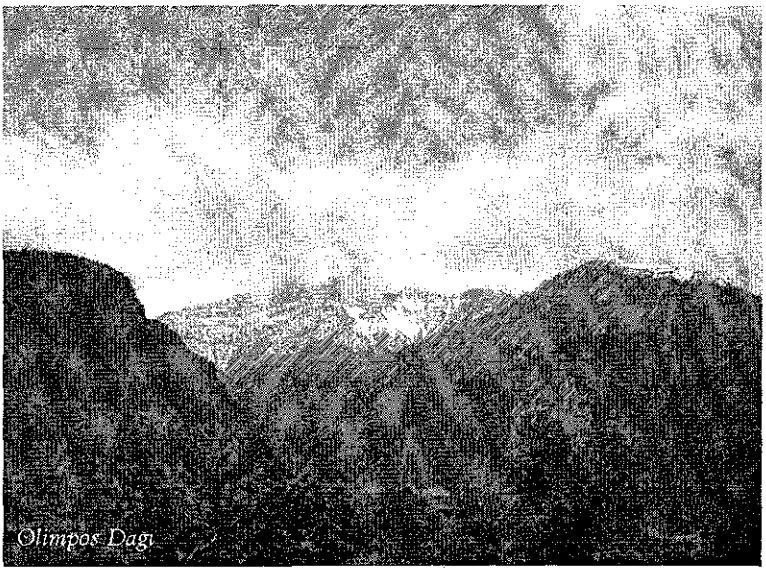
Bir yandan maddi imkânların sınırlı olması, bakımsızlık, ruhi sıkıntılar, Ali Rıza Efendiyi üzdüğü gibi genç Zübeyde için de içinden çıkılmaz bir duruma itiyordu. Ancak tüm bu

sıkıntıların Allah'tan geldiğini ve eninde sonunda bu buhranlı dönemlerin son bulacağı beklentisi ve tevekkülü içinde gelişen bir düşünce yapısına sahip; akıllı dindar bir insandı genç Zübeyde.

Ali Rıza Efendi'nin ailesi olan Hâfız Mehmet Efendi ve oğlu Salih Efendi bir bakıma Yenikapı'daki evlerine maddi destek sağlıyordu ancak görülen o ki bu destek Ali Rıza Efendi'nin uzaklarda çalışmak zorunluluğundan kaynaklanan sıkıntıları bertaraf edemiyordu.

Daha önceleri Ali Rıza Efendi 1876 Türk-Rus Savaşında gönüllü olarak "Asakir-i mavine" olarak adlandırılan yardımcı askeri birliğe gönüllü olarak katılmıştı. O dönemde özellikle Yeniçeri ocaklarının kaldırılmasından sonra bu tip birlikler kurulmuş ve savaş dönemlerinde gönüllü birlikler oluşturularak bunlardan faydalanılmıştır. Bu birlikte kalmak istemişse de bu birlikler daha sonra dağıtılmıştı bu seferde savaştan sonra "Evkaf Dairesinde" memur olarak çalışmaktadır. Okuma yazma bildiği için ve o döneme göre okumuş kabul edildiği için geçici olarak Teğmen rütbesiyle görev yapmıştır. Hatta bu döneme ait çektirdiği bir fotoğraf da Mustafa Kemâl'in babası olduğunu yüz hatlarından göstermektedir. Ali Rıza Efendi bu taburda görevliyken Orhaniye Zırhlısı ile İstanbul'a getirilmiş ancak daha sonra dönemin padişahı Abdülhamid'in bu birlikle ilgili düşünceleri yüzünden Selânik'e geri gönderilmiştir.

Ali Rıza Efendi evlenmeden önce Asakir-i Mülkiye taburunda 1878 yılına kadar olan askerlik görevini bitirmişti. Bu dönemden önce de Batı Trakya'da Kırcaali ve Makedonya'da Tikveş İlçesinde bazı küçük memuriyetlerde bulunmuştur.[7] Ali Rıza Efendi Papazköprüsü'deki gümrük memurluğundan önce bulunduğu görevlerde kendisini koruyacak ve onun yükselmesini sağlayacak bir yakını veya bir



Olimpos Dağı

devlet adamı olmadığı için bu görevlerinde daha iyi mevkilere gelememiştir. Yıllarca bu görevlerde bulunmasına rağmen istediği mevkiye gelememişti küçük ve önemsiz bir memuriyette kaldı

Papazköprüsü'nde muhafaza memurluğu, gümrük memuriyetinin en alt kademesiydi. O dönemdeki aylığı 3 liradır bu maaş o zamanki teğmen maaşından biraz fazla olduğu için aldığı ücretin çok önemli olmadığı ve bir ailenin rahat bir yaşam sürmesini sağlayamayacağı açıktır. Ali Rıza Efendi'nin ailesi orta gelirli bir aileydi. Eğer zengin bir aile olsaydı oğullarının uzak diyarlara gitmesini engellerlerdi hatta yeni evli olduğu dönemlerde de daha fazla yardımla veya evin giderlerinde daha önemli yükü üstlenerek bunu sağlayabilirlerdi.

Ali Rıza efendi'nin çalıştığı yer Papazköprüsü, Selânik'e

göre biraz kuzeyde, Ege denizi kıyısındaki Katerin İlçesine bağlıydı. Gümrüğün bütün işleri kereste ihracatına bağlıydı. Olimpos dağı eteklerinde kesilen keresteler ilk önce Çayağzı'na indirilir, oradan Yunanistan'a gönderilirdi. Bütün yapılanlar ticaretin arkasında Selânik'te faaliyetini sürdüren kereste tüccarları vardı.

Ali Rıza Efendi'nin görevi, kaçakçılığı önlemek ve muayene memuruna yardım etmekti. Bu kontrol noktası kesilip sevk edilen kerestelerin giriş çıkışlarının kayda alındığı yerdi. Burası aslında Selânik'in en önemli tüccarlarının iş yaptığı yer olduğu için oldukça hareketli ve o günkü koşullarda oldukça önemli bir merkezdi.

Özellikle Selânikli tüccarlar her türlü kaçakçılık, hile, usulsüzlük, kanunsuzluk, rüşvet, dolambaçlı işleri iyi bilirlerdi. Aynı zamanda bazı çeteleri ve o günün eli kanlı adamlarıyla birlikte iş yaptıklarından çoğunun dürüst ve namuslu bir hayatı yoktu. Daha doğrusu Selânikli tüccarlar çok hırslı ve parayı seven insanlardı, Osmanlı Devleti'nin en eski ticaret yapan ancak o denli de tehlikeli insanları Selânikliydi.[8]

Bu işlerde başarılı olmak için çetelerle çalışmak, kaçakçılık yapmak, memurları tehdit etmek, vergisiz satışlarla büyük karlar yapmak gibi tüm kanunsuz işleri Selânikli tüccarlar iyi beceriyordu. Hâttâ bu kontrol merkezinde mümkün olduğu kadar gözden uzak güvenliğin ve denetimin sağlanmasında riskli bir yer olduğu için burada çalışanların da can güvenliği yoktu.[9]

Ali Rıza Efendi'nin çalıştığı yer ne ilçe, ne kasaba ne de köydü. Issız sefil, küçük birkaç barakanın olduğu mezra gibi bir yerdi. Oradaki çayın öte tarafı da Yunan topraklarıydı.

Derenin bu tarafı ise dağlarda yaşayan, bütün geliri

adam soymak ve kaçırmak olan Bulgar çetelerinin barınağıydı. Bu çeteleri de besleyen Selânikli tüccarlardı. Selânikli tüccarlar bir nevi bu eşkıyanın gücüyle o günkü devlet otoritesini bozmuş kendilerine göre bir düzen oluşturmuşlardı. Bu çetelerin Olimpos dağının eteklerindeki ormanlarda taksim edilmiş bölgeleri vardı. Her çetenin kendine ait bir yeri vardı. Bu taksimi iyi bilen tüccarlar işlerine geldiği davranıyorlar ve devletin olmadığı bir yer onlara daha karlı geliyordu. Böylelikle sistemi istedikleri gibi yönlendiriyorlardı.

Devlet ve vergi sistemi çöktüğünden Selânik'in mütegallibeleri tüm düzeni yönlendiriyorlardı. Devlet ise çok az para ödediği memurları ile sanki kontrol yapıyormuş gibi otorite kurmaya çalışsa da aslında bu iş Selânik tüccarları ile eşkıyaların işine yarıyordu.[10] Bu durumda devlet büyük zararlara uğrarken devlet memurları da sefaleti yaşıyordu.

Devletin memurları biraz zorluk çıkartsa hemen tehdit ve korkutma ile sindiriliyordu. Ali Rıza Efendi gibi düşük ücretle çalışan, ailesinde kilometrelerce uzakta aylarca ayrı yaşayan bir insan için hayatın pek de güzel geçtiği söylenemezdi. Daha doğrusu Ali Rıza Efendi çok ağır koşullarda ve oldukça sıkıntılı bir yaşam sürüyordu. Evlenerek bu sıkıntısını daha da perçinlemişti.

Kendisine yetmeyen çok düşük bir ücret, eşinden ve çocuklarından ayrı bir yaşamı vardı. Dürüstlük de bu duruma eklenince yaşam çok daha zorlaşmıştı. Görev yaptığı yerden Eşini görmeye çok zor koşullar altında gidiyordu. Selânik'le Papazköprüsü arasında karadan yol yoktu. Yaklaşık 90 mile yakın bir deniz mesafesi ile yelkenli deniz taşıtları ile gidilebiliyordu. Ali Rıza Efendi bu nedenle çok zor koşullar altında evine gidip gelebiliyordu. Bu da istediği zaman olmuyordu bazı zamanlar ancak izin alabiliyordu. Bu bölge, kimse-

nin çalışmak istemediği bir yerdi. Çalışanlar da mecburiyetten ve ekonomik koşulların imkânsızlığından çalışıyorlardı.

Bu durum çekilecek gibi değildi. Ali Rıza Efendi evliliğinin ilk yıllarını; kendi yaşından çok küçük olan genç ve güzel karısından uzak bir yerde eşkıya ve yokluğun hüküm sürdüğü bu ıssız yerlerde geçirdi. Ancak artık karısından ayrı yaşamaya dayanamıyordu.

İçine düştüğü bu durumdan dolayı her şeye rağmen gene de çocuklarını ve karısını bu ıssız sefalet kokan yere getirmek istiyordu. Bu kararıyla onları da yokluğa, ilaçsızlığa, doktorsuzluğa, açlığa ve sefalete sürükleyerek ne kadar büyük bir hata işlemişti. Papazköprüsü gibi bir mezrada genç ve güzel bir kadının yaşaması mucizeydi. Hatta küçük çocukların bütün medeniyetlerden uzak ilkel ve pislik içinde bir yerde sağlıklı bir şekilde yaşamlarını sürdürmeleri mümkün müydü?

Kısa zamanda bunun böyle olmadığını, küçük bir mezrada yaşamın imkânsız olduğunu Ali Rıza Efendi anlayacaktı. Çocuklarını hastalığa ve yokluğa sürüklemişti. Karısını da sefalete ve acılara götürdü. Kısa zaman sonra bu ücra köşede çocuklarının üçünden ikisi burada öldü.*

Çocukları için hiçbir şey yapamadılar. Çünkü ne ilaç ne doktor ne de başka imkânlar çocukların hastalanmasını veya tedavi edilmesini sağlayacak ölçüde değildi. İki çocuğun cenazeleri Çayağzı'nda gömülüdür. Burada Zübeyde Hanım'ın trajik öyküsü kendinden yaşlı küçük bir memurla evlendirilmesinin yanı sıra, hiçbir kadının yaşamak istemeye-

*Kronolojik olarak ailenin çocuk doğumları ve ölümleri göz önünde bulundurulursa Ahmet ve Ömer'in burada öldüğü kesinlik kazanmaktadır. Mustafa Kemal'in doğum yılı tarihsel verilere göre takvim yılının değişmesinden dolayı tam olarak bilinmediğinden, doğumundan sonra da bu ıssız yerde bir süreliğine kaldığını biliyoruz.

ceği bir ücra mezrada senelerce nasıl bir sefalet çektiğini göz ardı etmemek gerekir.

Aylarca kahrını çekerek dünyaya getirdiği çocuklarının, bir saman çöpü gibi uçup gitmesi kim bilir onu ne kadar derinden sarsmıştır. Sadece yokluk ve sefaletten değil; canı kadar sevdiği çocuklarının bu akıbetinin nedeninin kahredici imkânsızlıklardan olduğunu bilmekten bunaldığı bilinmelidir. Ölen evlatların en fazla üzüleni annelerdir kuşkusuz. Ölen çocukları yaklaşık 9 yaşlarındaydı, peş peşe ölmeleri de acıyı daha da derinleştirmiş. Bu kayıplar aileyi uzun bir süre yasa boğmuştu.*

İlk doğan çocukları olan Fatma ise öldüğünde sadece 4 yaşındaydı. Fatma'nın öldüğü yıl Ömer doğmuştu. Bütün bu ölümlerin yokluk, hastalık ve bakımsızlıktan olduğu muhakkaktır. Hastalıklar ve tıbbi yetersizlikler o günler de tüm Anadolu gibi Makedonya'nın da değişmez kaderiydi. İnsanların ölüm yaşları çok gençti. Yaşam süreleri kısaydı. Hastalık, fakirlik ve savaşlar her beş on yılda bir büyük yıkımları beraberinde getiriyordu.

İnsanların herhangi bir eşkıya veya cani tarafından kaçırılıp alı konması veya öldürülmesi normal karşılanıyor, genç kızların bile bir anda kaçırılması her zaman görülen bir olaydı. İnsanlar kendi aile fertlerini her an ve her yerde kaybetme riskiyle karşı karşıyaydılar.[11]

Makedonya çok karışık ve barışın ve sükûnetin oldukça zayıfladığı bir döneme girmişti. İşte Ali Rıza Efendi de genç karısı Zübeyde böyle bir yaşam atmosferinde mücadele veriyorlardı. O dönemlerde acıların ve yoklukların çok büyük ve derin sızısı olduğu muhakkaktı.

*Bu dönemlerde sarılık, menenjit, çiçek, kolera, tifo, kuşpalazı gibi salgın hastalıklardan çocuk ölümleri çok büyük boyutlardaydı.

Bir annenin büyütüp beslediği çocuklarının tek tek hastalıklarla mücadele vermesi ve hayattan kopup gitmesini ne kadar büyük bir felaketti. Ancak burada görülen o dur ki Zübeyde Hanım bunca yokluk ve acılara rağmen, eşiyle küçük bir barakada yaşayabilmesi, daha sonra da eşinin tasarrufları ile Selânik'te yaptırıldığı ev için de ona yardımcı olması azımsanamaz.*

Dini inançları kuvvetli olan bir anneydi Zübeyde. Çocuklarının hep dindar ve iyi bir Müslüman olmalarını istemiştir. Zaten bunu ilerde Mustafa Kemâl'in eğitim yolunun seçilmesinde anlayabiliyoruz.

Ali Rıza Efendi ise her yönden mutsuzdu. Bir yandan genç ve kendinden yaşça küçük karısını mutlu edememişti. Diğer taraftan çok az maaşla sefaletleri oynayan bir hayatta çocuklarını peş peşe kaybediyordu. Küçücük medeniyetten uzak yüzyıllarca önceki hayatın hüküm sürdüğü Papaköprüsü'ndeki yaşamı ona da acı veriyordu.

Oradan biran önce kurtulmak istiyordu ancak sadece kendisini düşünmüyor ve genç eşinin de daha refah ve mutluluk dolu bir hayata götürmek istiyordu. Onun da bütün istediği iyi ve daha rahat bir yaşamdı. En azından yoklukların ve çaresizliğin ne olduğunu bildiğinden, bunun da artık yeteri kadar bedelini ödediğini düşünüyordu.

Kuvvetli dalgaların sahile vurduğu gecelerde, tekin olmayan korkulu evinde, ailesi ile birlikte derin ve umutsuz kaygılara dalıyordu. Rüzgârın kapıları ve pencereleri sarstığı anlarda oturdukları kulübenin her an uçacak gibi sallandığı oluyordu. Ancak tıpkı hayatının tümü gibi bunda da

*Selanik'teki Pembe Boyalı evin tümünü Ali Rıza Efendinin yaptırdığı konusunda kesin bir belge yoktur ancak kereste ticareti esnasında evin tüm hammaddesi kereste olduğundan ucuza temin edebildiği bu hammaddeyi beraber çalıştığı iş ortağıyla birlikte yapmış olması ihtimali de vardır.

yapabilecek pek bir şeyi yoktu.

Ali Rıza Elendi aslında fazla becerikli ve iş bitirici biri değildi. Oldukça mülayim ve sessiz çok fazla öfkelenmeden yaşayan kendi halinde biriydi. Hayatta kendini daha iyiye ulaştıracak hareketli vasıfları olmayan, herhangi bir atılım yapabilecek gücü kazanmayan, kazansa da onu devam ettiremeyen biriydi.

Ancak uysal ve her şeyden önemlisi vurdumduymaz olmayan, eşini çok seven hatta eşine karşı yaş farkından doğan ve o güne kadar eşini mutlu edemediğinin farkındalığından bazı komplekslere kapıldığını ve üzüntüler çektiğini anlamak mümkündür.[12]

Nihayet bir karar vermek zorunda olduğunu biliyordu. Çoluk çocuk bu ıssız yerde sefil olmuşlar o hayatın zorluğunu karşılayamayan evlatları bir bir onları terk etmişti. Bütün bunların nedeni Papazköprüsü'ydü. Bu yer onların mutluluğunu ellerinden alıp götürüyordu. Burada artık mutlu olmaları mümkün değildi.

Papazköprüsü, her defasında ölen çocuklarını hatırlatıyordu. Onları üzüntüler, hüzünler ve çaresizlikler içinde, gün geçtikçe daha fazla yıpratıyordu, halsiz bırakıyordu. O dönemde aldığı ücretin artma ihtimali yoktu. Her geçen zaman diliminde pahalılık ta artıyor, alınan ücret de yetmiyordu. Başka bir yere nakil edilmesi şansı da yoktu. Aynı memurluktan terfi edip daha iyi şartlara kavuşma şansı da yoktu.

Bir başka olumsuz durum da maaşların zamanında ödenmemesiydi. Osmanlı idaresi orduda bile subayların aylıklarını zamanında ödeyemiyordu. Diğer idari memurların ise çoğunlukla çok geç ve eksik ödüyordu. Osmanlı maliyesi çökmüştü. Birçok memur, asker ve üst düzey idareciler bile Yahudi tefecilerin eline düşmüştü. Onlardan aylıklar

alınmadan faizle borç para alıyor, daha sonra da maaşlar ödenince faiziyle geri ödemeye çalışıyordu.[13]

Aslında ismi kalmış fakat gırtlağına kadar faiz ve borç batağına batmış bir ülkenin memuru olmak o dönemlerde oldukça zor olsa gerektir. O yüzden özellikle bölgedeki azınlıklar ve Yahudi tüccarlar daha çok tefecilik ve para alımı satımı işine girmişlerdi. Bu durum tüm diğer Osmanlı maliyesi ve devleti için de geçerliydi.

Ali Rıza Efendi bu sefalete dur diyebilmek için Selânik'te tanıdığı birkaç kereste tüccarına güvenerek çalıştığı memuriyet hayatından kopmak ve ailesini bu mezbelelikten kurtarmak istiyordu. Yeterli sermayeye sahip olmadığından tereddüt içindeydi. Eğer istila etmesi durumunda tabi ki yapabileceği tek iş en iyi bildiği kereste işiydi. Yıllarca gümrüklerde durmuş burada bu işin inceliklerini biliyor ve tüm tüccarları tanıdığından bu işin en can alıcı noktalarını öğrenmişti. Bu işte başarısız olması imkânsızdı. Ancak bir sorun vardı ki o da Ali Rıza Efendi'nin sermayesi yoktu. En azından bu işin başlayabilmesi için bir işletme sermayesi olmalıydı.

Bu sorunu kısa sürede çözebildi ve Selânik'ten kereste tüccarı Cafer Efendi ile ortak oldu. Bu ortaklığın bir eşit sermaye ortaklığı olmadığı kesindir. Bu ortaklıkta Ali Rıza Efendi Papazköprüsü'nde Olimpos dağında kestireceği keresteyi, Yunanistan'a ve Selânik'e sevk edecek Cafer Efendi de kendisine gönderilecek olan keresteyi daha evvel olduğu gibi satacaktı.

Bütün bu işlemler çok karışık ve yorucuydu. Ali Rıza Efendi daha önce bu işlerde işin hamaliye kısmını hiçbir zaman yüklenmemişti. Aynı zamanda Bulgar çetelerinin aldığı haraçla ve rüşvetle ilgili hiç yeterli bilgisi yoktu. Bütün yapılanları kendi dünyasında algıladığı gibi zannediyordu.

Hal bu ki hem çeteler arasında hem de Selânik'teki tüccarlar arasında ciddi bir rekabet yaşanıyordu. Ticaret gayri Müslimlerin elindeydi, Müslüman tüccarların rahatlıkla mal alıp satması çok zordu. Kredi kullananlar ve orada bulunan tefecilerle ilişkisi iyi olanlar gayri Müslimlerdi. Bu durumda ticari faaliyetleri sürdürebilmek için o bölgede telecileri, tüccarları, çeteleri iyi bilmek ve onlarla iyi ilişkilerde bulunmak gerekliydi.

Aslında bu işin başından sonuna kadar kaçakçılık, kanunsuzluk, rüşvet ve hırsızlığa açık olan bir işti. Bu işi becerebilecek olan insanın biraz yırtık, saldırgan, suistimalden korkmayan, çok fazla dürüst olmayan biri olması gereklidir. Devlet ticarete karışmazdı. Kolluk kuvvetleri ve memurları ticaretten anlamazdı.

Ali Rıza Efendi de bu anlamda tüccarlık mesleğinin özelliklerinden hiç birini taşımıyordu. O hassas, iyi huylu, çekingen tabiatlı, haksız mücadeleden çekinen bir kişiliği vardı. Bu özellikleri olması da belki de Cafer Efendi'nin kendisine güvendiğini ve ona karşı bu iyi huylarından dolayı hayranlık beslediğini anlamak mümkündür. Çünkü kimse sermayesi olmayan biri ile ortaklık yapmak istemezdi.

İşin başında oldukça iyi gittiği anlaşılmaktaydı. Bu ortaklıktan ilk başlangıçta Ali Rıza Efendi'nin iyi karlar yaptığı anlaşılıyor. Kısa zamanda Selânik'e taşınır taşınmaz Ahmet Subaşı mahallesinde, Ziyneti Bostan arsasındaki evi yaptırmak için girişimde bulunmuştur.

Ali Rıza Efendi'nin inşaatını yaptırdığı evin o dönemin ve o bölgede var olan evlerin içinde en şatafatlı ve oldukça büyük ve masraflı bir ev olduğunu söylemek mümkündür. Yan yana üç katlı oldukça büyük bir ev yapılmıştır biri küçük diğeri büyüktür. Küçüğü sonradan yıkılmıştır. Bu evin biri haremlik diğeri de selamlıktır. Selamlık olan Ali Rıza

beyin kendisi ve misafirleri için yapılan kısımdır ve o günkü adetlere göre evin erkeklerinin misafirleri ile oturabileceği kısımdır.

Haremlik ise evin kadınlarının büyük zamanlarını geçirdikleri kısımdır. Burada kendi misafirlerini karşılarlar ve genellikle hayatlarını burada geçirirler. Çünkü aile kabullerinde erkeklerle kadınlar bir arada oturmazlardı. Ancak bu evin bir özelliği de selamlık kısmının bir bölümünün bir nevi kiralanabilecek başka bir küçük ev olarak yaptırıldığı da öne sürülmüştür.

Trajik hastalıklar sonucu üç çocuğunu da kaybeden, uzun yıllar selalet içinde yaşayan genç Zübeyde ile Ali Rıza Efendi, Mustafa doğmak üzereyken Selânik'e gelmişlerdi.* Bu gelişin nedeni büyük ihtimalle doğum hazırlıklarıydı. Genç Zübeyde dördüncü çocuğunu beklerken onun bir kız olmasını istiyordu. Fakat içinden de bir erkek çocuk doğuracağını hissediyordu hatta bazı komşular erkek olabileceğini söylüyorlardı ve çoğunlukla bu tahminler tutuyordu.[14]

Komşular ve akrabalar gelip gidiyorlar ve hayır duaları ediyorlardı. Çünkü daha önce sağlıklı bir şekilde doğan erkek çocuklar ve kız çocuğu hayatlarını kaybetmişlerdi. Onların bu kayıpları genç Zübeyde'yi levkalade sarsmıştı. Şimdiki beklentisi çok daha heyecan vericiydi. İçinden erkek çocuğu olacağını ve bunu hissettiğini bazı tanıdıklarına söylüyordu. Onlar da sadece sağlıklı olmasını erkek veya kız fark etmeyeceğini söylüyorlardı.

Doğum zamanı yaklaştıkça bazı yakınları evde kalmaya

*Mustafa Kemâl'in bu evde doğduğu konusunda kesin bir belge veya delil yoktur. Hâttâ Mustafa Kemâl'in doğduğu tarihte Ali Rıza Efendi'nin halan daha memur olarak çalıştığına dair belirtiler vardır. Mustafa Kemâl çok küçükken de Papazköprüsü'nde yaşadığı ve daha sonra Selânik'e taşındıkları konusunda da belirtiler vardır.

başladılar. Genç Zübeyde'nin içinde derin ve tarifi imkânsız duygular vardı. Bazı zamanlar hayallere dalıyor, rüyalar görüyor, doğacak çocuğu için ileriye dönük tasarılarını aklında geçiriyordu. Doğacak çocuğunun yaşamının uzun olmasını ve sağlıklı olması için sürekli dua ediyordu.

Evliliğinin kendisine verdiği derinlemesine mutsuzluğu biraz olsun doğacak bu çocukla unutmak veya en azından biraz olsun çocuğunla mutlu olmak istiyordu. Çok küçük çocuk denecek yaşta hayatında hiç görmediği kendinden yirmi yaş daha büyük olan kocasıyla mutsuz olmuştu. Çünkü mutlu olduğunu gösteriri hiçbir belirti veya delil yoktu. Çocukluktan genç kızlığa geçişte sadece tevekkülle teslim ettiği hayatının nereye gideceğini bile çok fazla hesaplamamıştı.

Geçen günlerinin çok hızlı ve acılarla dolu akıp gitmesi de onu olduğundan çok daha fazla olgunlaştırmıştı. Okuma ve yazma bildiği için akıllı ve mantıklı bir kadın olduğu kesinlikle muhakkaktı. O denli küçük yaşına rağmen kocasına önemli konularda yol göstermeye çalıştığını veya en azından her zaman kocasının arkasında yer aldığını onunla baş koyduğu yastıkta destekçi ve yardımcı olarak mücadele ettiğini rahatlıkla anlayabiliriz.

Genç Zübeyde kocasına can yoldaşıydı. Eğer can yoldaşı olmasaydı ıssız ve korkunç bir mezrada onunla senelerce yaşar mıydı? Onun tüm yaşamında gittiği yolda hep yanındaydı. Bir gün olsun şikâyet ettiğini veya kocasını rahatsız edecek hiçbir hareket yapmadığını biliyoruz.

En buhranlı ve bunalımlı dönemlerinde, Papazköprüsü'ndeki kocasını aylarca beklerken veya o ıssız mezrada korkunç fırtınaların uğuldadığı, yaşadıkları kulübenin yerinde sökülüp uçacakmış gibi sallanmasında bile, kendisinden beklenmeyecek derecede olgunluk ve iyimserlik gösterdi.

Genç Zübeyde cesur, akıllı ve tevekküle inanan iyi bir Müslüman'dı. O dönemin cehaleti içinde daha ileri fikirlere sahipti ve kendisinden çok daha yaşlı kocasına refakat edebilecek yetiye ve olgunluğa sahipti.

Evlenirken bile ailesinin gösterdiği yolda yürümek zorunda bile olsa asla isyan etmedi. Aslında annesinin Zübeyde için talep ettiği tüm zenginliklere ve alınmasını istediği bazı hediyeler için bile diretmedi. Ali Rıza Efendi annenin dayatmaları karşısında maddi olanakları olmadığından genç Zübeyde'nin üvey kardeşine gitmiş ondan medet ummuştu. İstenilen ve alınması ön koşul olarak ileri sürülen hediyeleri alamayacak durumda olduğunu söylemişti. Zaten eğer Hüseyin Ağa bu işin olması için kendisine destek vermeseydi Ali Rıza Efendi kendisine daha başka bir kapı bulmak zorunda kalacaktı.

Aslında burada en büyük olgunluğu genç ve çocuk yaştaki Zübeyde gösterdi. Gözü toktu. Gösterişi veya zenginliğe karşı zayıl karakterli değildi. Boş veya gerçekleşmeyecek hayalleri kurup ne kendini kandırıyor ne de karşısındaki insanları rahatsız ediyordu.

Çocuk yaşta daha çocukluğunu yaşamadan yabancı bir erkekler başladığı hayat mücadelesinde 15 yaşında anne olmuştu. Erken yaşta evlendirilen diğer kızlar gibi evlilik de onun için bir olupbittiden başka bir şey değildi. İçine düştüğü bu yaşam o günkü Müslüman toplumunun tüm genç kızlarının başına gelen olaylardan farklı değildi.

Evliliklerin çoğu, sınırları dar, dünyaya kapalı, gelenekler içinde yaşayan eski Osmanlı şehirlerinin Müslüman mahallelerindeki genç kızların hayatlarında olduğu gibi, hiç olmazsa hayalde süslenilen saf, masum, evlilik öncesi hayalleriyle süslenmiş değildi.

Üvey baba elinde geçen çocukluğu aslında çok da rahat

ve huzurlu geçtiği söylenemez. Genç Zübeyde yetimdi ve başında bir babası da yoktu. Bu baba yeri geldiğinde sıkıntılı dönemlerde kızına baksın ona yardım etsin! Böyle bir düşünceyi genç Zübeyde asla düşünme imkânına sahip değildi.

Annesi ise sadece güzel kızının daha iyi şartlara ve hediyelere layık olduğunu düşünüyordu ancak kızının evlenmeyi düşünmediğini bile sormuyordu. Kızların biran önce evden gitmesini istemesi o günün şartlarında alışılagelmiş bir yaklaşımdı. Zaten kızlara pek evlenmeyi isteyip istemediği sorulmazdı.

Müslüman kızların genelde evlenme yaşları 13, 14 veya 15 di. Genellikle de kendilerinden yaşça çok büyük erkeklerle evlendiriliyorlardı. Genç Zübeyde'nin eşi kendisinden yirmi yaş daha büyüktü ve uzun bir süre ilişkilerini ne olup olmadığını belirlemek zorunluluğu vardı. Genç Zübeyde'nin bu oldubittiye getirilen evliliğinde üveylerle dolu bir ortamdan başka imkânsızlıklarla dolu bir ortama gitmesi kendisinin çok fazla yadırgamadığı bir durumdu.

Genç kızlığını yaşamadığı için çok fazla da kendisine layık veya uygun görebileceği bir nişanlıyı veya eşi gerçek eşinden çok farklı düşünebileceği muhakkaktır. O günkü Osmanlı Rumelisinde genç kızların hayal ettiği nişanlılar veya eşler genç bir subay veya genç bir kâtiptir. Eğer genç kız; güzel akça pakça ise öyle güzel bir kızın hayallerini her zaman devletin güçlü kollarında yaşayan iyi maaş alan ve nüfuslu kimseler işkâl ederdi.

Fakat Genç ve güzel bir kız olan Zübeyde'nin karşısında çıkan ne bir subaydı, ne de bir kâtipti. Kendi halinde çok düşük imkânlara sahip, hayat mücadelesine kapılmış oldukça düşük geliri olan bazı zamanlar maaşını alamadan yaşamını devam ettiren bir memurdu. Ali Rıza Efendi özel ha-

yatında da Ailesine karşı da çok saygılıydı. Karısına çok iyi muamele ediyordu. Onun gösterdiği şefkat ve merhamet sonucunda karısı da onun her yaptığı işte kendisine destek oluyor asla karşılık vermiyordu. Genç Zübeyde'ye karşı sessiz, biraz da resmiyetli fakat eksilmeyen, ihtiraslı bir sevgisi vardı. Karsına karşı çoğu zaman " Gülzar-ı cennetim Zübeydem" diye hitap ederdi.[15]

Genç Zübeyde üzerine giydiklerini kendine yakıştırırdı. Omuzları, göğüsleri kabarık, yakaları dantel işlemeli beyaz bluzlar giyerdi. Renk renk, topuklarına kadar uzanan geniş etekler veya açık renk roplar giyerdi. Belinde her zaman gümüşten geniş kemer taşırdı. Giyimine her zaman dikkat eder temiz ve titiz davranırdı. Her türlü imkânsızlıklarda bile temiz ve tertipliydi.[16]

Sarışına çalan kumral saçlarının, alnının üzerine düşen kısmını buklelerle kabartırdı. Arka kısmını yapma taşlarla süslenmiş taraklarla bir topuz halinde toplardı. Günlük yaşamında saçlarını böyle yapar ve evde böyle gezerdi. Ancak akşam eşini beklerken ise uzun süre saçlarını tarar, çeşit çeşit biçimlendirdikten sonra ya bir iki örgü halinde toplayıp arkasına bırakırdı. Daha duygulu veya üzgün olduğu zamanlarda ise saçlarını yana omuzlarına bırakırdı.

Genç Zübeyde, genellikle daha yaşlı kadınların adetlerine uyarak hâlbuki iç ihtiyacı olmadığı halde pudra ve allık sürdüğü de olurdu. Bu gibi makyaj malzemeleriyle süslenmek o günün Selânik'inde oldukça revaçta olan bir olaydı. Selânik kadınlarının en önem verdikleri kapalı olan hayatlarında her zaman güzel ve zinde olmaktı.

Zübeyde, Bulgar sınırının ötesinde Slavlar kadar sarışındı; düzgün ve beyaz bir teni, derin ama berrak, açık mavi gözleri vardı. Ailesi Selânik'in batısında Arnavutluğa doğru, sert ve çıplak dağların geniş donuk sulara gömüldüğü göller

bölgesinden geliyordu. Ali Rıza Efendi'nin severek ve isteyerek evlendiği, Genç Zübeyde doğuştan akıllıydı. Aslında çok küçük yaşta babasını kaybetmişti. Annesi de dört kez evlilik yapmıştı. Kız çocukları okutulmadığından Zübeyde de cehaletin ve bağnazlığın kurbanı oldu. Aslında okuryazardı. Düşünme ve fikir yürütmede oldukça mükemmeldi. Çok genç olmasına rağmen ileri yaşta olan kadınların olgunluğunu ve azmini taşıyordu.

Burası Türklerin Makedonya'yı ve Teselya'yı almalarından sonra Anadolu'nun göbeğinden gelen köylülerin yerleştikleri yerdi. Bu yüzden Zübeyde, damarlarında ilk göçebe Türk kabilelerin torunları olan hala Toros Dağlarında özgür bir yaşantı süren sarışın Yörüklerin kanını taşıdığını düşünmekten hoşlanırdı.[17]

Güçlü bir beden yapısına sahip olduğu gibi güçlü bir iradeye de sahipti. Yeterli derecede eğitim görmemesine rağmen okuma yazma öğrenmesi ve hatta o zaman göre oldukça zor olan bu işi başarabilmesi ne kadar akıllı biri olduğu göstermektedir. Aslında "Molla Hanım" denilen annesi de oldukça akıllı ve ileriyi gören biriydi. İlk bakışta kızını evlendirmek istememişti. Yetim olarak büyüttüğü güzel kızının çok daha iyi ailelere evlendirmeyi hayal ediyordu. Kızının basit bir köylüye veya dar gelirli bir kimseye vermek istemiyordu.

Genç Zübeyde yetim hayatı Langaza'da geçmiştir. Ailesi Rumeli'ye Anadolu'dan göç eden Türkmenlerdendir. Bu Türkmenler Konya, Karaman bölgesinden gönderilen boylardandı. Batı Makedonya'nın Vodina İlçesinin Sarıgöl Bucağına yerleşmişler daha sona buradan da Selânik'e yakınlarındaki Langaza'ya göç etmişlerdir. Babası Sofuzade Sadullah Ağaydı. Toprak ve ticaret ileri ile uğraşırdı. Küçük yaşta yetim kaldı. İki üvey dayısı vardı. Özellikle büyük da-

yısı Hüseyin Ağanın ısrarıyla evlenmek zorunda kalmıştı.

Genç Zübeyde dördüncü çocuğunu bekliyordu. İlki 1875'de Fatma ölmüştü. Diğer çocukları Ahmet ile Ömer peş peşe doğmuşlardı beş ve altı yaşlarındaydılar. O yüzden bu seferki çocuklarının kız olması isteği normaldi.

Bebeğin doğumu yaklaştıkça Zübeyde'nin heyecanı gibi evin telaşı da arttı. Ali Rıza Efendi de evden ayrılmıyordu. Doğum önceleri gerektirdiği hazırlıklar yapılıyordu. Bazı akraba ve yakınlar evde kalıyordu. Heyecanlı ve endişeli bekleyiş sürüyordu.

Ali Rıza Efendi'nin orta halli evindeki bu bekleyiş her zamanki gibi diğer komşu ve akrabalarının merakını ve heyecanını artırmıştı. İlk çocukları Fatma dört yaşında ölmüştü. Şimdi iki erkek çocuğun yanına bir kız çocuğun olması isteği hâkimdi.

Böyle durumlarda bu heyecan evin duvarları arasında kalmazdı. Sokağa mahalleye taşardı. Sanki çevrenin gözleri doğum beklenen evin üstündeydi. Böyle anlarda o eve giren çıkanların hareketleri gözetlenir, herhangi bir haber beklenirdi. Evin içinde olduğu gibi dışında da mahallenin yakınında da saygılı ve sessiz bir bekleyiş hissedilirdi. Müslüman mahallesinde ki bu bekleyiş bazı zamanlar üzüntüyle de karşılanır, sevinçle sonuçlandığında herkes bundan nasibini alırdı.

Özellikle mahallenin mescidinde cemaatin her vakit namazından sonra hastaların devası, dertlilerin kurtuluşu, borçluların edası için özellikle de doğacak çocuklar ve anneler için dualar edilir, hatimler indirilirdi. Yatağında doğumu bekleyen tazeye kurtuluşu içinde ayrı ayrı dualar edilirdi.

İşte genç Zübeyde son saatleri yaklaştıkça, sadece ev halkı değil mahallenin tüm komşuları bekleyiş içinde eve gelip giderlerdi. Doğum gününe yakın saatlerde ebeye ve yar-

dımcılarına haberler verildi. Her an doğum olabilirdi. Aslında yakın bir akraba evine geçici olarak gelmişlerdi. Bu doğumun Çayağzı'nda olması mümkün değildi orada ne ebe vardı ne de doğum sonunda ilgilenecek akraba veya komşu. Tıbbi olarak hiçbir müdahale yapılamayacağı için Selânik'e gelmişlerdi.

Genç Zübeyde'nin dördüncü çocuğu Mustafa'nın doğumu erbain soğuklarının hüküm sürdüğü bir güne denk gelmişti. Henüz Genç Zübeyde yirmi beş yaşlarındaydı. Bu doğumdan yaklaşık on yıl önce Fatma isminde ki kızını doğurmuştu ilk çocuğu 4 yaşına kadar yaşayabildi.

Ebe Hati Kadın'ın eline geldiğinde tarih ya 1880 yılı veya 1881 idi. Bu zamanın tam olarak Miladi yılla 1881 yılına geldiğini ve erbain soğuklarının ise Ocak ayında olduğunu biliyoruz.

Mustafa ismi Ali Rıza Efendi'nin babası Kırmızı Hafız Ahmet Efendi tarafından küçük bebeğin kulağına okunmuştu. Küçük Mustafa'nın nerede doğduğu kesin olarak belli değildir. Ancak doğduğunda iki kardeşi Ömer ve Ahmet hayattadırlar. Ömer ve Ahmet öldüklerinde Mustafa üç dört yaşlarındaydı. Çünkü Ömer ve Ahmet peşi sıra çiçek hastalığı nedeniyle Çayağzı'nda ölmüşlerdir. Ölüm tarihleri 1883 ve 1884 yıllarına rastlar. Küçük Zübeyde iki erkek evladının olmasından dolayı, doğacak çocuğunun kız olmasını istemektedir.

Ali Rıza Efendi'nin kereste ticaretine ne zaman başladığı tam olarak bilmesek de Pembe Boyalı evi büyük ihtimalle dördüncü evladı Mustafa'nın doğumundan sonra yaptırma ihtimali çok daha büyüktür.

Ali Rıza Efendi'nin yaptırdığı yeni evde gerek Zübeyde hanımın ömrünün büyük bir bölümünün ve Mustafa Kemâl için çocukluğunun ilk yıllarının iyi geçtiği muhakkaktır,

çünkü Ali Rıza Efendi, Zübeyde hanım için Üftade isminde zenci bir yardımcı bile tutmuştur. Hatta genç Zübeyde'nin sütü yetersiz olduğu için de Ümmügül adında başka bir sütanne bile bulunmuştu. Fakat gene de sürüp giden hayatları yalnızlık içinde geçmekteydi.

O zamanlar Müslümanlar arasında; aile içinde yeni bir çocuğun doğumu, aile reisi tarafından evde bulunan Kuran'ın boş bir kısmına veya o günkü evlerin baş kitabı sayılan Ahmediye Muhammediye ciltlerinin baş kısımlarına kaydetmek adetlerdendi. Ali Roza Efendi'nin yeni doğan bu oğlu için kaydedebildiği herhangi bir nota rastlanmamış olması da Mustafa'nın doğum günü konusundaki bilinmezliği artırıyor.*

Resmi nüfus kütüklerine ise doğum gününü veya ayının yazılması usulden değildi. Hemen hemen hiç kimsenin resmi olarak doğum tarihleri tam olarak bilinmezdi. Bu kayıtlar tutulurken de özellikle küçük köylerde ve bucaklarda bu tarihler belirli isteklerin olması için ya geç söylenir ya da erken tarih kaydedilirdi ve bu da tamamıyla hep yanlış kayıtların tutulması ile sonuçlanırdı.

İşte bu kayıtların sağlıklı olmamasından dolayı yaşanılan olayların kronolojik süreçlerini aydınlatmak oldukça zordur. Özellikle Ali Rıza Efendi'nin kereste ticaretine girmesi ve işlerini geliştirip genişletmesi dönemi muhtemelen Mustafa'nın doğumundan sonra olmuştur. Çünkü Çayağzı'nda

*Mustafa Kemâl'in doğum yılı bazı kitaplarda 1880 yılı olarak gösterilir. Gerçi Rumi 1296 yılının karşılığı 1881'dir. Fakat Rumi yıl 1 Mart'ta ve Miladî yıl 1 Ocak'ta başladığına göre ve Osmanlı'da 21 Şubat 1917 yılında değişen bir kanuna göre 13 gün ilâve edilince 23 Aralık 1296 tarihi 4 Ocak 1881 tarihi olur. Bazı kaynaklara göre 13 Mart 1881 (halk evlerinin Atatürk doğum tarihi ile ilgili araştırması) Bazı kaynaklara göre İlkbaharda Mayıs ayı içinde olduğu belirtilmektedir. (Prof Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İş Bankası yayınları, s 30, 1959 İstanbul)

çalıştığı sırada iki oğlu sağdı ve çocukları çiçek hastalığı sonucunda doktorsuzluk ve bakımsızlık sonucunda ölmüştü.

Mustafa'nın doğumundan sonra da Papazköprüsü'ne gittikleri muhakkaktır. Hatta çocuklarının bu ölümünde küçük oğlu Mustafa'nın hayatta olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Pembe Boyalı olan ve kereste ticareti yaptığı dönemde yaptırdığı evde küçük Mustafa'nın doğma ihtimali yok gibidir.

Dördüncü çocukları olan Mustafa doğduğunda Ali Rıza Efendi kereste işinde çalışıyordu. Genç Zübeyde Mustafa'yı doğurmadan önce beş ve altı yaşlarında olan Ömer ve Ahmet ile yaşıyordu. Yıllar süren yalnızlığını çocuklarıyla paylaşıyordu. Eskisi gibi Çayağzı'ndaki yalnız hayatını şimdi de Selânik'te geçiriyordu.

Özellikle Müslüman kadınlar çok daha kapalı bir hayat sürerlerdi. Şehrin en kalabalık ve nüfus olarak en fazla olan halkı ise Yahudilerdi. Yahudi kadınlar da oldukça kapalı ve mazbut bir hayat sürerlerdi. Müslüman ve Hıristiyan mahalleleri ayrı ayrıydı. Hıristiyanlar genellikle Rumlar ve Bulgarlardı. Yahudiler hem Müslümanların mahallelerinde hem de Hıristiyanların yaşadıkları mahallelerde yaşarlardı. Burada yaşayan Yahudiler; 16. yüzyılın başlarında İspanya'da Müslümanlarla yarımadadan kaçanlardandı. Bir Yahudi göçmen kolu da Selânik'e yerleşmişti.[18]

Osmanlı Avrupası'nın en büyük vilayet merkezi ve bir liman şehriydi. Limanı olması ve Makedonya ile olan bağlantıları Selânik'in hem ticaret hem de fikir şehri olmasını sağladı. Çok çeşitli ve her dinden, her milletten insanların birlikte yaşamaları, şehrin zenginliğini arttırmıştı.

Ali Rıza Efendi kereste ticareti sırasında vakitlerinin bir bölümünü gene eskisi gibi Papazköprüsü'nde, bir bölümünü de Selânik'te geçiriyordu. Ancak o artık bir gümrük me-

muru değil bir işadamı sıfatıyla orada zamanını geçiriyordu. Kaderi yalnızlık olan eşi ise Selânik'teydi, daha sonraları Mustafa doğduktan sonra da Genç Zübeyde tek başına oğluyla Selânik'te yaşıyordu.

Kereste işi karlı fakat o derece de meşakkatli bir işti. Ormandan kesilecek keresteler için orman idaresinden izinle birlikte ruhsat almakla başlardı. Sonra orman muhafaza memurları ile birlikte kesim işini düzenlemek, kesilen ağaçları baltalarla ve ilkel hızarla düzelterek dört köşe şekle getirilir, sevke hazır bir biçimde istiflenirdi. Kısım kısım ayrılan ve sevke hazır olan kerestelerin Yunanistan'a gönderilecek olanlarının gümrükte sevk işlemleri yapılır, ülke içine gönderilecek olanların ise orman teskerelerini hazırlanır ve nihayetinde istiflenen keresteler yelkenli gemilere yüklenirdi.

Bütün bu işlemlerde tüccarlar, orman muhafaza memurları, işçiler, gümrük idaresinin çalışması yeterli değildi. Olimpos dağlarında yerleşik olarak yaşayan Rum eşkıyalar ve çeteler tüm bu kereste işinden rüşvet alırdı. Bütün sevkıyatlar bu çetelerin kontrolünde gelişirdi. Eğer çeteler bölge bölge bu dağları ve ormanları kendi aralarında bölmüştü. Her çetenin kendi bölgesi vardı ve kesim işleri onların bilgisinde yapılırdı.

Yahudi ve Rum tüccarların çalışmasında, bu çetelerle işbirliği yapmak çok fazla şikâyet konusu değildi. Onlar bu tip ticaretin karını paylaşmaya yanaşıyordu. Ancak Müslüman tüccarların her defasında bu çetelerle başları belaya giriyordu. Aslında eşkıyalar haraç almadıkları takdirde ne kereste kesimi, ne de stoku ve sevkıyâtı yapılabiliyordu.

Ormanda çalışan işçiler de genellikle eşkıyanın gönderdiği adamlardı. Her türlü kesimden ve sevkıyâttan haberleri oluyordu. Bu eşkıyâlar Müslüman olan tüccarların işini oldukça zorlaştırıyordu. Osmanlı kolluk kuvvetleri ki ismi var-



dı kendisi yoktu. Kendi bölgesinde başkasının güç kontrolünde olan topraklarda varmış gibi gözüküyordu.[19]

Ali Rıza Efendi tüm bu işleri uzun bir müddet sürdürdü. İşler başlangıçta oldukça iyi gitti hatta bu gidişatta maddi kazancını güzel bir tasarrufa dönüştüğünden Selânik'te o

günü şartlarında oldukça güzel bir ev yaptırdı. Evin oldukça güzel ve gösterişli olmasının nedeni Ali Rıza Efendi'nin çok uygun fiyatlara mal ettiği kerestenin evin temel malzemesi olmasından kaynaklanmaktaydı. Belki de sadece işçilik bu evin yapımında tek ödenen meblağ idi.

Ali Rıza Efendi bu kadar büyük bir ev yaptırabilecek gelire sahip değildi fakat bildiği işi yapması ve buradan keresteyi ucuza temin etmesi, yıllarca ayakta kalabilecek bir binayı inşa ettirmesi mümkündü. Bu evin yapılması aslında kısa bir dönem işlerin iyi gittiğini gösterse de Ali Rıza Efendinin mali durumu, musallat olan eşkıyanın baskısından dolayı bozuldu.

Daha önce sabit gelirle yaşamaya alışmış olan Ali Rıza Efendi, kanun dışı ve karanlık işleri sevmiyordu. Kereste işi aslında tamamıyla o bölgede karanlık işler yapan tüccar ve eşkıyanın kontrolünde olduğu için bunu hazmedemiyor, bunca yıl o işlerde çalışmış biri olarak devlete kafa tutan ve haraç isteyen eşkıyaya pabuç bırakmak istemiyordu. Fakat işler onun istediği gibi işlemiyordu.

Ali Rıza Efendi gibi ortağı Cafer Efendi'nin hatalı davrandıkları anlaşılmaktadır. Eğer bu düzenin bir parçası olsalardı hiç canları yanmayacaktı. Hatta Ali Rıza Efendi ormanda bir kaç kez tehdit edildi bir keresinde haftalarca rehin alındı. Genç Zübeyde Selânik'te kundaktaki oğluyla yalnız ve sıkıntılı bir hayat yaşarken kocası gene başını belaya sokmuştu. Haftalarca eve gelmedi. Bu durumda sıkıntılı ve sefil hayat bu büyük ve yeni evde kendisini gösteriyordu.

Ali Rıza Efendi bu işi de beceremiyordu. Kendi başına buyruk yıllardır kurulu bir düzene karşı koymaya çalışıyordu. Rehin alındığında o bölgenin çetesi onun kesip ormanın ücra bir köşesinde gömmekle tehdit etmişti. Çetenin elinde ecel terleri dökmüştü. Zamanında çok küçük ve cüzi maaşa

çalışırken çektiği sıkıntıları hatırlayıp böyle büyük paraların havadan haraç olarak verilmesini hazmedemiyordu. Güvendiği ve ona yardım edeceğini düşündüğü devletin var olduğuna inanıyordu. Fakat bu beklenti tamamen saflıktı. Çünkü orada ne devlet vardı ne de adalet...

Memur olarak yaşadığı yıllar onun bir iş adam olamayacağını gösteriyordu. Neredeyse yeni doğan çocuğunu ve kendinde çok küçük olan genç ve güzel karısını yalnız bırakıp kimsenin bulamayacağı bir köşede hayatını kaybetme riskine girme cesaretini göstermesi, çok mantıksızdı. Böyle davranan birinin başarılı olması Selânik gibi bir yerde mümkün değildi.

Sorumsuz davranıyordu ve sonu boş olan işler yapıyordu. Hâttâ haraç vermeyi kabul ettiğini düşündüğümüz Ali Rıza Efendi eşkıya tarafından serbest kaldığında soluğu o bölgenin komutanı Ali Paşa'nın yanına gitmekte buldu. Bu yaptığı en büyük hataydı. Selânik'te devlete güvenmek en son yapılması gereken işti.

Bir yandan eşkıyaya karşı direniyor, bir yandan genç ve güzel karısını düşünmeden hareket ediyor, diğer taraftan aslında ismi olup kendi olmayan kolluk kuvvetlerine güveniyordu. Câhilâne yaptığı bu işlerin sonunun iyi olmayacağı belliydi.

Vilâyetin asayiş işlerine bakan komutanı Ali Paşa, kendisine şikâyete gelen Ali Rıza Efendiye ilk önce; kereste işini bırakmasını istedi daha sonra Cafer Elendiyle, Ali Rıza Efendi de şikâyette bulununca Olimpos ormanlarını yaktırmayı düşünmeye başlamıştı.[20]

Böylelikle Ormanlar yanar ne kereste işi kalır ne de eşkıya bu işten nasibini alır düşüncesiyle hareket etmeyi düşündüyse de, buna cesaret edemedi çünkü bu işi yapan ve maddi açıdan oldukça güçlü tüccarlar Ali Paşa'nın hakkın-

dan gelebilirlerdi.

Eşkıya birkaç kez Ali Rıza Efendi'nin tomruklarına el koydu. Bazı defalar yolları kesip haraç aldı. Birkaç kez sevkıyatı durdurdu. Bu arada tehditlerini yoğunlaştırdı. Eşkıyaların işi bağcıyı dövmek değil üzüm yemekti. O yüzden öldürmek veya ortadan kaldırmak yerine korkutup kendi istediğini temin etmek amacındaydı.

Aslında bu bölgede yıllarca çalışan Ali Rıza Efendi bunun böyle olabileceğini bildiğinden eşkıyalarında yapısının biliyordu. Onların bu davranışları kendisini ürkütmüyordu ancak işini de yapamıyordu. Akıllı bir iş adamı gibi değil halan daha küçük hesaplar yapan bir memur ruhuyla davranıyordu. Böyle davranmanın yanında bir de cesareti ve korkusuzluğu yaptığı ticarette olumsuz özelliklerdi. Ticaret böyle özellikleri olanlar için iyi sonuçları olmayan bir işti.

Sorumsuz davranışlarının neticesinde önemli ve çok büyük miktarda keresteyi ve tomruğu eşkıyalar yaktılar. Cafer Efendi de anladığımız kadarıyla Ali Rıza Efendi'nin boş sözlerine inanmış aslında ismi olan fakat kendisi olmayan kolluk kuvvetlerine inanmışlar ve eşkıyaya karşı durmuşlardı. Eğer en azından Cafer Efendi eşkıya ile anlaşabilseydi ve karakolda oturan biçare komutana uymasalardı ticaretleri devam edebilirdi.

Issız ve kimselerin olmadı ormanlarda tüccarın eşkıyalara haraç vererek mallarını garanti altına alması en mantıklı yaklaşımdı. Devletin olmadığı yerde doğal olarak daha güçlü olanla anlaşmak gerekirdi. On yıllarca kereste iş yapan yüzlerce tüccar Selânik'te sermaye sahibi olmuş, büyük işlere girişmişti. Gemicilik, mobilyacılık, birçok malın alınıp satılması ile gelişen ticaret bankacılık ve sigortacılık işini de geliştirmişti. Olimpos Selânik'i zenginleştiren en önemli etkendi.

Herkesin iş yaptığı günden güne zenginleştiği bir yerde Ali Rıza Efendi kendisine verilen işi başaramamış hâttâ sermayesiz çıktığı bu yolda eline geçen büyük fırsatı da değerlendirmemişti.

Yaptığı her işte ailesine ve karısına büyük üzüntüler çektirdi. Aslında pasif ve dürüst karakterli bir kişilik taşıyordu utangaçtı. O bölgenin komutanına gidip şikâyet etmesi ve eşkıyalara karşı direnmesi onun korkak olmadığını hâttâ girgin olduğunu gösterse de, işlerin oluruna götürülmesi konusunda çok fazla maharetli değildi.

Etrafındaki insanlara karşı saygılı ve sevilen bir kişi olması, hâttâ güvenilir ve kişilik sahibi olması her bakımdan iyi ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Eğer güvenilir ve çalışkan bir kişi olmasaydı Cafer Ağa gibi bir kişi veya başkaları ona güvenip sermayelerini emanet etmezlerdi.

Ali Rıza Efendi; böyle hileli ve dürüst olmayan işlerin adamı olmadığı çok kısa sürede anlaşıldı. Burada önemli bir etken daha vardı. Diğer gayrimüslim tüccarların Müslüman olan tüccarlara karşı aldıkları tavır da önemliydi. Ali Rıza Efendi büyük ihtimalle tüm olumsuzlukları yaşamıştı. En azından başlangıçta iyi ve başarılı giden işler bazılarının dikkatini çekmişti. BU durumdan rahatsızlık duyanlar onun başarısızlığı ve kaybetmesi için çalışmışlardı. O ise kimseyi doğrudan suçlamadı. Hâttâ kendisini alıkoyan ve tehdit eden eşkıyayı bile gammazlamadı.

Ali Rıza Efendi; özel hayatında olduğu gibi ticaret hayatından da oldukça mülayim ve iyi huylu davranıyordu. İşini yaparken kimseye zorluk çıkartmıyor oldukça etrafına iyi davranıyordu. Kereste satışı yaptığı insanlara da mümkün olduğu kadar kolaylık sağlanması için Cafer Ağa'ya baskı yapıyordu. Bu iyi niyetle oldukça fazla müşteri kazanmışlardı. Ali Rıza Efendi yakılan kerestelerinin ve tomruklarının

kaybını karşılayamadı hâttâ Cafer Efendi ile ortaklıkları son bulmuştu. Maceralı ve bir o kadar da acı dolu kereste tüccarlığı da böylelikle son bulmuştu. Memuriyetten istifa ettiği için tekrar memuriyet olabilecek işler arasa da artık mümkün gözükmüyordu.

Uzun bir süre ne yapacağını şaşırdı. Eşkıyaların kurduğu, devlet otoritesinin olmadığı, dönemim rüşvet ve haraçla işleyen sistemine ayak uyduramamıştı. Bu işleyiş karşısında kimsenin yapabileceği yoktu. Dağlar ve orman hayatı ile şehrin ticari hayatı arasında bir alış veriş vardı. İşsiz ve çaresiz insanların vahşi doğada yaşamlarını devam ettirebilmek için böyle kanunsuz haraç alma ve adam kaçırma gibi işler doğal karşılanıyordu.

Bunu doğal karşılamayan sadece Ali Rıza Efendiydi. Dolayısıyla Cafer Efendi'de onun sözüne güvendiği için aynı hataya düştü ve böylelikle yüzlerce kereste ticareti yapan ve Hiçbir zarara uğramayan tüccarların içinde sermayelerini ve işlerini kaybettiler. Muhtemelen diğer gayri Müslim tüccarların da bu eşkıyayı kullanmış olma ihtimali de vardır. Çünkü bir kişi; herkesin işinin normal devam ettiğini ve zenginliklerine zenginlik kattığı bir ortamda, bir anda sermayesini ve malını kaybediyorsa bunda bir soru işareti vardır.

Ali Rıza Efendi'nin kaçırılmasıyla ve uzun bir müddet birkaç kez alıkonulması, hâttâ ölümle tehdit edilmesi Selânik gibi bir yerde tüccarların başına gelmeyen bir olaydı. Aslında Ali Rıza Efendi ne bir tüccardı ne de bir sıradan adamdı.

Bu olaylarda bölgenin kolluk kuvvetleri kendisine yardım etmemiştir. Yardım alamadıklarından ve eşkıyanın üzerlerine çok gelmesinde işin sonu geldiğinde Genç Zübeyde ve Ali Rıza Efendi için bunalımlı ve maddi açıdan eski günleri aratmaz bir yaşam sürmeye başlamışlardı.

Ali Rıza Efendi; iyi gitmeyen ve felaketle sonuçlanan, kereste ticaretinden sonra tuz ticareti yapmaya çalıştı. Ancak bu işlerde de istenilen kar yoktu hem vergileri ve sürekli değişen zorba bir vergi anlayışı fiyatların sağlıklı olarak sabit tutulmasında en büyük zorluktu.

Osmanlı ticaret hayatı tamamıyla dış güçlerin kontrolündeydi. Duyun-u Umumiye olarak adlandırılan, Osmanlı'nın borçlu olarak sürekli muhtaç duruma düştüğü büyük devletlerin 1881 yılında kurdukları vergi teşkilatı Selânik'te de faaliyetine başladığından satılan tüm ürünlerde çok büyük vergiler salınmıştı.

Bir süre sonra tüm tuzlar rutubetten ve uzun müddet bir alanda kaldığından erimeye yüz tutmuştu. Böylelikle tuz işi de son bulmuştu. Yeterli derecede sermaye sahibi olamayan Ali Rıza Efendi çaresizlik içinde birçok işe müracaat etti. Ancak hiçbirinden istediği cevabı alamamıştı.[21]

Burada tüm sıkıntıları ve kaygıları Ali Rıza Efendi kadar, Zübeyde Hanım da çekmiştir. Onların yapmak istedikleri sadece çocuklarıyla hayatlarını devam ettirmekti. Aslında yarınları çok fazla garanti altında değildi. Yaşadıkları evin tamamıyla kendilerine ait olduğu söylenemez. Çünkü Mustafa Kemâl daha sonraları bu evin üçte iki hissesinin satın almıştır. Demek ki evin hisseli ve başkalarına da ait olan hisselerinin var olabileceği mümkündür.*

Genç Zübeyde peş peşe iki evladını kaybetmişti. Bu trajediden sonra sadece ona tek evlat olarak Mustafa kalmış onunla yaşam buluyordu. Hiç olmazsa onun değerli bir kişi olmasını istiyordu. Fakir ve sıkıntılı hayatları devam etse de Papazköprüsü'ndeki o korkunç ve ıssız yaşam burada yok-

*Bu konuda bazı kaynaklarda bu konu kısaca bahsedilmiştir. Şevket Süreyya Aydemir'in Tek Adam ve diğer bazı çalışmalarında da belirtilmiştir.

tu.

Çocuğunun mahalle mektebine gidip dini eğitim almasını ve iyi bir din âlimi olmasını istiyordu. Zübeyde Hanım dindar bir kadındı. Dindarlığı sonucu olarak çocuğunun mutlaka iyi bir din eğitimi alması ve toplumda saygın ve herkes tarafından itibarlı bir kişi olması en büyük isteğiydi.

Kocasının başına gelen olaylarda meydana çıkan tüm bütün olumsuzlara göğüs germişti. O güne kadar üç evladını kaybetmişti. Mustafa ise sonradan doğacak olan Makbule ve Naciye'den önce olan çocuğuydu. Mustafa beş yaşlarındayken isteyerek ve dileyerek kız çocuğu sahibi olmuştu. Her zaman bir kızı olmasını istemişti. Makbule daha çok küçükken Mustafa'nın bir okula başlamasını istemişti.

Daha sonra eşinin ölümünden kısa bir süre önce de kızı Naciye dünyaya gelmişti. Ancak o fazla hayatını sürdüremeden bir yaşında bile olmadan beşikten düşerek ölmüştü. Beşikten düşen küçük Naciye'nin düşme nedeni yanlışlıkla olmuştu. Bazı kaynaklara göre, Küçük Mustafa'nın kardeşini yanlışlıkla beşikten düşürme ihtimali oldukça fazladır.

Osmanlı Devletinde okuma imkânları oldukça zayıftı. Bu nedenle de okuryazar oranı olağanüstü çok düşüktü. Okutulmasına karar verilen çocuklar için eğer çevrenin imkânları varsa, seçilecek iki yol vardı. Bu yollardan biri devlete ait olmayan sarıklı hocaların idare ettiği sadece dini eğitim verilen mahalle mektepleriydi. Kız çocukları hiç okutulmazdı. Sadece büyük şehirlerde çok zengin ailelerin kızları ile gayrimüslimlerin çocukları okurdu. Selânik'te yaşayan ailelerden gayrimüslimler çocukları genellikle özel kendi okullarında okur ve yüksek tahsil için Avrupa şehirlerine giderlerdi.

Mahalle mekteplerinde okuyanların en son gidecekleri okullar medreselerdi. Hali oldukça içler acısı olan ve maddi

acıdan da hiçbir geleceği olmayan medreselerden çıkanlar mahalle imamı ve müezzini olurlardı. Müezzinlerin bir kısmı ise daha büyük medreselere de gittikleri oluyordu. Büyük medreseler daha çok İstanbul'da öbekleşmişti. Edirne de medreseler vardı Fakat İstanbul'daki kadar büyük değildi. Bu medreselerde sadece dini eğitim verildiğinden, gelişme gösteren ilim ilahiyattı.

Büyük medreseleri bitirenler ise ihtisas alanlarına göre kadılık, müftülük, müderrislik, din eğitimi hocalığı gibi çeşitli branşlara bölünürlerdi. Ancak medreselerden iyi hocalardan ilim tahsilini alabilen şanslı olanların devletin önemli noktalarında görev aldıkları bilinmektedir.

Genç Zübeyde de Küçük Mustafa'nın iyi bir din âlimi olmasını istiyordu. Onun da İstanbul'da veya daha büyük medreselerde okumasını ve oralardan kadı veya müftü olarak yüksek devlet görevlisi olmasını istiyordu. Hiçbir zaman oğlunun asker olmasını istemiyordu. Askerlik oldukça zor bir işti.[22]

Hoca olabilecek olan çocuğunun askere alınma ihtimali olmayacağından dini eğitim alması daha iyi olacaktı. Eskiden medreselerde okuyan öğrenciler veya din âlimleri asla askere alınmazlardı. İstanbul'da yaşayan ahali de askere gitmezdi. İstanbul'da yaşayanlar genellikle askerler, hocalar, devlet memurları, gayrimüslim tüccarlardı. İstanbul dört bir yanında şehre giriş çıkışları kontrol eden memurlar yerleştirilmişti. Bu memurlar, şehre giren ve çıkanların şehir içinde kullanması için bir giriş sertifikası hazırlardı. Sadece sebze ve meyve getirenlerin, devlet dairelerinde işi için girip çıkabildikleri sınır kapıları vardı. Taşrada yaşayanların hayali her zaman İstanbul'da yaşamak, ya medrese tahsili görmek ya da devlet memuru olmaktı. İşte Selânik'te genç Zübeyde'nin hayalinde de oğlunun böyle bir mevkiye gelmesi ve

yüksek bir tahsil görmesi vardı.

Eğitim sisteminde eğer öğrenciler başarılı olurlarsa, mahalle veya köy mescitleri imam ve müezzinliklerinden, eğer arkaları veya yetenekleri varsa, müftülüklere, kadılıklara, müderrisliklere çıkan bir takım kademelere erişebilirler böylelikle Osmanlı Devlet idaresinde mütevazı ve saygın bir yere gelebilirlerdi.

Ayaklarında mest, pabuç taşıyan, şalvarlı, kuşaklı, mintanlı, cübbeli, bulunduğu mevkie göre büyüklü küçüklü sarık taşıyan aralarında belirli bir hiyerarşi sahibi, küçük yaştan itibaren sakal bırakmış dış görünüşleriyle, halkın içinde görevlerinin şekline göre belirli bir itibar sahibi sınıf oluşturmuştu. Bu kişilerden oluşan bu ruhban sınıfı; çok aşırı derecede imtiyazlı olmasa da Osmanlı toplumunu önemli ölçüde yönlendiriyordu.[23]

Genç Zübeyde bu yolu çocuğu için iyi ve emniyetli buluyordu. Oğlunun din eğitimi alıp ulema saflarına katılmasından ruhi zevk duyuyordu. Zaten genç Zübeyde yaşını aldıktan bir süre sonra da çevresinde "Zübeyde Molla" olarak adlandırılmıştı. Molla denmesinin nedeni okuyabilen ve yazabilen kişilere söylenen bu unvanla önemli bir özellik taşıyor denebilirdi.[24] Kendisi de okumak istemişse de o günkü şartlar buna müsaade etmiyordu. O da okumak ve bilgili olmak isteğinin çocuklarında görmek istiyordu.

Osmanlı toplumunda okuma yazma bilmek çok büyük bir özellikti. Bu da o dönemde yaklaşık 1300 yıl evvel gelen İslam dininin ne kadar dar ve kısıtlı insan tarafından bilindiğini göstermektedir. Kur'ân-ı Kerim'in ilk emrinin "Oku!" olduğunu bilsek de Osmanlı halkının ne kadar cahil kaldığını ve aslında kendi dininden de ne kadar uzak olduğunu bilmemiz çok zor değildir. Hıristiyan azınlık olarak yaşayanlar özellikle Rumlar ve Yahudiler hem kendi dillerini öğreniyor

ve yazabiliyordu hem de Osmanlıcayı yazıp konuşabiliyorlardı. Tüm müspet ilimlerde gayrimüslimler her zaman yüksek okullarda çoğunluktaydılar. Doktorluk, baytarlık, mühendislik, tüccarlık gibi işlerde her zaman onlar para kazanıyordu.

Müslüman ve gayrimüslim ailelerde üstün sınıf olarak her zaman ruhban sınıfı üstün görülüyordu. Müslüman aileler de çocuklarının iyi bir din âlimi olmasını istiyordu. Annesi gibi mollalık* unvanına sahip olan Zübeyde'nin oğlunu sarıklı bir hocalığa ve ulemalığa yöneltmek için büyük bir istek duymasının sebebi kendisinin o dönem şartlarına göre de oldukça dindar ve sıkı bir Müslüman olmasıdır. Gerek içinde bulunduğu durum gerekse kocasının ne kadar sıkıntılı bir yaşamı göğüslemek zorunda olduğu görmesi onu böyle bir düşünceye sevk etmişti. Din âlimi olanların ülkede gözle görülen bir üstünlüğü vardı. Herkes tarafından itibar sahibi olmaları ve askerlikten muaf olmaları da onları saygın bir yere oturtmuştu. Kimse medrese tahsili almış hocalara dokunamazdı. Toplum tarafından büyük saygı duyulur ve herkes onların kutsal kişiler olduklarını düşünürlerdi. Halk, her konuda onlardan bilgi alır çözemedikleri sorunlarını onlara danışırlardı.

Medreselerin temelini teşkil eden mahalle okulları ve bunun devamı olan birçok orta dereceli okullar, bilimsel veya teknik açıdan hiçbir bilgi ve deneyime sahip değillerdi. Tamamıyla yalan yanlış öğretilen dini eğitim ezberciliğe ve akıl dışı huralelere dayalıydı.

Gayrı Müslimler ise kendi sivil okullarını kurmuş daha çok tıp, fizik, kimya ve tüm diğer müspet ilimleri tahsil eden çocuklar yetiştiriyorlardı. Hâttâ papaz okullarında eği-

* Okur yazarlık

tim alanlar ise mutlaka herhangi bir müspet ilmin sahibiydiler. Bir yanda kendi dinlerinin bilginiyken diğer taraftan da veteriner, coğrafyacı, filolog, astrologdular. Özellikle papaz okulları kiliselere rahip yetiştirirken diğer yandan da mutlaka bir ilim üzerinde uzmanlaşmayı sağlıyordu.

Ali Rıza Efendi oğlunun, daha çok böyle özel ve sivil müspet bilimlerin eğitimini veren bir okulda tahsil görmesini istiyordu. Onun muntazam bir tahsil yaptırmak, onu tüm bilimlerden istifade edebilecek şekilde eğitim almasını ve yüksek tahsil derecelerini sağlamak emelindeydi.

Aslında hayatının büyük bölümünü, akıllı ve işini bilen tüccarlarla geçirdi. Özellikle de Müslüman olmayan azınlıkların ciddi anlamda mantaliteleri ve akıl yürütme özelliklerini iyi biliyordu. Onların tüm bu üstünlüklerinin baskıcı ve ezberci olmayan iyi bir eğitimle sahip olduklarını düşünüyordu.

Bu düşünce; sivil otoritede çalışan tüm o dönemin ileri ci aydınlarında hâkim bir kanıydı. Çok sıkı bir dini eğitim almayan tüm batı vilayetlerinde ilericilik ve müspet ilimlere karşı saygı gelişmişti. Tüm Osmanlı ülkelerinde; Selânik ve özellikle tüm Makedonya bu tip seküler bir düşüncenin hâkimiyetini artırdığı bir bölge olmuştu.* Müslümanlar diğer gayrimüslimlerin sahip oldukları özellikleri kazanmak istiyordu. Bu amaçla bir çok eğitimci yeni okullar açmaya başlamıştı.

Ali Rıza Efendi'nin çevresi ve sürekli görüştüğü kişilerin onun bu düşüncelerini şekillendiren bir etken olması ihtimali çok yüksektir. O da aslında iyi bir meslek sahibi olabilmenin sıkıntısını çekmiş küçük bir memur olarak ezilmişti. Sadece ezilmekle kalmamış fukaralığı ve küçük adamlığı bir

* Turkut Gürer, Komitacı Fuat Balkar'ın Anıları, Gürer Yayınları, 2008, İstanbul. Kitabın bir çok bölümünde bu konularda uzun bilgiler vermiştir.

türlü yenememişti. Belki aslen akıllı ve ilerici bir kimseydi ancak şans ve hayatın ona oynadığı oyun onun beklemediği şekilde geliştiğinden yapabilecekleri çok kısıtlı kalmıştı.

İçinde büyük adam olmak ve ezilmeden kimselere köle olmadan yaşamak ve çalışmak isteği her zaman bâkim olmuştur. Ciddi ve dürüst kişiliği onun hayatı karşılayabilmesini belki sağlamadı fakat en azından kendi çocuğunun böyle bir kaderi paylaşmasını istemiyordu.

Karı koca arasında ki bu tartışma Zübeyde Hanımın isteğini olmasıyla son bulmuştu. Genç Zübeyde çocuğunun mahalle mektebine başlamasını istiyordu. Ali Rıza Efendi ise çocuğunun o dönemde tamamıyla laik ilkelere göre eğitim veren ve Müslümanların kurduğu batılı tarzda tedrisata sahip özel Şemsi Efendi okuluna başlatmak istiyordu. Bu tartışmanın sonu ilk başta Zübeyde hanımın isteği doğrultusundan sonuçlandı.[25]

Dördüncü çocukları Mustafa; üzerine annesinin giydirdiği beyaz bir entari, başına sırma işlemeli bir sarık, boynunda yaldız işlenmiş bir cüz kesesi ve "Dal" kitabı ile mahallenin diğer komşularının izlediği bir tören ile okuluna başlamıştı. Diğer okul çocukları ve mahalle okulun hocası başta ve onun arkasında yer alan yeni öğrenciyle ve diğer talebelerin sıraya dizilmiş bir şekilde, yeşilliklerle bezenmiş evlerinin kapısına kadar gelmişler, orada ilahiler söylemişlerdi.[26]

Bu törende mahalle kadınları ve genç Zübeyde gözyaşlarını tutamamışlardı. Kortej eşliğinde törende yeni başlayan öğrenci olan Mustafa annesinin ve hocasının elini öperek evinden okula kadar, diğer çocukların alkışları ve tezahüratı ile götürülmüştü. Caminin yanı başındaki okula varıldığında hep bir ağızdan ilahiler ve dualar okundu. Hoca küçük Mustafa'nın elinde tutarak kemerli bir odaya soktu

ve ilk olarak orada kendisine bazı duaları tekrar ettirdi. Bu tören her okula başlayan öğrenciler için yapılırdı. Genelde erkek öğrenciler okula giderlerdi. Kız öğrencileri mektebe göndermezlerdi. Tabi okul olmayan köylerde ise hiçbir çocuk okula gidemezdi. Böylelikle hiç okuma yazma bilmeden sadece askerlik çağı gelince ordu tarafından karşılıksız olarak 4-5 sene askerlik yaparlardı.

Küçük Mustafa'nın okula başlaması ve gideceğin okulun belirlenmesi ve yapılan tören genç Zübeyde'nin isteğiyle son bulmuştu. Küçük Mustafa bu okula bir süre gitti. Kendisine verilen bazı duaları ezberlemeye başlamıştı ki Ali Rıza Efendi kısa bir süre sonra da çocuğunu başka bir okula törensiz ve kimseye sormadan sessizce kaydettirdi. Böylelikle hem genç karısının gönlünü yaparak onu kırmamış oldu hem de kendi isteğini gerçekleştirmiş oldu. Ali Rıza Efendi çocuğunun müspet ilimler öğrenmesini istiyordu. Ezbere yapılan bir eğitimin oğluna bir fayda sağlamayacağını düşünüyordu.

Muhtemelen Zübeyde ile Ali Rıza Efendi arasında bu konuda oldukça yoğun bir tartışma olduğu muhakkaktır. Ali Rıza Efendi çocuğunu yazdırdığı okulun özelliklerini iyi biliyordu ki karısını ikna etmeyi başarmıştı. En azından genç Zübeyde ikna olmuştu ki çocukları dini eğitim veren ve eski sistem ezbere dayalı, tedrisat dili Arapça olan eğitimin yapıldığı okuldan, tamamıyla batılı okulların tedrisatına uygun bir okula çocuğunun yatay geçişine rıza göstermişti.

Osmanlı Devleti'nin o döneminde uzun bir süreden beri yenileşme çabaları devam ediyordu. Bir yandan eski diğer bir yandan da yeniyi amaçlayan ikili bir eğitim sistemi vardı. İşte tam bu dönemde Mustafa eskiyle yeninin çatışmasına şahit oldu.

Bu yenileşme çabasının nedeni çok basitti. Günden güne Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan ve Yahudilerin çocukları ile Türk çocukları arasında eğitim açısından oldukça büyük bir fark vardı. Bu fark; tüm eğitim sisteminde ve yaşamın sürdürülebilmesi için gerekli şartlar açısından gün ve gün Müslüman çocuklarının aleyhine gelişiyordu. İyi ve itibarlı mesleklerin hepsi gayrimüslimlerin elindeydi ve iyi bir gelir temin edebiliyorlardı. Müslümanlar ise sadece hayvancılık ve çiftçilik yaptıklarından gerçek ve sürekli bir meslekleri yoktu. Toprakla mücadele veriyorlardı. Yetiştirdikleri sebze ve meyve zorlukla satabiliyorlar, hayvancılığı zorluklarla sürdürebiliyorlardı. Meslek edinmeleri okuma ve yazma bilmedikleri için de zordu. Osmanlı dilinde eğitim almaları imkânsızdı.

Her şeyden önce bir çocuğun kendi öz diliyle okuyup yazmayı öğrenmesine engel olunduğu gibi kendi benliğini de bulması imkânsızdı. Bu durumu değerlendiren eğitimciler, aydınlar ve birçok düşünür; özel ve Türkçe eğitim veren okullar açmaya başladılar. Ezbere dayalı olmayan batılı bilimsel kaynaklarla doğulu bilimsel kaynakların yoğrulduğu bir sistem geliştirmeye başlamışlardı.

O zamanlar devletin idare ettiği okullar çok azdı. Ancak büyük ve gelişmiş şehirlerde özel ve iddialı okullar açılıyordu. Bu okullara dar-ül edep, dar-ül irfan, numuney-i terakki gibi isimler takıyorlardı. Bu okulların kurucuları o bölgenin en değerli ve ileri fikirli aydınları oluyordu.

Şemsi Efendi de bu önemli ve değerli kişilerden biriydi. O bölgede çok iyi tanınırdı. Hâttâ okulunda hocalık yapan Cudi Efendi de çok meşhur bir âlimdi. Şemsi Efendi'nin ismi o kadar tanınırdı ki okulunun Fevziye Mektebi; Şemsi Efendi'nin okulu olarak ün salmıştı. Şemsi Efendi daha evvel ki tecrübelerine dayanarak kurduğu okulda bazı yenilik-

leri da uygulama fırsatını buldu.

Amaç; bundan evvelki gibi okullarda ezbere dayalı bilimsellikten uzak eğitimi terkedip neden ve sonuç ilişkisini sorgulayabilecek bir eğitim yapısı planlanmaya başlamıştı. İşte bu tip okullardan bir de Şemsi Efendi'nin kurduğu okuldu.

Şemsi Efendi, Türkçe öğretmeniydi. Yabancı bir okula Türkçe öğretmeni olarak atanmıştı ve bu okulda o güne göre oldukça ileri ve akılcı bir eğitim yapısını görerek bunu uygulamaya karar verdi. Yoksul bir ailenin çocuğuydu ve öğretmenlik mesleğini seçmişti. Bir Hıristiyan okulunda kazandığı tecrübesini 1873 yılında tek katlı bir binada kurduğu okulunda tatbik etmeye başlamıştı.

Bu okulda kendi düzenlediği harf ve hece tabloları ile okuma ve yazmayı çok kısa zamanda öğretmeyi başarmıştı. Onun bu başarısı herkesin dikkatini çekmişti. Aslında zor olmayan sadece teknik ve bilgiye dayalı öğretme becerisini uygulamıştı. Böylelikle bu okula giden tüm öğrenciler için okuma ve yazma zevkli bir eğlence halini aldı. Özellikle okuma yazma ile birlikte matematik ve diğer sosyal bilimlerde gösterilen derslerin tümünü öğrenciler rahatlıkla anlayabiliyorlardı.[27]

Küçük Mustafa'nın böyle bir okula başlaması büyük bir şanstı. Küçük yaşta bazı önemli bilgilerin farkına varma fırsatını yakaladı. Akılcı ve mantıklı bir eğitim öngörüyordu böylelikle kısa zamanda okulun her yerden duyuldu.

Yakın çevrede ise bu okulun çocuklara verdiği bu eğitimin başarılı gidişi yobaz görüşlü bazı çevre sakinlerini kızdırdı. Çocuklara dinsiz bir eğitim verdiği iddia edildi. Hâttâ mahalle okullarına gitmeyip bu okula gitme isteyenlerin sayısı artınca bazı kişiler Şemsi Efendi'nin okuluna saldırmaya başladılar. İlk önce sözlü uyarı ve tehditler yapıldı. Da-

ha sonra sıralar ve kapılar kırılıp olay çıkarıldı. Bu olayları kışkırtanların kimler olduğu bilinmese de herkes arkasında bazı din adamları olduğunu biliyordu. Hâttâ okulu yakma teşebbüsünde bulunanlar da oldu ancak Şemsi Efendi tüm bu olumsuz şartlara rağmen okulunda eğitime devam etti.

Ali Rıza Efendi çocuğunu bu okula gönderirken tüm bu özelliklerini bilerek ve isteyerek göndermiştir. Hâttâ bu konuda oldukça ısrarcı olmuş ve oğlunun iyi eğitim almasında büyük pay sahibi olmuştur.[28] Küçük Mustafa'ya yaptığı en büyük iyilik bu oldu.

Şemsi Efendi Okulu Mustafa'nın tüm yaşamını derinden etkilemiştir. Ezberci ve tekdüze eğitimden daha bilimsel çalışabileceği bir temeli atma imkânı bulmuştu. Çok az çocuğun elde edebileceği bir imkâna kavuşmuştu. Okulunu kısa zamanda sevmişti. Hâttâ Annesi Zübeyde'nin Makbule isminde bir kızı daha vardı. Makbule doğduğunda Mustafa dört-beş yaşlarındaydı.

Her gün düzenli olarak okuluna gidip geliyordu. Annesi her gün öğrendiklerini soruyor ve küçük oğluyla ilgileniyordu. Çünkü tek kızı ve oğlu hayattaydı. Artık tüm düşüncesi çocuklardı. Ali Rıza Efendi'nin ısrarlı müdahalesi ile Şemsi Efendi'nin mektebinde okuma hayatına başlaması onun bir talihi oldu. Şansını iyi değerlendirmesini bildi.

Sevebileceği bir okula düşen çocuğun derslerine bağlı olması ve başarılı olması oldukça normaldir. Küçük Mustafa da başarılı bir öğrenciydi. Hocalarını sevdiğinden kendini derslerine vermeyi bildi ve yeteneklerini ortaya çıkartabiliyordu. İlkokul yaşamında başarılı ve kabiliyetli olduğu ortaya çıkmıştı.

Küçük Mustafa'nın; ilkokul ile ilgili bir tek kaligrafi hocası sarıklı bir hoca olan Çopur Hafız Emin Efendi'ye karşı bütün sınıf olarak desteklenip, bizzat hoca tarafından ört-

bas edilen isyandan başka herhangi bir kötü hatırası yoktu. Fakat Ortaokul yıllarına başlarken bir kız kardeşi daha doğdu. Kendinden dört yaş küçük Makbule ve dokuz yaş küçük Naciye vardı.

Maalesef bu dönemlerde babasının işleri iyi gitmiyordu. İşsizlik ve parasızlık çekiyordu. Kendini alkole vermişti. Ali Rıza Efendi'nin fizik bakımından olduğu kadar moral bakımından da tam bir çöküntü içinde olduğunu ve hayata bağlanmada gerek hastalığı gerekse ticari başarısızlıkların ve kısmetsizliklerin etken olduğunu bilmek gerekir. Bu çöküntüde maddi şartların temel etkileri yanında, ruh düşkünlüğünün ve bunalımın de aynı derecede etkili olduğu mümkündür.[29] Kendisiyle birlikte 4 kişiye daha bakmakla yükümlüdür ancak istediği kazancı sağlayamamaktadır. 1885 yılında Makbule, 1889 Naciye doğmuştu.[30]

Kendi halinde bir yaşam süren Ali Rıza Efendi, çok güzel ve kendine göre çok genç olan Zübeyde'de, şansının beklenmeyen yıldızını bulmuştu. Fakat onu dilediği gibi mutlu edememiştir. Evlendikten sonra Zübeyde'yi kendi ailesinin Yenikapı'daki evlerinde barındırdığı sıralarda karısının kendine olan bağlılığına ve teslimiyetine rağmen, onu rahat ettiremedi. Oldukça önemsiz geçen ve geliri sadece karnını ekmekle doyurmaya yarayan bir gelire dayalı küçük memuriyetle genç ve güzel eşinin sefalet içinde yaşattı. Papazköprüsü'nde geçen hepsi birbirinde kasvetli, fakir ve emniyetten yoksun karanlık yıllar içinde ise ev ve iş hayatının kendini tatmin ettiği de düşünülemez. Bu karanlık yıllar yokluk, ölüm ve çaresizlik dolu ayları, günleri, saatleri taşımıştı.

Ali Rıza Efendi bir çıkış yolu bulamıyordu. Nasıl bir iş yapabilirdi ki? Başkasının yanında o yaşta kimse alıp çalıştırmazdı. Bazı zamanlar memuriyetten ayrıldığına da piş-

man olmuyor değildi. Hiç olmazsa çocuklarına öyle veya böyle bir ekmek parası getirebiliyordu. Şimdi ise hiçbir geliri yoktu. Tuz işi de istediği kazancı sağlamamış elinde tuzlar erimişti. Birkaç tanıdığı kişilere gidip iş istese de onun yapabileceği bir iş yoktu. Bu dönemlerde Ali Rıza Efendi'nin memuriyeti bırakıp kereste ve tuz ticareti ile ilgilendiğini biliyoruz. Ticari hayatı şanslı ve başarılı geçmemiştir. Ancak ticari teşebbüsü ileride ailesinin kafasını sokabileceği ve küçük bir gelir temin edebileceği bir dam altı yapabilmesini sağlamıştır. Ali Rıza Efendi hayatında koruyucusu olmayan bir insandı. Osmanlı idaresinde herhangi bir desteği olmayan bir kişinin ilerleyebilmesi oldukça zordu. Özellikle devlet memurlarının ve tüccarların mutlaka arkaları sağlam olmalıydı.

Sadece Cafer Efendi'nin Ali Rıza Efendi'ye destek olduğunu anlıyoruz. Bu desteğin sınırları belki de hiç bilmediği bir iş konusunda kendisine belirli bir sermaye vermesiydi. Bu sermayenin de çok büyük olmadığını ve bu kişinin de çok güçlü ve ticari deneyimi olmadığı belli oluyor. Eğer Cafer Efendi güçlü ve sermayesi sağlam biri olsaydı bölgenin en büyük kolluk kuvvetlerine sahip olan Ali Paşa'ya söz geçirebilirdi.

Aynı zamanda bu komutanın ormanları yakmak ve sorunları böylelikle ortadan kaldırma düşüncesinden Osmanlı'nın ne denli yozlaştığını, vatandaşlarının gerek ticari gerekse siyasi olarak ne kadar çaresiz bırakıldığını anlıyoruz. Devletin kendi zenginliklerini koruyamaz olduğunu ve bu zenginlikleri kullandırmakta acz içinde olduğu rahatlıkla görülmekte.

Ali Rıza Efendi; Osmanlı otoritesinin dağ eşkıyalarıyla bile başa çıkamayacak bir haldeki döneme rastlaması ile birlikte, ekonomik ve siyasi şartların derinlemesine sorunlarla

dolu olması da ayrı bir şansızlıktı. Ticaret hayatı çok zayıftı. Ülke bölünme ve dağılma sürecine girmişti. İşsizlik ve çaresizlik içinde insanlar sefaleti yaşıyorlardı.

Ali Rıza Efendi tüm bu olumsuzlukları yaşadı ve yaşattı. Olanların onun kaderi olduğunu biliyoruz ancak sağlıksız ve bakımsız haliyle kendini içkiye vermesi çok daha büyük hataydı. Zübeyde'nin dediği gibi " derviş meşrep" bir kaygısızlığa kendini boşluğa bırakması, genç karısını ve daha çok küçük olan çocuklarını hiç düşünmeden davranması çok büyük bir vurdumduymazlıktı. Son yılları artık iyice, içten içe alkole bağımlı bir hal almıştı. Mutsuzluğu ve hayatın ona verdiği acıları ancak alkolle unutmaya çalışıyordu. Hal bu ki daha çok gençti ve önünde uzun yıllar vardı kaldı ki eşi çok gençti.

Ali Rıza Efendi artık tam bir yenilgi ile işsizlik, hastalık, veremin pençesine attı kendini. Bütün iş ümit ve imkânlarının kayboluşu, çöküntüyü hızlandırdı. Acımasız hastalığını tetikleyen tüm olumsuzlukların kendine zarar vermesine müsaade etti. Basit fakat iyi niyetli ve iyi kalpli bir adamın ıstırabını ve bahtsızlığını yaşadı.

O günkü şartlarda bağırsak veremi diye teşhis edilen hastalığı Onu bu dünyadan çok genç yaşta alıp götürmüştü. Hastalığın tedavi yapılıp yapılmadığı konusunda herhangi bir veri yok. Ancak o günkü şartlarda, hastalığın tedavisi için iyi beslenmek ve kendine iyi bakma şansı çok azdı. Aynı zamanda tedavi şartları da uygun değildi.

Ali Rıza Efendi'nin son yıllarında alkol ve diğer tütün mamullerini çok fazla tüketiyordu. Bu zararlı maddeleri kullanırken hastalığının ilerlemesine kulak asmadı ve önemsemedi. Her ne kadar evine sadık olsa ve mazbut bir yaşam sürse de, kendi içine kapanık yaşantısı onu psikolojik olarak büsbütün hırpaladı. Kırk yedi yaşında arkasında çok genç

ve güzel bir kadın ve üç yetim çocuk bıraktığında yıl 1893 idi.

Ölümünden bir süre önce oğlu Mustafa'nın eğitimi konusunda attığı adım, Küçük Mustafa'nın tüm hayatını değiştirmiştir. Sadece Küçük Mustafa'nın değil, Genç Zübeyde'nin ve diğer çocuklarının da yaşam yönünü bambaşka bir istikamete taşımıştır.

Küçük Mustafa'nın ilk yılları işte bu yaşanılan hayatın içinde canlanmış ve şekil bulmuştur. Tam anlamıyla sefalet olmasa da sefalete yakın bir yaşam sürmüşlerdi. Fakirlik ve yokluğun pençesinden kurtulmaları mucizeydi.

Küçük Mustafa; fakir hayatlarında ev geçimsizliği görmedi. Karı koca arasında zaman zaman tartışmalar çıksa da bu; her evde olan gibiydi.

Ali Rıza Efendi'nin ölümüyle dul kalan Zübeyde Hanım hem maddi hem manevi olarak kötü bir duruma düştü. Maddi sıkıntıları hat safhadaydı. Ali Rıza Efendi'nin hastalığı ölümüne yakın son birkaç ay içinde son derece ilerlemişti. Zaten işi yoktu çalışamıyordu. Hiçbir geliri de yoktu. Son birkaç yıl sefalet içindeki yaşamları son haddine varmıştı.

Ali Rıza Efendi'nin ticari hayattaki şansızlığına rağmen Genç Zübeyde'nin tüccarlığa olan inancı kaybolmamıştı. Kocasını başka bir iş yapabilesi için desteklemişti. Zaten artık Küçük Mustafa'nın da tüccar olması gerektiğini düşünüyordu. Din adamlığı veya medrese tahsili yapabilmesi şansı kalmadığından onun iyi bir tüccar olmasını arzu ediyordu. Artık o da ticarete inanıyordu.[31] İleri görüşlülüğü ve kocasına verdiği destek bakımından yapıcı bir kadındı. Komşularından ve diğer zengin tüccarların hikâyelerini dinliyor onların çalışarak ve biriktirerek nasıl sermaye sahibi olduklarını duyuyordu.

Selânik; gelişmiş insan yapısı ile gerçek bir şehirdi ve

Genç Zübeyde etrafından olan biteni dinliyor, bazı zamanlar da gazete okuyor ve gelişmeleri takip edebiliyordu. Tüm sosyal sorunlara karşı duyarsız değildi. Böylelikle kocasına her konuda destek olabiliyordu. O günkü Osmanlı toplumunda Müslüman ailelerde kadının pek dediği dinlenmezdi. En büyük ailelerde bile kadınlar okuma yazma bilmedikleri için kocalarına veya etraflarına fikirsel anlamda bir destek sağlayamıyorlardı. Daha çok hurafelerle ve ilkel inançlar hâkim bir toplum yapısı vardı.

Genç Zübeyde diğer dinden olan tüm kadınlarla görüşüyor onların düşüncelerini ve yaşam şartlarını iyi biliyordu. Özellikle toplumdan uzak fakrı zaruret içinde geçirdikleri Papazköprüsü'ndeki hayatları aklına geldiğinde Selânik'te her şeye rağmen sosyal yönü olan bir yaşamları vardı. Komşularıyla iyi ilişkiler kurmuştu.

Ali Rıza Efendi memuriyetten ayrılmasının ve daha iyi bir hayat yaşamanın yollarını aramasının nedeni; Zübeyde Hanım'ın ve çocuklarının daha mutlu ve daha iyi bir yaşam sürmesi içindi. Bu gerçeği en az kendisi kadar karısı da biliyordu. O yüzden kocasına son yıllarda çok daha müşfik davrandı. Özellikle onun "derviş meşrep" yaşantısına karışmadı ve hiçbir zaman herhangi bir huzursuzluk çıkarmadı.

Ali Rıza Efendi de oldukça ileri görüşlü bir insandı. Karısının bazı takılmalarına nükteli cevap verirdi hâttâ karısını kırmamak için Küçük Mustafa'nın mahalle mektebine yazılması merasiminde gayet yumuşak ve ılımlı davranmıştı. Oğlunun iyi bir adam olmasını hayal ediyordu. Ona rağmen okul işini karısını kırmadan güzellikle ikna ederek halletmiştir.

Okul meselesi eşler arasında herhangi bir çatışmanın olmadığını ve her sorunun güzellikle hal olduğunu bize göstermektedir. Nerdeyse çocuk yaşta olsa bile kendisine yar-

dımcı ve destekçi karısının tüm çabaları ve düşünceleri her defasında Ali Rıza Efendi'nin hayatında yol ve yön bulmuştu.

Zübeyde Hanım dul kaldığında kırk kuruş dul maaşı bağlanmıştı. Üç çocukla kırk kuruş yetmediği gibi artık Selânik'te yaşamlarını devam ettirmek şansları kalmamıştı. Ancak nereye gideceklerdi. Kısa bir süre sonra bu konu da açığa kavuşmuştu.

Bu seferde Ali Rıza Efendi'nin ölümü, istenmeyen durumun ortaya çıkması Hüseyin Ağa'yı sorumluluk altına almıştı. Genç Zübeyde'nin kendinden yaşça çok büyük biriyle evlenmesine neden olduğu için kendini suçlu hissederek onların yanına yerleştirmek istedi.[32]

Uzunca bir süre yarı aç yarı tok Selânik hayatında bocalayan Genç Zübeyde ve çocukları sonunda Hüseyin Ağa'nın Langaza'da seyisliğini yaptığı Rapla çiftliğine taşınıp yerleşmek zorunda kaldılar. Bu taşınma işi en çok da çocukların işine geldi orada oynuyor ve bol bol her şeyi yiyebiliyorlardı. Bu çiftliğin sahipleri gene kendileri gibi Osmanlı döneminde bu bölgeye yerleştirilen Selânikli Katipzadelere aittir.

Osmanlı Rumelisinde tüm çiftlikler hemen hepsi, çiftlik sahibi namına onun adamları tarafından idare edilirdi. Bu çiftliklerde yetiştirilen sebze meyve her türlü tahıl ve tüm ürünler zaman zaman şehre çiftlik sahiplerine götürülürdü. Böylelikle şehirde yaşayan çiftlik sahipleri bazı zamanlar çiftliklere gelip zaman geçirirlerdi. Ancak bu çiftliklerde çok fazla kalmazlardı hâttâ çocuklarını bile fazla göndermezlerdi. Onlar için emniyetli yerler sayılmazdı. Hâttâ çocuklarına; tanımadıkları kimselere kim olduklarını söylememelerini tembihlerlerdi.

Bunun nedeni; bütün Rum, Bulgar ve Arnavut komita-

cılarının gözleri bu çiftlik sahiplerinin üzerindeydi. Onları çoğu zaman rehin alırlar veya çocuklarını kaçırıp fidye isterlerdi. Selânik şehir olarak daha emniyetliydi. Varlıklı olan aileler şehir merkezinde oturur çevre ilçelere veya bucaklara giderken hava kararmadan gidip gelirlerdi.*

Bütün zengin ve kalabalık ailelerin şehir dışında çiftliği vardı. Bu çiftliklerde idarecilerin başında Nazır bulunurdu. Ondan sonra Kâhya gelirdi. Daha sonra korucular, bekçiler, işçiler sırayla bu hiyerarşi aşağıya doğru giderdi. Bazı küçük çiftliklerde işin tamamıyla Kâhyalara bırakıldığı olurdu. Çiftlik sahibi ona güvenir ve tüm çiftliği ona bırakırdı. Çiftlik sahibi sadece buranın gelirini alır ve ihtiyacı olan tüm gıda ürünlerini temin ederdi. Eğer kendisi yaşlı, çocuklarından bu işlerle ilgilenecek erkek evladı yoksa genelde çiftlik işi tamamıyla kâhyalara kalırdı.

Rapla çiftliği bunlar gibi küçük bir çiftlikti çünkü Hüseyin Ağa bu çiftlikte kâhya idi ve çiftliği o idare ediyordu. Genç Zübeyde'nin yetimleri ile birlikte bu çiftliğe sığınmış olmasıyla burada rahatlığa kavuşması mümkün gözükmüyordu.

Daha önce kocasının ticaret yapmaya başladığı ve sürdürdüğü iş hayatında Selânik'te zenci bir bakıcı bile yanında çalıştırmış olması bir süreliğine de olsa rahat bir yaşam sürmüş olabileceğini kanıtlamaktadır. En azından kendi evinde daha mutlu olmuştu. Kaldı ki Küçük Mustafa'yı okutmak istiyordu. En büyük isteği oydu. Şehir hayatında var olabilmek ve daha medeni koşullarda yaşam sürebilmek kuşkusuz isteğiydi. Fakat şartlar buna elvermiyordu.

Genç Zübeyde yarı karanlık hayatı ve yetim kalan çocukları ile sürdürmeye çalıştığı yaşamı kendisine hiçbir ye-

*Tahsin Uzer a.g.e bazı yerlerinde bu konular üzerinde genel bilgiler vermektedir.

nilik ve renk getirmeyeceği muhakkaktı. Kısa bir süre dahi olsa ve Küçük Mustafa'nın tahsili yarıda kalsa da bu yaşam onları biraz olsun açlıktan ve yokluktan kurtarmıştır.

Küçük Mustafa kendinden dört yaş küçük kız kardeşi ile çiftlikte çok güzel bir yaşam içindeydi. Burada gezip eğleniyorlar ve çok güzel vakit geçiriyorlardı. Mustafa ağaçları, ormanı, çeşit çeşit bitkileri seviyordu, tarlalarda ekinlerin bin bir zorlukla nasıl yetiştirildiğini görüyor, işçilerin nasıl sıcakta ve soğukta çalıştığını seyrediyordu.

Canlılar onun yaşamını değiştirdi. Her ne kadar tahsil hayatı yarıda kalsa da tabiat ona çok daha fazla bilgiler öğretiyordu. Üretmenin ve üretileni toplamanın ne kadar büyük zorluklar getirdiğini, emniyetli olmayan ıssız topraklarda yaşamın ne derece riskli olduğunu görüyordu.

Hüseyin Ağa oldukça cesaretli ve yiğit bir adamdı. Yeğeninin cesur ve çalışkan olmasını istiyordu. Bunu her defasında Zübeyde Hanım'a söylüyordu. Hâttâ annesinin çoğu zaman meraklanmasına rağmen silah eğitimleri atış talimleri yaptırıyor, böylelikle Küçük Mustafa'nın korkusunu yenmesini sağlıyordu.

Hüseyin Ağa; hâttâ bir defasında bir ağacın altına koyduğu silahını geceleyin Küçük Mustafa'dan gidip getirmesini istemişti. Bu ona çok zor geldi hâttâ korku içinde ne yapacağını şaşırdı. İlk önce almak istemedi. Her yer çok karanlıktı sadece gazlı lambalarla iş yapılabiliyordu. Bu da etrafı görmek için yetersizdi, kaldı ki küçük Mustafa daha çok küçüktü. Çiftlik etrafı geceleri tekin değildi. Gerçi yırtıcı hayvanların çiftliklere yiyecek için yaklaştığı da olurdu. Fakat bu daha çok kış aylarında görülürdü. Sonunda bu işi Mustafa başardığında artık korkusunu yenmişti. Böylelikle geceleri alıştığı şehir hayatından çok daha zor olan köy yaşantısına alışmaya hâttâ bunda haz duymaya başardı.[33]

Silahla atış talimi yapmak veya geceleri herhangi bir yere gidip gelmek ona büyük heyecan veriyordu. Genç Zübeyde ise oğlunun bütün bu hareketliliğine şaşırıyordu. Diğer çocukları Küçük Mustafa gibi değildi. Küçük Mustafa yaşının küçük olmasına rağmen kendisi ve küçük hayatı ile ilgili kendi karar veriyordu. Her ne kadar annesini üzmemeye çalışsa da yaptığı bazı uçarı hareketleri Genç Zübeyde'nin yüreğini ağzına getiriyordu.

Küçük Mustafa'nın en önemle yaptığı iş bakla tarlasında tarlaya gelip bakla tohumlarını yemek isteyen kargaları kovalamaktı. Hâttâ orada küçük bir kulübe bile yapmıştı. İçine de küçük ocaklar yapmış orada ateş yakıp yiyecekler hazırlıyordu. Bu çiftlikte onun en yakın arkadaşları kardeşi Makbule ile orada göçebe yaşayan Çingene Çocuğu Azizdi. Bu kulübeye kardeşini taşıyor orada onun oturtup karnını doyuruyor arkadaşı Azizle koşuyor oynuyordu.[34]

Hâttâ bu kulübenin içinde Aziz; ateş yakmak istemişti. Kulübe bir anda tutuştu ve yangın çıktı. Mustafa; kardeşini hemen kulübeden korkusuzca dışarı çıkartması heyecanlı olmuştu. Genç Zübeyde bunun için çok korkmuştu ve oğlunu bir daha kulübenin içinde ateş yakmamasını tembihlese de Küçük Mustafa bu sefer daha büyük ve daha sağlam bir kulübe yapmış ona tırmanmak için merdiven bile kurmuştu.

Bu sefer kurduğu ocaklar daha güvenliydi. Ateşi de Azize yaktırmıyor kendisi yakıyordu. Hazırladığı yiyecekleri taşıyıp getiriyor, Aziz'e ve kardeşine yediriyordu. Ağaç işlerini beceriyor kendisine ve arkadaşlarına tahtadan araba yapıyordu. Hâttâ çiftliğin at arabasını bile onarmayı başarmıştı. Bozuk olan ne ise hemen tamir etmek istiyordu.

Hâttâ birçok kez tavuk kümesleri bile yaptı. Daha sonra bu kümesleri beğenmediğinden yakıp yeniden kuruyor-

du. Bu işler bitince, kendisine kavak ağacından bir tambur yaptı üzerine teller gererek bir çalgı aleti yapmış oldu. Bu yaptığı aletle şarkılar söylüyor bir yandan da çalıyordu. Böylelikle kendisini ve kardeşini eğlendiriyordu.[35]

Küçük Mustafa bu çiftlikte sünnet olmuştu. Sünnet düğününde Selânik'ten ve diğer köylerden de akrabalar çağrılmış, bazı çiftliklerin sahipleri de koçlar hediye etmişlerdi. O gün on altı fakir çocuğu da sünnet ettirildi. Fakat Mustafa yanında babasının olmamasından dolayı çok büyük üzüntü ve yalnızlık çekmişti hâttâ sünnet esnasında canı yanınca "ah babacığım!" diye bağırması, orada bulunanları ve genç Zübeyde'yi derinden üzmüştü.

Küçük Mustafa çiftlik yaşamında canı sıkıldığı kadar oldukça hareketli ve mutlu bir yaşam sürüyordu. Genç Zübeyde oğlunun bu aktif hayatının elinde sonunda zenginlik ve başarı getirebileceğini sezinliyordu. Çiftlik yaşamında oğlunun okuması ve bir tüccar olması gerekliliğini düşünmeye başlamıştı. Hâttâ diğer çiftlikler bakıyor ve iyi bir öğretmen arıyordu. Oğlunun içindeki zekâyı ve becerisini görmüştü. Kızları için o kadar düşünmüyordu fakat oğlu Mustafa'nın farklı bir yaradılışı olduğunu her defasında söylüyor ve mutlaka tahsili devam ettirmesini istiyordu.

Genç Zübeyde çocukları ile birlikte Çiftlik içinde başka bir evde oturuyordu. Çiftliğin içinde pişirilen yemek bu eve de gönderiliyordu. Hüseyin Ağa bu çiftliği idare ediyordu ve yiyeninin burada yaşamasını sağlamak en azından yetim kalan çocuklarının yeme içme dertlerinin olmaması için gerekli ilgiyi gösteriyordu. Yetim kalan çocuklara da mümkün olduğunca merhamet ve ilgi gösteriyordu. Buradan Hüseyin Ağa'nın genç yaşta ölen Ali Rıza Efendi'ye karşı sevgi beslediğini anlayabiliriz. Hem yiyeni hem de Ali Rıza Efendi'yi

sevdiği için onları sefaletten kurtarmak istemişti.

Ancak Mustafa'nın tahsili ve okuması Genç Zübeyde'yi öncelikli olarak ilgilendiriyordu. Küçük Mustafa'nın yetimliğini ve fakirliğini alt edebilmesi için mutlaka okuması gerektiğini her defasında sıkıntıyla dillendiren Genç Zübeyde'nin sonunda Mustafa'yı köy yakınlarındaki Rum Kilisesi'ne bile gönderdiği ne kadar çaresiz kaldığını gösterir.

Rum papazdan alınan derslerde Rumca yapılıyordu. Küçük Mustafa Rumcayı sevmiyordu aynı zamanda okuldaki arkadaşları kendisine karşı tavır almışlar onu dışlamışlardı. Bunun nedeni Küçük Mustafa'yı kendilerinden görmüyorlardı. Çaresizlikten bir şeyler öğrenebilmek için Kilise okuluna bile gelmeyi, hâttâ kendi öz dilinde bile eğitim alamazken ne bulursa öğrenmeyi göze almışken bu seferde çevrenin ve insanların yaklaşımları onları olumsuz etkilemişti. Rumcayı da sevmediğinden Zübeyde oğlunun Kilise papazına gitmemesi için gerekeni yaptı. Daha sonra köy camisinin hocasına gönderdi fakat hoca da bilgisiz olduğundan oraya da gitmesi ihtimali kalmadı.[36]

Zübeyde Molla'nın aslında ne kadar dinine bağlı olduğunu biliyoruz ancak oğlunun cahil kalmaması için bile köy Kilisesine bile gönderme cesaretini göstermişti. Sadece bunu göze almak bile o günkü koşullarda imkânsızdı. Sonuçta çocuğuna öğretmen arayışları hiçbir zaman son bulmadı. Küçük Mustafa sonunda arkadaşlarının baskısına dayanamadı ve kilise okuluna gitmekten vazgeçti.

Genç Zübeyde ise oğlunun mutsuz olmasını istemediğinden bu seferde başka öğretmenler aramaya devam etti.

Rapla Çiftliğinin kâtibi Arnavut Kâmil Efendi'nin Küçük Mustafa'ya bir öğretmenlik için teklif edildiyse de bu kişi-

*Bu konuda adı geçen kaynak verdiğimiz eserlerde bu yorumlar yapılmaktadır.

nin öğretebileceği hiçbir şey yoktu. Çevrede bir tek öğretici bir kişi bulunmuyordu. Bu cahilliğin ne kadar büyük boyutlarda olduğunu göstermektedir.

Genç Zübeyde kesinlikle çocuğunun okuması ve ilerlemesi için her türlü fedakârlığı yapabileceğini düşünüyordu. Hâttâ gerekirse kendisinin de Selânik'e gidip oğlunu bir okula yazdırmayı düşünmesi fakat bazı imkânsızlıkların sürekli onları geri itmesi büyük bir talihsizlikti.

Daha sonra oturup Selânik'te hangi akrabalarının olduğunu düşünmeye ve bir çıkış yolu aramaya girişti. Aslında o günkü şartlarda Müslüman aileler çocuklarını okutma hırsına girmiyorlardı. Eğer Kırsal bir hayat yaşıyorlarsa bu haytalarını orada devam ettiriyorlar, okul veya tahsil gibi sorunları kendilerine dert etmiyorlardı. Bu durum gerek Osmanlı Türk ailelerinin yüzyıllardır süre gelen alışkanlığıydı. Tahsil ve okul Hiçbir zaman önemli değildi. Ancak okuma yazma bilen veya eğitimin ne kadar önemli olduğu bilincine varan çok büyük bir azınlık vardı. İşte bu azınlıkların içinde yılları sefalet ve yokluk içinde geçen, üç yetim çocuğuyla Yalnız kalan bir insanın çocuğunu okutmak isteği ve bu konudaki çırpınışları gerçekten dikkate değerdir.

O şartlarda çocuğunun okumayıp çiftlik işlerinde yetişmesi ve biran önce para kazanması düşüneceğine, onun okuyarak ülkeye ve kendisine daha faydalı bir kişi olacağını kestirebilmesi ve bunu amaçlaması Genç Zübeyde'nin ne kadar ileri görüşlü ve akıllı bir kadın olduğunu göstermektedir.

O dönemde okumak ve iyi bir eğitim alma düşüncesi yaygın değildi. Erkek çocukları en kısa yoldan ya imam oluyor ya da çiftçilik yapmaya başlıyordu. Ancak okuyamayan ve meslek sahibi olmayan çok az gayri Müslim vardı.

Ancak Türklerin gerek tahsil hayatı gerekse seçere taki-

bi gibi konularda çok fazla kayda yer verilmez ve çok fazla önemsenmezdi. Makedonya yaşayan Türklerin hayatları; genişleyen, dağılan, büzüşen, zaman zaman parçalanan insan dalgalarının ve ailelerinin taribinden ibarettir. Her kişi kendi yaşamını, ailelerinin ve akrabalarının kaderinden müstakil bir şekilde yaşar. Tüm Makedonya'da Rumeli topraklarında, bir sülalenin hâttâ bir ailelerin bir mezarlıkta gömüldükleri görülmemiştir.

Türkler batıda da dağınık ve yarı göçebe yaşamışlardır. Evlilikler ve göç nedeni ile aileler ve insanlar oradan oraya savrulmuştu. Eğitim seviyesi zayıf ve okullaşma oranı düşük olduğundan okuma yazma oranı yok gibiydi.

Osmanlı ülkesinde din kurallarına göre eğitim veren medreselerin yanında çağdaş müspet bilimleri veren okulların açılışı 1839 yılından sonra başlasa da ancak 1850 den sonra Rüştiye mektepleri kurulmaya başlanmıştı. Rüştiye mektepleri ortaokullardı. Mülkiye Rüştiyeleri sivil ortaokullardı. Askeri Rüştiyeler ise askeri idadilere ve harb okullarına öğrenci yetiştirirlerdi.

Üç sınıflık rüştiyeler ile dört sınıflık idadiler orta öğrenimi oluştururlardı. İdadiler ise ancak 1895 yılından sonra kurulmaya başlandı. Mülkiye rüştiyeleri daha çok önemli vilayet merkezlerinde kurulmaya başlanmıştı. Askeri rüştiyeler ise daha çok askeri birliklerin yoğun olduğu önemli merkezlerde kuruluyordu.[37]

Mülkiye rüştiyeleri her ne kadar sivil olarak değerlendirilse de dini eğitimciler revaçtaydı, sarıklı ve cübbeli medreselerden yetişmiş din adamları da bu eğitimin en ağırlıklı kesimini oluşturuyorlardı. Eğitmenler daha çok medreselerden yetiştikleri için dini eğitim anlayışı devam ediyordu. Bu durum hem mülkiye hem de askeri rüştiyelerde devam ediyordu. Çünkü Kaligrafi, Farsça, Arapça derslerini hep sarık-

lı din hocaları veriyordu. Sarığın büyüklüğü ise hocaların bilginliğinin göstergesi olarak algılanırdı.

Zübeyde Hanım, Rapda çiftliğinde, oğlunun okulsuz ve eğitimsiz kalmasından rahatsızlık duyuyordu her geçen gün bu sıkıntısı tüm diğer sorunlarıyla birleşiyor içinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Üç çocuğu ile başkalarının eline muhtaç olmuştu. Kendisine bağlanan 40 kuruşluk cüzi para da onların ihtiyaçlarının çok altındaydı kaldı ki o da zaman zaman ödenemiyor veya çok gecikiyordu.

Yaşam her gün daha da çekilmez hal alıyordu. Bir yandan şehir hayatına alışmış olması ve bir süre da şehir dışında izbe ve mezrada yaşamış, şimdi de yarı açık ceza evi gibi bir yerde yaşamaktaydı. Gerçi çocuklarının karnı doyuyordu. Çeşitli meyveler, sebzeler ve yiyecekler onları oyalıyordu. Aynı zamanda tabiatın içinde ve temiz hava ile sağlıklarını kazanmışlardı.

Hüseyin Ağa ise çiftliğin en büyük yöneticisi olduğundan onun her dediği yapılıyor anneleri ve yetimler istenildiği gibi izzet ve ikram görüyorlardı. Fakat Genç Zübeyde bir yandan oğlunun eğitimini diğer taraftan başkasına yük olmanın ezikliğini hissediyordu. Fakat Küçük Mustafa'nın okul sorununu çözmek için yollar arıyordu. Sonunda onu üvey kız kardeşinin yanına göndermeye karar verdi. Bu kararı verirken oldukça sıkıntılı bir dönem geçirdi. Çünkü tek erkek evladından ayrılmak istemiyordu fakat oğlunun istikbali için elindeki tüm imkânlar zorlamaya çalışmıştı. Oğlu okumalıydı, bir meslek sahibi olması veya iyi bir tüccar olması ileride onun sıkıntı çekmeyecek bir hayatı kazanmasını sağlayacağını düşünüyordu.

Küçük Mustafa teyze'sinin yanına giderek Selânik Rüştiyesine yazıldı. Okula başladıktan sonra Zübeyde bu ayrılığa ve içinde bulunduğu duruma dayanamadan oğlunun yanına

geldi. Ancak şartlar istenildiği gibi gelişmemişti. Selânik Mülkiye Rüştiyesi'nde Mustafa'nın eğitimi yarıda kaldı. Köse suratlı ve oldukça cahil öğretmenlerden bir olan Kaymak Hafız lakaplı oldukça lenfatik ve sevimsiz bir hoca tarafından Mustala oldukça fazla hırpalandı. Arkadaşıyla şakalaşırken fazla gürültü olduğunu düşünerek haddinden fazla Mustafa'ya saldırıp dövmesi ve belki de başka bir şeye kızgınlığını Mustafa'dan çıkartması sonucu böyle bir olay olmuştu.[38]

Mustafa böyle bir durumdan sonra büyük haksızlığa uğradığını düşünmüştü. Hâttâ vücudunun bazı bölgeleri kanamış ve oldukça çok acı çekmişti. Aslında Küçük Mustafa; arkadaşlarıyla o kadar sert ve gürültülü oynadığı görülmemiştir. Hâttâ mahalle çocuklarının gereksiz yere bağırmalarına, ellerine lastiklerden yaptıkları sapanları kullanmalarına, taş veya yaralayıcı cisimleri atmalarına karşı çıkardı.

Bu olayda haksızlığa uğradığı kesindi, aşırı derecede azgınlık veya yaramazlık yapabilecek bir kişiliği yoktu. Kaldı ki böyle bir hareket bile yapsa bu derece dövülmeyi hak etmiyordu. Fakat bu dayak meselesi onun kaderini değiştirmiştir.

Bu durumu duyan Genç Zübeyde diğer çocuklarını da alarak Selânik'e gelmişti. Mustafa eve kapandı ve dört gün boyunca uğradığı haksızlığı sindirmeye çalıştı. Zübeyde evladının bu durumuna çok üzülmüştü. Yetim olan ve kimse tarafından korunamayacak olan evladının kan revan içinde dövülmesi onu derinden yaralamıştı. Hâttâ Zübeyde'nin annesi de bu durumdan sonra Mustafa'nın okula gitmesine izin vermemişti.

Mustafa bu durumu değerlendirerek annesinin ısrarlarına karşı geldi. Genç Zübeyde oğluna bu konuda baskı yaptı. Onun tekrar okula dönmesini istedi. Hâttâ onun bu du-

rumuna çok üzüldüğünden onu ikna etmeye çalıştı. Hocasının dövebileceğini de sevebileceğini de bunun da geçeceğini, bu okulu bitirdikten sonra tahsiline devam edip iyi bir tüccar olabileceğini söylese de, Mustafa tüccar olmak, sırtında kumaş topları taşıyan bir adam olmak istemediğini söyledi.[39]

Mustafa; annesine asker olmak istediğini söylediğinde çok büyük bir tepki ile karşılaştı. Genç Zübeyde asker olanların uçsuz bucaksız yerlerde kaybolduklarını, savaşlarda ve eşkıya baskınlarında hayatlarını verdiklerini biliyordu. Askerlik mesleğine inanmıyordu ve oğlunun asker olmasını istemiyordu ancak gördüğü rüya onun bu istediğini değişmesine en azından oğlunun askeri okula gitme fikrine karşı durmaktan alıkoydu.

Küçük Mustafa her gün aldıklan evin önünden gelip giden askeri okul öğrencilerini görür ve onların üniformalarını seyrederek kendisinin de bir gün asker olması gerekliliği üzerinde kafa yorardı. Hâttâ komşuları olan Binbaşı Kadri Beyin oğlu Ahmet de askeri rüştiyeye gidiyordu. Mustafa onları takip ediyordu. Onlardan askeri rüştiyeye nasıl kaydolunacağını ve sınavlarının ne zaman olacağını öğrendi. Muhtemelen Ahmet'in yardımı da bu konuda olmuştur çünkü onunla okula gidip gerekli şartları öğrendiğini ve annesinden gizli olarak gidip sınavlarına girdiğini biliyoruz.

Mustafa Askeri Rüştiye'nin sınavlarını kazanmıştı. Aslında o dönemde bu sınavları kazanması oldukça zordur. Çünkü iyi ve sürekli olarak bir eğitim almamıştır. Ancak Şemsi Efendi ilkokulunda öğrendikleri ona yetmiş ve bu sınavı kazanmıştır. Zaten oldukça zeki ve akıllı bir öğrenciydi. Kendi kendine karar verme yetisine sahipti. Artık askeri rüştiyeye kaydını yaptırabilirdi. Şimdiki sorun ise annesi Zübeyde idi.

Genç Zübeyde oğlunun kendisinden gizlice, Selânik Askeri Rüştiyesinin sınavlarına girmesine şaşırmıştı. Oğlunun askeri okuldan başka okuyabilecek herhangi bir okul alternatifi gözükmüyordu. Mülkiye Rüştiyesine gitmek istemiyordu. İlmiye denilen ve yolları medreseye giden tahsile başlayabilmesi için artık çok geçti.

Oğlunun bir oldubittiye getirmesi üzerine Zübeyde bu durumdan üzüntü duymuştu. Ancak rüyasında Mustafa'yı altın bir tepsi üzerinde cami minaresine çıkartmışlar yukarıdan da kendisine eğer Mustafa'nın askeri okula gitmesine müsaade etmezse oradan atacakları hususunda tehdit ettiklerini görmüştü. Bu rüyanın ne derece Genç Zübeyde'yi etkilediğini bilemiyoruz ancak bu konuda dindar biri olduğu için böyle rüyalara inanabileceğini bilmek gerekir.[40]

Mustafa askeri rüştiyenin sınavlarını kazandıktan sonra doğduğu vakit babasının başucuna astığı Kılıççı getirip annesine göstermiş ve babasının oğlunun asker olmasını istediğini gösteren bir delil olarak sunmuştu. Zübeyde'nin böyle bir durum karşısında artık çıkar bir yolu yoktu ve oğluna müsaade etti ve hâttâ ona dualarda bulundu.[41]

Askerlik mesleği, Küçük Mustafa'nın karakterini, beklentilerini, temiz ve titiz davranışlarını tatmin ediciydi. Üzerine giyeceği üniformanın bile kişiliği yansıtabileceğini düşünüyordu. Hâttâ Şemsi Elendi ilkokulunda giydiği şalvar ve üzerine sardıkları kuşak Mustafa'yı çok sinirlendirmişti. Askeri Rüştiye'de giydiği üniforma ile benliğine hâkim olmuş ve kendine güven hissinin kuvvetlenmesini sağlamıştı.[42]

O zamanlarda dini eğitim veren ve sonu medresede biten okulların dışında iki tip okul vardı. Biri mülkiyede eğitimi alınan idari meslekler, diğeri de askerlikti. Mülkiye mesleği bütün sivil idare mesleklerini içinde barındırırdı. İdare dışında pek başka meslek yoktu. Diğeri olan askerlik

mesleği de sadece ordu hizmetini hedef tutardı. Amaç subay olmaktı subaylık teğmenlik ile Mareşallik arasında kademeleri içine alırdı. Bu mesleğe iki yoldan gelinirdi. Biri mekteplilik, diğeri alaylılıktı.

Mektepli subay, askeri okullardan yetişerek orduya katılan subaydı. Alaylı subay da, mekteplerini tamamlayamadığı subay kadrosuna orduda tezkere terk ederek veya yararlık göstererek erlik ve astsubaylık yollarından gelen subaydı. Bunların çoğu okuma yazma bilmezdi. Fakat Osmanlı Devleti'nin zor günlerinde sınır boylarında, Orta Afrika'dan Hazar Denizi'ne kadar olan geniş bir alanda kışla hayatına alışmış meşakkatli bir görev sürdürürlerdi.

Alaylı subaylar yıllarca askerlik mesleğinin içine olduklarından bütün hayatlarını askerlik işine vermişlerdi. Bu durumda başarılı olup ta hayatta kalanlar üst rütbeli amir, general hâttâ müşir olmuşlardı. Tabi onların bu başarısı tamamıyla Osmanlı Ordusunun başarılı olduğunu göstermez ancak yenilgileri ve zor görevlerin içinde yaşadıkları için yaşamları güçlük içindeydi. Çoğu zaman maaşlarını bile almakta zorluk çekiyorlardı.

Hâttâ sınır boylarında veya dağlarda eşkıya kovalayan askeri birlikler hem mühimmat ve iaşe sıkıntısı içindeydiler. Bu şartlar altında askerlik mesleği de çok parlak gözükmüyordu. Askeri rüştiyeler de, idadiler de orduyu modernleştirme ve subay yetiştirmek için açılmışlardı ancak bu okulların ihtiyaçlarının karşılanmasında da güçlükler vardı.

Küçük Mustafa büyük bir hevesle okuluna başlamıştı. Bu okulda giydiği üniforma ile benliğini ve kişiliğini bulmuştu. Çok küçük yaştan itibaren ciddi tavırları ve bir büyük adam gibi konuşmaları, basit mahalle oyunlarında taşkınlık yapmadan arkadaşlarından farklı olarak bir köşede daha saygılı duruşu her zaman annesine gurur vesilesi olmuştu.

Rüştiyede de gayet sıkılgan ve nazik davranışları çok kısa zamanda okuldaki hocalarının dikkatini çekmişti.[43]

Her sabah annesi kapıya kadar çıkıp oğlunu dualarla gönderiyordu. Genç Zübeyde oğlunun askeri rüştiyeye gitmesini ilk önce karşı çıksa da kısa zaman sonra onun mutlu ve kendine güvenen halini gördükten sonra sevinmiş ve gurur duymaya başlamıştı.

Genç Zübeyde'nin askerlikle ilgili çekinceleri ve korkuları haksız değildi. Osmanlı Rumelisinde tüm çocukların hayalini ve rüyalarını askerlik süslerdi. Ordu ve asker merkezlerinde yaşayan gençlerin bunu yakından görmesi onları askerliğe ısındırmıştı. Her sabah çocuklar, talim boruları, mızıkaları ile veya kapı önünden geçen süvarilerin nal sesleri ile kalkardı.

Çocukların oyunları daha çok askerlik oyunlarıydı. Komşular arasında akşamları evlerde gece toplantılarında çocukların ve büyüklerin başlıca hikâyeleri askerlikle ilgiliydi. Savaş anıları, sonu gelmeyen eşkıya takipleri, bakınlar, Osmanlı Rumelisi'nin ordu merkezlerinde, hâttâ bütün şehir, kasaba ve köylerinde konuşmaların tartışmaların başlıca sermayesiydi. Sokakların ziyneti askerdi.

Askeri okulların çocukları; ayağında ayakkabı olmayan diğer çocukların içinde hemen ayrılıyordu. Harp Okulu öğrencileri ise renkli ve çok düzgün üniformaları ile dikkat çekiyordu. Özellikle üst sınıf öğrencilerinde süsler ve kılıçlarla gayet muntazam bir görüntüleri vardı. Kılıç taşıyanla ise hemen dikkat çekerdi çünkü kılıç kutsal kabul edilirdi. Yüce ve paha biçilmez bir nesneydi. Gururun, şerefin, tartışma kabul etmez belgesiydi. Kılıç dünyadan ağır ve değerli, yaşamdan kutsal ve üstündü. Osmanlı Rumelisi'nin, hele kılıç taşımaya hak sahibi olan gençleri için dünya kılıcın etrafında dönerdi.

Küçük Mustafa'nın doğduğu gün başı ucuna babası tarafından asılan kılıç ona babadan kalan tek hatıraydı. Bu kılıç Ali Rıza Efendi'nin Mülkiye Gönüllü Taburunda geçici subaylık zamanında kuşandığı kılıçtı. Evlerinde her zaman bu kılıç saklanmış ve daha sonra da Küçük Mustafa bu kılıçla büyümüştür. Onun en büyük ve en önemli oyuncağı ve kutsal hatırası babadan kalan kılıç olmuştu.

Askeri Rüştiye'nin çocukları kendilerini ordunun bir parçası sayarlardı. Onlar da askerdi. Rüştiyeyi bitirdikten sonra tüm hayalleri askeri idadiye devam edip, Harbiye'ye gitmek oradan da Kurmay okuluna devam edip iyi bir kumandan olmak ve ordu saflarına katılmaktı. Birer amir olmak emri vermek ve emir almak onların alıştıkları bir eylem olacaktı.

İlk rütbeleri ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun uçsuz bucaksız sınır boyları onların serbestçe at oynattıkları alanlar olacaktı. Askeri okullarda okuyan öğrencilerin eğitim sürelerinde en fazla ilgilendikleri alanlarda coğrafya vardı. İmparatorluk haritası açılıp üzerinde inceleme yapıldığında kendilerini bekleyen yerleri tartışırlardı. Bu yerler Osmanlı Rumelisi veya Anadolu'nun yüksek karlı dağları, Kuzey Afrika'nın Trablus'un, Libya'nın veya Arap Yarımadası'nın uçsuz bucak çölleri de olabilirdi.

Onları bekleyen sınırlardaki harpler de olabilirdi. Bu; Arnavutluk'ta, Havran'da, Yemen'de, Kürdistan'da isyanlar veya Anadolu'da Rumeli'de eşkıyalar olabilirdi. Bütün bunların hiç önemi yoktu mühim olan apoletlerin takılması ve omuzlardaki yıldızlar artmasıydı. Arkadaşlıklar ilelebet kurulurdu. Askeri okullarda rüştiyeden başlayan beraberlikler ölene kadar devam ederdi.

Askerlik; rüştiye'nin kapısında başlardı. Hiyerarşi ve yazılı olmayan kanunlar on iki yaşında küçük subay namzet-

leri arasında kısa zamanda anlaşılır bir duruma getirilirdi. Bu görülmez yasalar en küçük öğrencilerden en büyük mareşallerin ruhuna kadar kazınmıştı. Kuralları hepsi aynı derecede hissederdi. Herkesin ruhuna hâkim olan bir başka tek ruh vardı.

Askeri üniformalar sadece aralarındaki hiyerarşinin şeklini ve akış yönünü belirliyordu. Askeri rüştiye öğrencisiyle, subayların hâttâ kurmayların üniformalarında işaretler ve sırmalar farklıydı. Bu üniformalar önü kapalı büyük düğmelerle parlak kırmızı zırhlı lacivert pantolonlarla giyilirdi. Öğrencilerin giydikleri ceketlerin kollarında değişik bükümler ve şeritler onların sınıflarını gösterirdi. Aralarındaki hiyerarşi de ona göre belirlenirdi.

Askeri rüştiye öğrencileri diğer okullarda okuyan öğrencilerden tamamıyla ayrılırlardı. Bu ayrılış okul dışındaki davranışlarına damgasını vururdu. Okulda öğretmenler; öğrencileri her zaman taşıdıkları üniformanın bir şerefi olduğunu, o yüzden daha dikkatli davranılması gerektiğini konusunda uyarırlardı. Üniformanın şerefini korumak gerekirdi. Bu ruh küçük yaşta tüm öğrencilere verilirdi.

Askeri rüştiye öğrencileri her yerde dolaşamazlardı. Özellikle Selânik'te her sokakta görülemezlerdi. Dışarıda bu öğrenciler; yaşlarına göre daha ağırbaşlılıkları, serbest, gururlu, fakat dikkatli hareketleriyle hemen dikkat çekerlerdi.

Küçük Mustala, işte bu çocuklardan biri oldu. Okula başlayınca olduğundan daha ağırbaşlı ve ciddilik geldi. Hele okul üniforması tamamlanıp okul dönüşünde evin penceresinde onun yolunu gözleyen Zübeyde, Mustafa'yı ilk defa bu elbisenin içinde görünce gözyaşları içinde merdivenleri ikişer üçer atlayarak kapıya koşup evladını karşılamış ve bağrına basmıştı. Şimdi Mustafa'sı üniformaları içinde daha vakur ve şerefli bir kişilik olmuştu. Onu evin köşesinde kar-

şılayıp elin öptürecekti fakat buna dayanamadı ve o kapıya koşup oğlunu öptü ve sarıldı.[44]

Her gün okula gidip gelen evladını her gece gündüz dualar okuyordu. Nazar değmesin diye muskalar yazdırıyor. Hâttâ komşu olup dua okuyanlara da dua okutturuyordu. Her genç anne gibi tek erkek çocuğunu, hayatının yeni bir dönüm noktasında görmenin kayıt ve şart tanımayan heyecanına kendini kaptırdı. Bazı zamanlar oğlunun gelişini küçük bir generalin eve yaklaştığını izler gibi izliyor bazı zamanlar dayanamayıp koşup kapıda evladına sarılıyordu.

Oğlunun asker olmasına ilk başta karşı çıkan genç anne artık oğluna her gün nasihat eden ve daha çalışkan olması gerektiğini hatırlatan bir anne olmuştu. Her gün en kuvvetli dualarla oğlunu okula gönderiyordu. Bu karşılamalarda ve uğurlamalarda da küçük kız kardeşlerde her zaman hazır bulunuyordu. Onlar da ağabeylerinin geliş gidişlerini takip ediyorlardı. Hâttâ onun ayakkabılarını ve üniformasını giymesine yardımcıydılar. Ağabeylerine koskoca bir subay gibi bakıyorlardı. Ağabeyleri geldiğinde bayram havası esiyor ve onu koşarak karşılıyorlardı.

Artık tek erkek evladı; Küçük Mustafa artık kendi yolunu seçmişti. Selânik Askeri Rüştiyesi'nde dersleri başarılıydı ve her geçen gün de başarısını perçinliyor derslerini çok çalışıyordu. Mutlaka Askeri İdadiye gitmeliydi ki Harbiye'ye gitme olanağına kavuşsun.

Vaktiyle nice geceler Küçük Mustafa'nın beşiğini sallarken hayalini süslediği eski usul başı sarıklı "ulemâ", daha sonra da kocası ölünce de yakıştırmak zorunda kaldığı "tüccarlık" da artık oğlunun meslekleri arasında olmayacaktı. Onun oğlu kendi iradesiyle kendi yolunu artık bulmuştu.

Mustafa'yı yeni askeri rüştiye elbisesi içinde bağrına basarken, Zübeyde'nin içinde bir taraftan bu meslek ve istik-

bal çıkmazları kesin olarak çözülüyordu, diğer taraftan onların yerinde, onların yeni mesleğine karşı, içinde, kendisi de farkına varmadan bir emniyet hâttâ bir gururun doğduğunu hissediyordu. Oğlunun kesin iradesiyle asker olma isteğine karşı çıkışını aslında onu çok sevdiği için ve onun herhangi bir felaketin içine düşeceği endişesiyle olduğunu çok iyi biliyordu.

Her gün sonsuz heyecanlara kapılan genç anne çektiği sıkıntıları oğluna fark ettirmiyordu. Derinlemesine maddi sorunlar ve yokluk her gün daha büyük yaralar açıyordu. Üç çocuğu ile çektiği yalnızlık katlanılamaz hale geliyordu. Bütün komşuları ve tanıdıkları da onun yeniden evlenmesini istiyordu. Ancak bu konuda sadece sorun Mustafa'ydı.

Birkaç kişi önerilmişti. Hâttâ evlilik için talip olanlar da olmadı değil fakat Genç Zübeyde'nin okumuş ve seviyeli biri olması tercihiydi. Kaldıkları ev ise daha evvel yaşadıkları evin yanında daha küçük bir evdi. Fakat eninde sonunda bu sıkıntıları karşılamak için evlilik şarttı. Bu bir aşk evliliği olmayacaktı kuşkusuz fakat Mustafa'nın da buna alıştırılması gerekliydi.

Küçük Mustafa okulunu çok seviyordu. Derslerine ve okulun havasına alıştığında daha anlayışlı hocalarda okumanın mutluluğunu ve ciddiyetini taşıyordu. İlkokulda Çopur Hafız Nuri'nin, mülkiye rüştiyesinde kaygısız ve cani ruhlu adam olan Kaymak Hafız'ın olumsuz ve ilme çocukları düşman eden etkileri olmayan bir eğitmenler grubu tarafından öğrenim görmekteydi. Aritmetik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa, Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Naki, Jimnastik öğretmeni Teğmen Hasip Efendi gibi bazı öğretmenlerini çok seviyordu.

Bir gün Aritmetik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Efendi; Mustafa'ya Kemâl ismini verdi bundan sonra Mustafa

Kemâl olarak adlandırdı. Böylelikle askeri rüştiyede ismi Mustafa Kemâl olarak değişmişti. Kemâl ismi öğretmeninin de düşünüp adlandırdığı gibi olgunluk anlamındaydı. Hakikaten de Mustafa tüm diğer yaşıtlarına ve kendi yaşına göre oldukça olgun ve ciddi bir öğrenciydi.[45]

Oldukça çalışkandı ve aritmetik dersine karşı da oldukça çok büyük bir sevgisi vardı. Aritmetik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Efendi; Mustafa'ya ad seçerken de kendisi üzerinde oldukça olumlu bir etki bırakan bir öğrenci olduğu ve kendisinde bir hayranlık yarattığı kesindir. Mustafa sınıfta diğer yaşıtlarından da ileriydi kısa zamanda sınıfın çavuşu olmuştu.

Bu ileriki yıllarda da hep böyle olmuştur. Sınıf çavuşu olmak bir nevi sınıf başkanlığı ve sınıf temsilciliği olarak algılanabilir. Askeri okullarda sınıf çavuşları üç ayrı çeşit öğrenciden seçilirdi. Bunlardan bir kısmı hakikaten çalışkan, hareketli, etrafına itimat yayan çocuklardı. Mustafa bu tip bir çocuktu. Diğerleri çalışkan kendi içine kapalı fakat arkadaşlarına karşı sevecen olmayanlardı ve sadece öğretmen yöneticilere hoş görünenlerdi. Diğer çocuklar onları sevmezdi fakat üstünlüklerini kabul ederek itaat ederlerdi. Son tip sınıf çavuşları da çalışkan olmayan fakat yarı hafiye ve diğer çocukları baskı ve saldırganlıkla sindirmiş öğrencilerden seçilirdi.

Mustafa tüm arkadaşlarının ve öğretmenlerinin sevdiği, çalışkan etrafına itimat ve güven telkin eden kişiliğiyle gerçek bir sınıf çavuşuydu. Arkadaşlarıyla kurduğu iyi ilişkiler, öğretmenlerine karşı gösterdiği saygı, derslerinde olan başarısı bütün olumlu özellikleri taşıdığını gösteren delillerdi.

Zübeyde oğlunun sınıf çavuşu olması konusunda büyük gurur duyuyordu. Komşularına ve diğer akrabalarına oğlunun başarılarını anlatıyor ve onun ne kadar başarılı bir öğ-

renci olduğunu anlatarak çektiği fakirliği ve yokluğu unutmaya çalışıyordu. Oğlunun tüm hayalinde askeri idadiye gidip oradan harp okuluna devam etmekti. Subay olduktan sonra annesini ve kız kardeşlerini bu sıkıntılı günlerden kurtarmaktı.[46]

Mustafa, annesinin maddi sıkıntı çektiğini biliyordu. Hastalıklar da bir türlü yakalarını bırakmıyordu. Genç Zübeyde hastalıklardan çok korkuyor o yüzden de çocuklarının üzerine titriyordu. Yemiyor yediriyordu. Tüm gelirini çocuklarına harcıyordu. Sığındığı küçük evde koruyucusuz, dayanaksız ve bunalımlı bir hayatın çıkar yolu kuşkusuz bir destek, bir hayat arkadaşı olmalıydı.

Ahmetsubaşı mahallesindeki evlerinde büyük bina kiraya verilmişti. Zübeyde çocuklarıyla birlikte bu binanın yanındaki küçük evde yaşıyordu. Kendisine o günkü şartlarda 40 kuruş dul maaşı bağlanmıştı. Bu parayla geçinmesi imkânsızdı. Aynı zamanda çocuklarını okutmak mümkün gözükmüyordu. Bağlanan bu maaşın çoğunlukla zamanında ödenmesi mümkün olmuyordu.

Ancak bir akrabasının vesilesiyle gelen evlilik teklifini hiç düşünmeden kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu evliliğin bir aşk evliliği olmadığı belliydi. Aslında Genç Zübeyde'nin ilk evliliği de bir aşk evliliği değildi.

Hayatın akışı ve kader onu böyle bir yola savurmuştu. Ancak Zübeyde kendine güvenen ve oldukça kararlı bir kişiliği olan bir kadındı. Hayatın şartlarını kavrarken onunla nasıl mücadele verilebileceğini rahatlıkla çözmüştü. Aldığı kararlarda her zaman mantıklı ve ılımlı bir tutarlılık vardı. İstekleri gerçekleşmediği zaman, işin oluruna bırakması tevekküle inanması fakat iyi bir dindar olması onun gerçek karakterinin gün ışığına çıkan en önemli belirtileriydi.

Genç Zübeyde'nin yeni eşi; Ragıp Elendi Teselya'da Tır-

hala'dan bir göçmendi. Yabancıların işlettiği tütün rejisinde muhafaza memuru olarak çalışan küçük bir memurdu. Selânik'e yerleşmiş eski karısında ikisi kız dört çocuğu vardı. Oldukça nazik ve saygılı bir beyefendiydi. Zübeyde'nin de çocuklarını kabul etmişti. Çocuklarından sadece kendi yanında olan Süreyya isminde bir çocuğu yanındaydı.

Selânik'te olması ve böylelikle Genç Zübeyde'nin artık köylere ve meşakkatli hayata dönme ihtimalini ortadan kaldırıyordu. Ancak küçük bir sorun oldukça büyüdü ve küçük Mustafa için de annesi için de büyük bir sorun oldu.

Genç Zübeyde'nin evliliği konusunda Mustafa'dan hiç fikri sorulmadığından bir gün dayısının çiftliğine gitmiş orada tatilini geçirmişti. Eve döndüğünde Ragıp Elendi'nin evde olduğu gördü. Annesinin de Ragıp Efendi'nin yanında gayet rahat hareket ettiğini gördüğünde oldukça etkilendi. Hâttâ çok sinirlendiği için ve annesinin başka bir erkek ile evlilik yapmasını ilk başlangıçta hazmedemedi. Bu sinir ve şok etkisi ile duvarda babasına ait palayı alıp Ragıp beye saldırmak ve ona zarar vermek istedi. Fakata sinirlerine hâkim oldu ve evden fırlayıp uzak akrabası olan ve gümrüklerde memur olan Hacı Hasan Efendi'nin karısı Rukiye'nin evine sığındı.[47]

Bu olayda anne oğlun arasına derin bir kırgınlık girdi. Genç Zübeyde oğlunu tekrar eve getirmek istedi ve uzun müddet aradı. Sıkıntı dolu yaşamında şimdi de böyle bir sorun ile karşı karşıyaydı. Ragıp Efendi zamanla bu sorunun da çözüleceğini tatlı dille anlatsa da Genç Zübeyde bunalımlı ve huzursuz bir devreye girmişti. En çok sevdiği oğlunun bu derece tepki göstereceğine ihtimal vermiyordu. Nasıl olsa annesini çok sevdiğinden onlara karşı herhangi bir saygısız tutum içine girebileceğini düşünmüyordu.

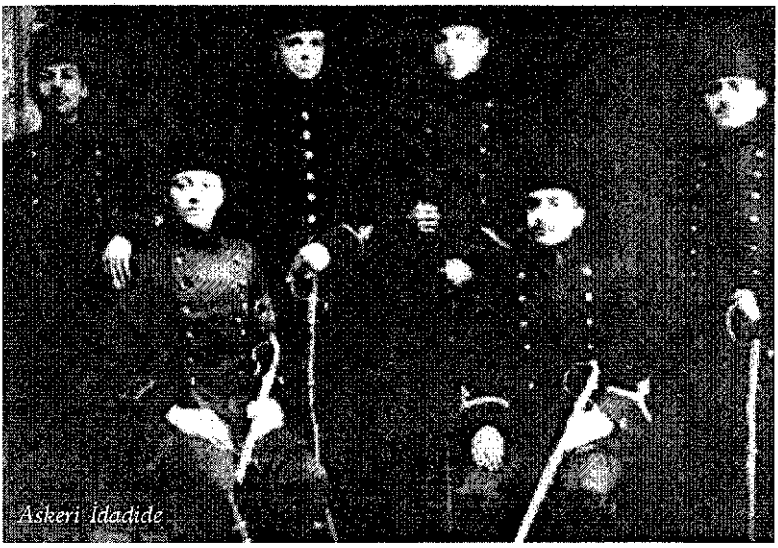
Birkaç kez Rukiye'nin evine gitti ve oğlunla konuşmaya

eve dönmesi için ikna etmeye çalıştı. Hacı hasan Efendi de Küçük Mustafa'nın bu hareketinin yanlış olduğunu aslında diğer kardeşlerini de yaşayabilmesi için ve annesinin ona yardım edebilmesi için evlenmesi gerektiğini anlatmaya çalıştı. Mustafa bütün bu nasihatler ve telkinlerle eve dönmeye karar verdi.[48]

Genç Zübeyde oğlunun eve dönemsine çok sevindiği için onu tekrar bağrına bastı ve hâttâ Ragıp Efendi'nin yanında onu seviyordu. Onu okula giderken ve okul dönüşünde her zamanki gibi karşılıyordu. Bu evliliğin, anne oğul arasında ki ilişkiyi bozmadığını hâttâ daha da perçinlediğini hissettirdi. Bunu anlayan Mustafa kısa zamanda bu değişikliğe alıştı ve derslerinde ve okulundaki başarısını devam ettirdi. Eğer Genç Zübeyde oğluna bu anlayışı ve şefkati göstermeseydi. Başarılı ve akıllı bir çocuğun iç dünyası parçalanabilir, babasının yokluğunu doldurma düşüncesiyle hareket ettiği hesaplanırsa onun bu psikolojik durumu bozulabilirdi. Genç fakat akıllı anne bütün bu güçlükleri de aşmasını bildi.

Ragıp Efendi de, genç annenin sakin ve anlayışlı telkinleriyle Küçük Mustafa'ya büyük bir şefkat gösterdi. Çünkü aynı şefkati kendi evladı da görüyordu. Ragıp Efendi daha sonra Mustafa'yı çok sevdi. Hâttâ onun askeri idadiye gitmesi ve iyi bir subay olması için düşündüklerini paylaştı. Tarihi bazı olayları anlatarak onunla güzel ve faydalı bilgiler aktardı.

Mustafa Kemâl artık Selânik Askeri Rüştiyesi'nin son sınılında başarılı bir öğrenciydi. Dersleri oldukça iyi olduğu için ve kendi çevrelerinde de oldukça ağır başlı bir kişilik olduğu için Selânik'in ileri gelen ailelerinden Evronozzade Muhsin bey'in oğluna ders okutmaya başlamıştı. Öğretmeye de çok kabiliyetli olduğu için komşuları Merkez Komuta-



Askeri İdadide

nı Şevki Paşa'nın da kızına ders vermeye başlamıştı. Muhsin Bey Mustafa'yı kendi çocuğu gibi sayıyor onun hareketlerini çok beğeniyordu. O yüzden de oğluna iyi bir örnek olduğunu düşünüyordu.

Şevki Paşa'nın kızı ise farklı bir mecradaydı. Mustafa bu kıza karşı hislerini saklasa da, annesi Zübeyde'nin takibine karşı bunu gizleyemedi. Onların bu ders münasebetlerini pek hoşgörüyle karşılamadı. Çünkü Mustafa'da gördüğü değişiklikler onun rahatsız etmişti. Zübeyde bu ders alışverişini engellemek istediyse de, Mustafa Kemâl'in Selânik'ten ayrılması bu işi kökünden çözdü.

Mustafa Kemâl'in ilk duygusal olarak ilgi duyduğu bu kız daha sonra oldukça bir kötü kaza geçirmiş ve yüzü tanınmaz hale gelmişti. İleri de Genç Mustafa Kemâl bu kızı hastanede ziyaret etmiş ve ona evlilik bile teklif etmişti. Fakat bu evlilik gerçekleşmediği gibi kız da hayatını kısa bir

süre sonra kaybetmişti.[49]

Askeri Rüştiye'yi başarıyla bitirdi. Ancak şimdi askeri idadiye gitmek ve sınavlarına girmek gerekiyordu. Bunun için aklına gelen namzet okul; İstanbul'daki askeri idadiler oluyordu fakat kendisini tutan ve ilgilenen hocaları özellikle Yüzbaşı Mustafa, Yüzbaşı Nail Bey, Kurmay Subay Hasan Bey Mustafa Kemâl'in İstanbul yerine Manastır Askeri İdadisi'ne gitmesini salık verdiler.

Mustafa Kemâl de öğretmenlerinin tavsiyelerine uyarak Manastır'a gidip sınavlara girdi. Sınav sonuçları açıklandığında artık Mustafa Kemâl yatılı ve parasız askeri lise öğrencisiydi. Artık ailesine ve annesine olan yükü kalkmıştı. Tüm giderleri devlet tarafından karşılanan askeri okula girmişti. Böylelikle; Selânik'ten de ayrılacak ve kendi başına Manastır'da eğitimine devam edecekti.

Bu ayrılıştan annesi Zübeyde çok etkilendi. Oğlunun yatılı okula gitmesini ve Selânik'ten ayrılması ona çok ağır geldi. İlk defa çocuğu doğduğu şehirden başka bir yere gidiyordu. Gözden uzak ve kendi kontrolünün dışında bir yere gidiyordu.

Mustafa Kemâl'in çevresi tamamıyla değişti. Yatılı okula Osmanlı Rumenlisi'nden bambaşka öğrenciler ve yeni yeni yüzler gelmişti. Mustafa Kemâl burada da çok kısa zamanda kendinden bahsettirdi ve sınıf çavuşu olmayı başardı. Tedrisatları oldukça doluydu ve yüklüydü. Ordu merkezlerinde kurulan bu idadiler artık orduya subay yetiştiren en önemli okullardı. Askerlik ruhu burada verilmeye başlanıyordu. Bu okullarda çok daha sıkı bir disiplin vardı. Orduyu teşkil edecek olan subaylar burada tanışır burada kaynaşırdı.

Bu okullara gelen öğretmenler de seçilerek gönderilirdi. Memleket sorunlarını da oldukça duyarlıydılar. Çoğu za-

man çalkantılı olan siyasi gelişmeler, etnik çatışmalar, devletin otoritesinin bozulması, ordunun gücünün zayıflaması gibi konular askeri idadilerde hâttâ Harp okulunda genç subay namzetleri ve öğretmenler arasında tartışılıyordu.*

Zübeyde ağlayarak ve üzüntüyle Manastıra gönderdiği oğlunun bir süre sonra hasta haberiyle sarsıldı. Haberi alır almaz yanına kızı Makbule'yi de alarak Manastır'a koştu. Oğlu sıtma olmuştu. Zübeyde okula gider gitmez okulun revirinde baştabip olan Doktor Muhsin beye oldukça sert tepki gösterdi. Gözü gibi baktığı üzerine titrediği oğlu sıtma olmuş ve sıtma nöbetleri sonucu oldukça zayıflamıştı. Gayet sağlıklı ve bakımlı olan Mustafa Kemâl, Manastır'da bakımsızlıktan sıtmaya yakalanmış olması, Zübeyde'yi çok üzdü.

Böyle durumlarda Zübeyde'nin telaşlanması normaldi. Çünkü daha evvel evlatlarını böyle hastalıklar sonucunda kaybetmiş, kendi elleriyle toprağa vermişti. Hele en değerli oğlunu kaybetmek gibi bir acıya dayanamazdı. Hemen okuldan oğlunu aldı ve eve getirmek için gereken her şeyi planladı. Mustafa Kemâl'i kendisi bakıp iyi edecekti.[50]

Mustafa Kemâl Selânik'teki evlerine getirildi. Zübeyde gece gündüz oğlunun tüm gıdasına ve bakımına olağanüstü titizlik gösterdi. Ragıp Bey de Mustafa Kemâl ile olan ilişkilerini daha da iyiye getirme fırsatını buldu. Her seferinde onun hastalığının geçmesi için çalıştığı şirketin doktorunu bile getirdi. Mustafa Kemâl; Ragıp beye iyi ve saygılı davrandıkça karşılığını fazlasıyla alıyor daha da sevgi ve şefkât görüyordu.

Zübeyde oğlunu üzen bir sorun olduğunu anlamıştı.

* Bu konulardaki yorumlar bazı eserlerde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır onlardan bir de bu eserdir. Süleyman Kâni İrtem, Osman Selim Kocahanoğlu, 31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu Abdülhamid'in Selânik Sürgünü, Temel yayınları, 2003, İstanbul.

Ona üzüntüsünün sebebini sormuştu. Mustafa Kemâl gene de annesinden çekiniyor ondan bazı konuları saklamaya çalışıyordu. Ancak annesinin ısrarlı tutumuna dayanamayıp babasının altın saatini çaldırdığını itiraf etti.

Mustafa Kemâl sıtma nöbetleri tuttuğu zaman hırsız olan biri, yatağının yanındaki çekmecesinden altın saatini çalmıştı.

Aslında Zübeyde oğlunu üzen bu olayın onun babasından kalan ve tek küçük hatırasını alıp götürdüğünü anlamıştı. Kısmetten çıktığı an hiç kimsenin bir şey yapamayacağını hatırlattı. Kendisini üzmemesi gerektiğini söyledi. Biran önce iyileşip tekrar arkadaşlarının yanına gidip okuluna devam etmesini temenni etti. Başucunda bazı geceler dualar okuyor oğlunun sağlığına kavuşması için Allah'a yalvarıyordu.

Mustafa Kemâl bu hastalıkla birçok gerçeği ve yalnızlığı gördü. Annesi acılar içinde kıvranırken gelip onu kurtarmış, şefkatli elleriyle beslemiş ve biraz kendine getirmişti. Annesi ile olan ilişkileri bu hastalıkla daha kuvvetlenmişti. Annesinin ikinci ve mecburi evliliğinin ne kadar haklı olduğunu görmüştü. Gösterdiği tepkilerin ne kadar boşuna ve annesini ne kadar üzdüğünü anlamış bundan büyük pişmanlık duymuştu.

HEr zamanki gibi annesi gene evladına koşmuş tüm görevlerini eksiksiz yerine getirmişti. Bu evlilikle annesini kaybetmemiş hâttâ daha da güçlü ve kendinden emin adımlarla hareket eden bir kadın görmüştü. Bu kadın tüm çocuklarına ve yeni eşine karşı da böyle hızlı ve kararlı adımlarla hareket eden müşfik bir anneydi.

İki aydan fazla yattığı yatağında, annesi ona her türlü güzellikleri ve iyilikleri aşıladı. Onu ruhen ve bedenen hayata hazırlama fırsatı bulmuştu. Oğlunla gurur duyduğunu,

okulundaki çalışkanlığından dolayı sevindiğini, sınıf çavuşu olmasının ve çalışkan bir öğrenci olmasından dolayı mutluluğunu her defasında gösterdi. Oğluna özel olarak çiftliklerden bal, yumurta değişik bitki çayları getirip özel ilaçlar yapıyordu.

Maddi olarak hastalığın ilaçları yapılıp içirilirken manevi ve ruhi desteğini de sonuna kadar kullanıyordu. Çocuğunu çok önemsediğini, kendisi için hayatta en değerli olduğunu ve asla hiç kimsenin yerini doldurmayacağını söylüyordu. Bütün bu söyledikleri Mustafa Kemâl'i derinden etkiledi. Annesinin ona ne kadar değer verdiğini ve onu yücelttiğini düşünerek bundan büyük bir gurur ve haz duydu.

Artık ana oğul ayrılmayacaklardı. Bu hastalık onları birbirleri ile olan ilişkilerinin kesintiye uğradığı dönemlerdeki tüm arazları ortadan kaldırdı. Böylelikle bundan sonra kimsenin ana oğul arasına girmesi mümkün değildi. Zübeyde bunu oğluna açıkça ve net şekilde anlatmayı başardı.

Ragıp Bey oldukça bilgili ve güngörmüş kişiliğiyle, Zübeyde'nin hayatında önemli bir mevkideydi ancak çocuklarına karşı gösterdiği şefkati karısına karşı da gösteriyordu. Aralarındaki yaş farkı yadsınamazdı. Ancak genç Zübeyde oldukça olgundu ve içinde bulunduğu koşullardan dolayı bu izdivacı yapmak mecburiyetinde kaldığını her defasında hissettiriyordu.

Mustafa Kemâl, Annesinin titizlikle baktığı hastalık dönemini atlatmış, okuldaki arkadaşlarının safların katılmıştı. Kısa zamanda tekrar derslerine olan ilgisini yoğunlaştırdı. Bu arada Annesi Zübeyde ile de mektuplaşıyordu.

Zübeyde Molla her defasında oğluna verdiği nasihatlerde, kötü arkadaşlara uymamasını, öğretmenlere itaat etmesini ve derslerini bilinçli bir şekilde çalışmasını söylüyordu. Bu arada kendi yaşamı eskisinden çok daha farklı değildi fa-

kat yabancı bir şirkette çalışan ikinci eşinin aldığı maaşla idare etmeye çalışıyor, bazı zamanlar da oğlu Mustafa için küçük birikimler yapı geldiğinde ona veriyordu.

Mustafa Kemâl her ne kadar yatılı okusa da mutlaka maddi ihtiyaçlarını karşılayacak her hangi bir gelirin olmayışı, annesinin böyle bir tasarruf yapması gerektiğini gösteriyordu. Mustafa'nın kız kardeşleri de vardı ve onların da bazı ihtiyaçları oluyordu. Zübeyde aynı zamanda kızlarının da bakımını titizlikle uyguluyordu. Onların dürüst ve temiz bir kişiliğe sahip olmasını, ileride herhangi bir evlilikte eşine ve çocuklarına iyi bakabilecek bilgi ve tecrübe edinmelerini istiyordu. Naciye ile Makbule her defasında ağabeylerini yolunu beklerler ondan Manastırı anlatmalarını isterlerdi. Mustafa Kemâl kız kardeşlerine okul dönüşünde ufak tefek hediyeler alır onları sevindirirdi.*

1897 yılı karanlık bir yıldı. Osmanlı-Yunan Savaşı başlamıştı. Manastır harekât sahasına oldukça yakındı. Hâttâ Selânik için de rahatsız edici bir durumdu. Bu savaş süreci okuldaki siyasi ortamı ve ülkenin geleceği ile ilgili düşünceleri daha da şiddetli dalgalandırdı.

Yaşadıkları dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda zor bir zaman dilimine girilmişti. Artık her yönüyle bunun hissedildiği bir dönemdi. Gerek siyasi çalkantılar gerekse ekonomik durum bozulmuştu. Hâttâ askeri idadide okuyan öğrencilerin büyük bir kısmı savaşa gitmek için gönüllü yazılmaya gittiler. Bu grubun içinde Mustafa Kemâl de vardı. Fakat bu durum okul idaresi tarafından kesinlikle önlendi ve öğrencilere telkinde bulunuldu. Öğrenci oldukları ve ileride daha büyük görevler üstlenmek zorunda kalacakları anlatıldı.

*Bu dönemlere ait aile içi yaşama ait ciddi belgeler maalesef yoktur. Bu yorumları okuduğumuz bazı anılardan yorumluyoruz.

Hâttâ Mustafa Kemâl annesinden bu durumu saklamaya çalışsa da muvaffak olamadı ve genç Zübeyde büyük bir üzüntülü tepki göstererek Mustafa Kemâl'e savaşa gitmesi için çok erken olduğunu söylediğinde savaş tüm hızıyla başlamıştı. İlk defa askeri okullarda ülkenin bütünlüğü ve bağımsızlık üzerine konuşmalar yapılıyordu.

Savaşın gelişmesine ait tahminler, olayların tartışılması, sonuçların değerlendirilmesi, okulda çeşitli tartışmalara yol açıyordu. Bu arada her asker kökenli öğretmen kendine göre fikirler yürütüyor ve öğrencilerin bu konularda düşünmesini sağlıyordu. O günlere kadar hiç düşünmeden hareket eden Alaylı subaylar artık düşünen ve fikir yürüten yeni nesil Okullu Subayların yetişmelerine tanık oluyordu.[51] Avrupa'nın Osmanlılara ve Yunanlılara karşı tavırları tartışılıyor. Öğretmenler ve öğrenciler arasında ilk defa fikir alış verişi oluyordu. Mustafa Kemâl'in düşüncelerine yön veren bu olaylar ülke durumunu ve istikrarını da bozmuştu.

Yunan Savaşı Manastır Askeri İdadisinde yetişmekte olan öğrencilerde çok büyük etki yaptı. İçlerinde okuyarak kendi göstermek isteyen ve rekabet eden birçok öğrenci gece gündüz ülke meselelerine kafa yormaya başladı. Yaşları çok küçüktü. Çocuk yaşta ülkenin en ciddi sorunlarıyla ilgilenmeleri onların daha çabuk olgunlaşmasına neden oldu.[52]

Mustafa Kemâl de diğer arkadaşları gibi Edebi eserleri okuyup daha güzel söz söylemek ve hitabet sanatını mükemmelleştirmek için çalışıyordu. Edebiyata ve siyasi felselesini en etkileyen şairlerden bir de kuşkusuz Namık Kemâl'di.* Ancak edebiyat ve hitabet ile ilgilenmesinin en

*Namık Kemâl 21.Aralık 1840 'ta Tekirdağ'da doğdu. Dedesi Abdüllatif Paşa orada vazifeyle bulunuyordu. Namık adını ona şair Eşref Paşa vermiştir. Babası, II. Abdülhamid döneminde müneccimbaşılık yapmış olan Mustafa Asım Bey'dir. Annesini küçük yaşında yitirince çocukluğunu dedesi Abdüllâtif Paşa'nın yanın-

büyük nedeni; komuta altına almak ve idare etmek zorunda kalacağı birliklerin sevk ve yönetimini mükemmel bir lisanla gerçekleştirmek isteğiydi. Bu alışkanlık tüm diğer subaylarda da vardı. Aralarında ciddi bir rekabet vardı.

Bu okulda da diğer okullarda ki gibi öğrenciler birkaç grupta toplanıyorlardı. Her okulda olduğu gibi ezberciler

da, Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli kentlerinde geçirdi. Bu yüzden özel öğrenim gördü. Arapça ve Farsça öğrendi. 18 yaşlarında İstanbul'a babasının yanına döndü.

1863'te Babıali Tercüme Odası'na kâtip olarak girdi. Dört yıl çalıştığı bu görev sırasında dönemin önemli düşünür ve sanatçılarıyla tanışma olanağı buldu. 1865'te kurulan ve daha sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti adıyla ortaya çıkan İttifak-ı Hamiyet adlı gizli derneğe katıldı. Bir yandan da Tasvir-i Efkâr gazetesinde hükümeti eleştiren yazılar yazıyordu. Gazete, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin görüşleri doğrultusunda yaptığı yayın sonucu 1867'de kapatıldı.

Namık Kemâl, İstanbul'dan uzaklaştırılmak için Erzurum'a vali muavini olarak atandı. Bu göreve gitmeyi çeşitli engeller çıkarıp erteledi ve Mustafa Fazıl Paşa'nın çağrısı üzerine Ziya Paşa'yla birlikte Paris'e kaçtı. Bir süre sonra Londra'ya geçerek M. Fazıl Paşa'nın parasal desteğiyle Ali Suavi'nin Yeni Osmanlılar adına çıkardığı Muhbir gazetesinde yazmaya başladı. Ama Ali Suavi'yle anlaşamaması üzerine Muhbir'den ayrıldı. 1868'de gene M. Fazıl Paşa'nın desteğiyle Hürriyet adı altında başka bir gazete çıkardı. Çeşitli anlaşmazlıklar sonucu, Avrupa'da desteksiz kalınca, 1870'te zaptiye nazırı Hüsnü Paşa'nın çağrısı üzerine İstanbul'a döndü.

Nuri, Reşat ve Ebüzziya Tevfik beylerle birlikte 1872'de İbret gazetesini kiraladı. Aynı yıl burada çıkan bir yazısı üzerine gazete hükümetçe dört ay süreyle kapatıldı. Namık Kemâl gene İstanbul'dan uzaklaştırılmak için Gelibolu mutasarrıflığına atandı. Orada yazmaya başladığı Vatan Yahut Silistire oyunu, 1873'te Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sahnelendiğinde halkı coşturup olaylara neden oldu. Bu haberi İbret gazetesinin yazması üzerine o sırada İstanbul'a dönmüş olan Namık Kemâl birçok arkadaşıyla birlikte tutuklandı. Bu kez kalebentlikle Magosa'ya sürgüne gönderildi.

1876'da I. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a döndü. Şura-yı Devlet (Danıştay) üyesi oldu. Kanun-ı Esasi'yi (Anayasa) hazırlayan kurulda görev aldı. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı çıkınca II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı kapatması üzerine tutuklandı. Beş ay kadar tutuklu kaldıktan sonra Midilli Adası'na sürüldü. 1879'da Midilli mutasarrıfı oldu. Aynı görevle 1884'te Rodos, 1887'de Sakız Adası'na gönderildi. Ertesi yıl burada öldü ve Gelibolu'da Bolayır'da gömüldü.

bunların en göze çarpanlarıdır. Bu öğrenciler gelecek için bir istikbal vaat etmezler. Şahsiyetleri de zayıftır. Körü körüne ezberciliği çalışkanlık sayarlar. Okul yönetiminin gözüne girmek için çalışkan gözükürlerdi.

Diğer bir grup ise gerçekten çalışkanlardır. Bunlar bilerek ve anlayarak çalışan ve öğrenen öğrencilerdir ve şahsiyetleri ile gelecek vaat ederlerdi. Mustafa Kemâl bu gruptandı.[53]

Üçüncü grup ise kabadayılık, külhanbeylilik davranışlarına heves eden, bu davranışlarıyla sivrilen gençlerdi. Bu grup gençlerin bazıları subaylık için yeterli başarıyı gösteremez çoğu astsubay yapılırdı. Fakat idare bunları gözden çıkartmak istemezdi. Orduda bu tip adamlara da ihtiyaç olacağı düşüncesi hâkimdi. Bu öğrencilerin taraftarları, elebaşları, aşırı şöhretlileri vardı, kendileri gibi kıyafetler icat ederler, disiplini bozmaya çalışırlardı. Huyları, alışkanlıkları, yürüyüşleri, konuşmaları kendilerine göreydi.

Okul idaresi haylazlık ve yaramazlık yapan bu öğrencilerle uğraşmayı ayrı bir iş olarak görürdü. Bazı zamanlar ev izinleri verilmez, bazen hapis cezalarına çarptırılırlar bazen de meydan dayağına maruz kalırlardı.

Meydan dayakları askeri okullarda ayrı bir tören ve disiplin içinde yapılırdı. Dayağı yiyen için fiyakalı bir gün olurdu. Böyle törenlerde öğrenciler okulun avlusunda saf halinde toplanırlardı. Ceza defteri açılıp kime ne ceza verildiği okunurdu. Eğer falaka cezası verilmişse cezayı alan bir adım öne çıkar, okulda görevli erler ortaya bir velense sererler, değnekleri bırakıp çekilirlerdi. Ceza alan öğrenci çağırılır o da muntazam bir askeri disiplin içinde meydana gelir, üzerindeki üniformanın ceketini çıkartır yüzükoyun kendini velenseye atardı. İki tarafında bulunan iki subay dirseklerini vücutlarından ayırmadan, ceza hükmündeki sayı ka-



Selanik'teki odası

dar öğrencini kaba yerlerine sopayla vururdu.

Bu sayı tamamlandığında dayağı yiyen öğrenci Hiçbir şey olmamış gibi yerinden fırlar ceketini giyer önünü ilikler selam verir ve yerine geçerdi. Bu tören esnasında bando ve mızıka da buna eşlik ederdi. Daha sonra padişaha üç kez dua edilir. Komutlara göre sınıflar dershanelerine geri dönerdi.[54]

Böyle meydan dayağı yiyen öğrenciler kendileri için bir gurur vesilesi olarak görürlerdi. Diğer öğrencilere ne kadar korkusuz ve dayanıklı olduklarını ihsas ederlerdi. Kabadayı ve külhanbeyiler askeri okulların vazgeçilmez öğrencileriydi. Okul idareleri; bu tip serseri ve gözü pek olan insanların okumadan dışarıda kontrol dışında kalıp devlete bela olacağına, kontrol altında tutulup, imparatorluğun vahşi ve



korkunç olan dağlarında görev adamı olarak kullanılmalarını tercih ediyordu. Böylelikle bu tip askerler ileride ordunun zor ve içinden çıkılmaz işlerde cesur, dayanıklı ve aşırı derecede kendine güvenen subaylar olarak görev yapabilmekteydiler.

Kıta görevleri imparatorluğa ait dört kıtada baş kösteren isyanlar, yokluk içinde geçen savaşlar, sonu gelmeyen mücadeleler; çalışkan ve zeki subayların yönetiminde korkusuz ve dayanıklı subay ve askerler sürdürülüyordu.

Gerçek şu ki ordunun ve devletin kaderini ileride değiştiren, söz sahibi şahsiyetler, daha çok çalışkan, disiplinli öğrencilerden yetişmiştir. Bu subay namzetleri ileride hepsi kurmay okuluna kabul edilmiş ve kurmay subay olarak çok büyük olaylarda büyük başarılar sağlamışlardır. Mustafa Kemâl'in yetiştiği dönem Osmanlı ve Türk harp tarihinde

en büyük dönemlerden biridir. Subaylar çok büyük bir toprak parçasına hâkim olabilmek için yetiştirilmiş daha dünya insanı olarak bilgilendirilmiştir.*

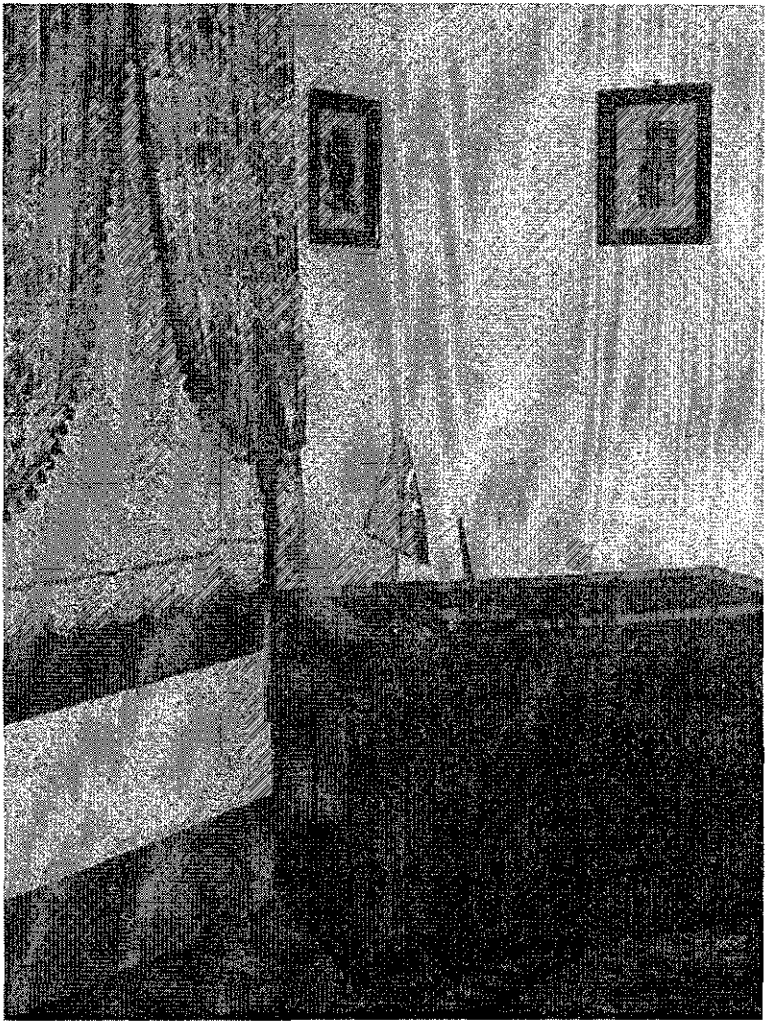
Harp Okulu ve Kurmay okulları daha çok Prusya Ordusunun disiplinli subayları tarafından organize edilmiştir. Özellikle harp taktikleri ve diğer tüm silah bilgileri Avrupa'da ki orduların sahip olduğu teknik bilgiye erişse de, mühimmat açısından ordunun durumu içler acısıydı.

Mustafa Kemâl'in Manastır Askeri idadisindeki öğrencilik yılları 14-17 yaşlarında 1895-1898 yıllarında olmuştur. Bu dönemde yaz tatillerini Selânik'te annesi ve kız kardeşleri ile geçirirdi. Hâttâ Yaz tatilinde Frerler Okuluna gidip Fransızcasını ilerletti. Bu yıllar oldukça güzel geçmişti. Tatillerin dışında annesiyle sürekli mektuplaşıyordu. Bu mektuplaşmalar anne oğlun arasındaki yardımlaşma ve iletişimin kopuk olmadığını aralarında sürekli olan bir moral desteği olduğunu göstermektedir.[55]

Tatillerde oğlunun gelmesi yaklaştığında Molla Zübeyde, Mustafa Kemâl'in sevdiği yemekleri yapmaya çalışırdı. Bu arada kız kardeşleri Naciye ve Makbule de ağabeylerine hizmet etmek için yarışırlardı. Çoğu zaman aralarında kıskançlık olurdu çünkü anneleri tek ve biricik oğlu geldiğinde onun saçlarını okşamayı ve güzel sözler söylemeyi alışkanlık halinde getirmişti. Kızlar da bazı zamanlar bunu abartılı bulurlardı.

Makbule'yi Birkaç kez bazı kişiler evlilik için istedilerse de Molla Zübeyde kendi başına gelenleri hatırlayarak asla buna müsaade etmeyip gelenleri geri çevirdi. Kızının dizi dibinden gitmesine izin vermedi.

*Bu genç subayların içinde ileride devletin kaderini tayin edecek önemli isimler vardı. Bunlardan bazıları; Enver Paşa, Cemal Paşa,Vehip Paşa,Hafız İsmail Hakkı Paşa,Fethi Bey, sonra Mustafa Kemâl, İsmet, Karabekir, Ali Fuat Paşalar...



Kızlarına çok düşkündü ve onları da en az oğlu kadar seviyordu ancak oğlunun yeri başka kızlarının yeri başkaydı. Çocuklarına hep güzel davranmayı severdi. Kızlar annelerine karşı çok saygılı davranırlardı ve çekinirlerdi de. Hâttâ ağabeylerinde de çok çekinirlerdi.*

Mustafa Kemâl'in askeri lise yılları böylece geçmişti. Özellikle tüm yaz tatillerini ve diğer küçük tatilleri Selânik'te geçirmişti. Ragıp Efendi ile arasında iyi bir yakınlaşma oluşmuştu. Ragıp Efendiden bilmediği çok şeyler öğrenmişti. Askeri Liseyi bitirdikten sonra artık Harp Okulunun yolu gözükmüştü. Artık İstanbul'a pay-i tahta gidecekti.

Molla Zübeyde gece gündüz dualar ediyor oğlunun bu güzel ve mutlu anlarını doya doya yaşıyordu. Yokluk ve karanlık günler geride kalıyor artık evladının gerçekten onurlu ve şerefli bir asker olması için ellerini göğe kaldırıp yalvarıyordu.

13 Mart 1899 yılında 1283 yaka numarası ile Harp Okulunun Piyade sınıfına katıldı. Kayıp defterine "Manastır İdadisinden gelen öğrencilerden Selânik Koca Kasım mahallesi Gümrük memurlarından Ali Rıza Elendi'nin oğlu, uzun boylu, beyaz tenli Mustafa Kemâl Efendi Selânik..." notu yazıldı.[56]

O zamanlar İstanbul'da dört tip okul yüksek öğrenim imkânı veriyordu. Tıbbiye, Harbiye, Mühendishane, sivil ve hâkimleri yetiştiren Mülkiye ve Hukuktu. Vatan ve hürriyet mücadelesini hedefleyen, İttihat ve Terakki Cemiyeti 1899 yılında Tıbbiye'de kurulmuştu. Ancak bu teşkilat daha sonra her yere dal budak saldı. Mustafa Kemâl de Manastır'da hürriyet ve vatanın kurtulması fikirlerinin yeşerdiği bir at-

*Makbule Atadan'ın Tarihçi Enver Behnan Şapolyo ile yaptığı söyleşilerden anlıyoruz.



Namık Kemâl

mosferden gelmişti. Askeri okullarda daha çok baskıcı rejime karşı olan bir grubun safında Harp okuluna başlıyordu.

İlk yıl Mustafa Kemâl derslere kendini veremedi. Bunun nedeni gayet basitti. Biraz bambaşka bir şehre gelmenin, biraz da evden tamamıyla kopuk ve uzak bir köşede olmanın verdiği yadırgamaydı. Ancak sınav tarihleri yaklaşınca sıkı ve yorucu bir çalışma içine girdi. İlk yılı avarelik yapsa da

460 kişilik sınıfta yirminci olarak ikinci sınıfa geçme başarısını gösterdi.

İlk yaz tatilini gene annesinin yanına gelerek geçirdi. Bu arada Osmanlı Edebiyatı ve Avrupa'da yayınlanmış klasikleri ve özellikle Osmanlıcaya tercüme edilmiş olanları okuyordu. Ancak Harbiye'nin öğrencilerinin faydalanabileceği açık bir kütüphaneleri yoktu. Askerlikle ilgili bazı stratejik askeri manevra kitapları okutuluyordu. Dışarıdan her türlü kitap getirmek ve okumak yasaktı.

Harbiye'nin bir kütüphanesi yeterli olmadığı gibi Birkaç roman sadece basit aşk hikâyeleri dışında Hiçbir şey anlatmıyordu. Sosyal ve iktisadi fikirlerin tartışılması yasaktı. Hâttâ Harbiye, Manastır idadisinden çok daha her yönüyle çok daha geriydi. Manastır fikir ve düşünce hayatı açısından İstanbul'dan çok daha zengin bir yerdi. Daha farklı kültürlerin çakıştığı ve ortaya döküldüğü mekândı ancak İstanbul sadece ticari kaygıları ve kazançları denk olan gayri Müslimlerin, Levantenlerin ve sırtını saraya dayamış cahil üst rütbeli yöneticilerin boy gösterdikleri yerdi.[57]

Mustafa Kemâl basit ve yavan geçen fikir hayatını zenginleştirmek istiyordu. Hâttâ Fransızcasını geliştirmek istediği yıllarda, birçok Fransızca yazıt ve eseri okumaya çalışıyordu. Bütün gazete, dergi ve kitap yayınları sansüre uğruyordu. Şairler bile şiirlerini diledikleri gibi şiirlerini yayınlayamazdı. Bu sansürde mimlenen binlerce düşünür ve edebiyatçı; hastalığın ve sefaletin pençesinde sürgünlerde hayatını kaybediyordu.

Mustafa Kemâl ikinci sınıfa geçince kendisini iyice derslere verir. Tatilde annesinin de çok sıkı tembihleri biraz olsun içini sıksa da haksız bulmaz. He defasında Molla Zübeyde oğluna geldikleri yerleri hatırlatır. Babasının nasıl üç kuruş için Olimpos Dağlarında ormanın uçsuz bucaksız kö-

şesinde gırtlağına dayalı olan bıçakla tehdit ve yokluk altında yaşamlarından bahseder. Korku dolu Çayağzı yaşamını hatırlatır. Dehşet veren zorlu yaşamlarında nasıl da kendi başlarına yaşam mücadelesi verdiklerini uzun uzun anlatır bazı zamanlar ağlar ve oğlunun eline geçirdiği fırsatlan sonuna kadar kullanmasını ve hâttâ okulunun biricisi olmasını ister.

Mustafa Kemâl bunu başarabilirdi ancak kendisini çok daha farklı yönlere ve alanlara kaydırmıştı. Bütün isteği güzel yazı yazmak ve hitabet sanatını iyi kullanabilmek isteğindedir. Dört köşe olan Harbiye'nin orta avlusunda; ders aralarında ve diğer tatil zamanlarında güzel söz söylemek yarışları düzenlenir. Hâttâ konuşmacılar sıra ile avluda sahneye çıkarlar ve her hangi bir konuda kalabalığa hitap ederler. Bu hitabetin akışında diğerleri ellerinde kronometre ile zaman tutarlardı. Bu nutukların amacı sadece güzel ve ağdalı sözler söylemek ve dinleyicilere Osmanlı lisanının incelikleri ile bezenmiş dinleti sunmaktan öteye geçmezdi.

Vatan şairi Namık Kemâl'in şiirleri ve söylemleri elden ele gizlice okunuyordu. Bu fikirlere kendini kaptıranlar daha sonraları İttihat ve Terakki örgütüne katılacaklardı. Ancak Mustafa Kemâl hiç bir zaman bu örgütün üyesi veya takipçisi olmamıştır. Fikirler daha çok yeniydi. Daha çok Fransız özgürlük hareketinin bir gölgesi gibi gelişiyordu. Gerek yüksek okullarda gerekse Harbiye'de neşriyatın ve basılı eserlerin yetersizliği hissedilir derecedeydi. 1860-70 yıllarında başlayan Türkçe yayınlar o kadar azdı ki; bu kitapların miktarı koskoca Harbiye'de bile bir düzine kitabı olarak geçmezdi.

Devletin tarihi ve mülkün coğrafyası yazılmamıştı. Elde askeri stratejik derslerin okutulması için yeterli derecede harita bile yoktu. Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ha-

ritası bile sağlıklı bir şekilde dizayn edilmemişti. Askerlik dersleri daha çok Fransız Topçu manevraları, İngiliz Bahriye hareketleri ve Alman Piyade ve Süvari Birliklerinin hareket ve taktik olaylarını anlatan ve ucu açık ve aslında oldukça ilkel bir askeri bilgiler yumağıydı.[58]

Hâttâ tarihi savaşların tartışılması ve serbestçe üzerinde düşünülmesi bile imkânsızdı. Her türlü fikri ve düşünsel yaklaşımlarda hocaların ve subayların korku ve çekinceleri ortaya dökülüyordu. Mustafa Kemâl gibi kendini geliştirmek isteyen ve dünyayı tanımak isteyenler için bütün bu yokluklar daha öğrenme ve bilgilenme istediğini kamçılıyordu

Ülkenin fikri ve ideolojik açılımlarını yayabilecek gizli yayınlar da yoktu herkes karanlık geleceği kendi içsel dünyasında tartmaya ve eleştirmeye çalışıyordu. Mustafa Kemâl bütün bu değişim ve gelişim dönemlerinde Annesinin bazı zamanlar sert bazı zamanlar yumuşak ikazlarına alışmıştı. Annesi ona yolunun çok uzun olduğunu ve günün birinde bu yolun çok daha elverişli ve genişleyeceğini söylüyordu. Bunu söylerken dualarını eksik etmiyordu. İnançlı ve aslında anne değerinin ne kadar sonsuz olduğunu bile Mustafa Kemâl bütün bu söylenenleri ciddiye alıyor ve her defasında annesinin söyledikleri bir köşeye saklıyordu. Molla Zübeyde öyle boş ve anlamsız eylemlere girmiyor, oğlunun adam olmasını ve ülke çapında iyi bir adam olmasını istiyordu.

Zübeyde Hanım ise bir yandan oğlundan gelecek mektupları bekliyordu. Gelen mektupları hemen okuyup karşılık veriyordu. Gerek tatiller gerekse Mustafa Kemâl İstanbul'dayken Zübeyde'nin teklif, destek ve telkinleri asla son bulmadı. Bu arada Mustafa Kemâl Harbiye'nin son sınıfındayken kız kardeşi Naciye yakalandığı verem hastalığından

kurtulamamıştı. Molla Zübeyde acılar içindeydi. Oğluna bu kötü haberi bildirmişti. Ana yüreğinin attığı son olay ona çok ağır gelmişti. Acımasız hastalık Naciye'yi kısa bir süre içinde onların elinden alıp götürmüştü.*

Mustafa Kemâl, okulu bitirmeden son gelişinde annesini gerçekten çökmüş ve bitkin olarak gördü. Onu teselli etmek istedi. Hâttâ ona okulu birincilikler bitireceğini ve kurmay olacağına söz verdi. Biraz daha sabretmesi gerektiğini bir süre sonra artık bir teğmen olarak subay olacağını ve mutlu günler yaşayacaklarının telkininde bulundu. Bu olay; Naciye'nin makûs kaderiydi. Üzerine titreyen annesini ellerinde son nefesini verirken Zübeyde tüm kaybettiği ve her defasında hastalık ve sefaletin pençesinde bıraktığı çocuklarının hayalini kurdu. Onları hatırladı.

Mustafa Kemâl; annesinin o durumunu gördükten sonra son sınıfta derslerine iyice yüklendi ve 1902 yılında 1472 sicil numarası ile Harbiye'yi sekizinci olarak bitirdi. Harbiye'den kurmay okuluna ayrılan 37 arkadaşının içinde yer alıyordu. Bu güzel haberi çok fazla zaman kaybetmeden annesine bildirmek istiyordu. Beyoğlu'nda çektirdiği teğmen üniforması ile bir fotoğrafını yazdığı mektubun içine yerleştirip gönderdi.[59]

Zübeyde, bu mektubu aldığında heyecanı tarif edilemez derecedeydi. Oğlunun Teğmen Üniformasıyla olan fotoğrafını, evin en yüksek köşesine koydu. Gece gündüz her zaman bu resme baktı. Haftalarca bu resme bakıp ağladı ve dualar etti. Oğlu koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nun bir subayı olmuştu. Belki de artık paşa olacaktı. Oğlunun ve kendi hayalleri yavaş yavaş gerçekleşiyordu. Yetim kalan oğlunun okutmak için çırpınışları aklına geldikçe gözleri yaşa-

*Bu bölümle ilgili elimizde herhangi bir belge yok ancak Naciye'nin ölüm tarihi ile diğer olayları çakıştırarak bu olayı aydınlatabiliyoruz.

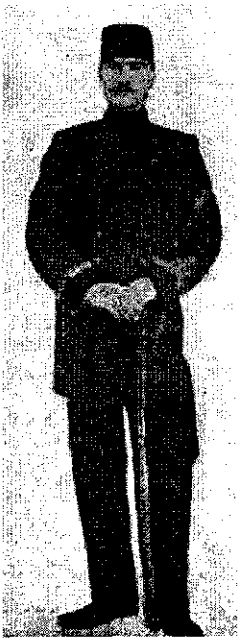
rıyordu.

Akrabalarına ve komşularına büyük bir gurur duyarak gösterdiği fotoğrafta hoş manzaralı bir fon perdesinin önünde hazır ol durumunda genç bir subay görünüyordu. Beyaz eldivenli ellerini kılıcını kabzası üzerinde birleştirmişti. Boyu uzuna yakın orta, yüzü yuvarlakça, bıyıkları ince, bakışları bira sertti. Uzun askeri ceketini düğmeleri pırıl pırıl parlıyordu. Kılıcının sırmalı kordonu serbestçe bırakılmış bir dizi hafifçe bükülmüştü. Düz, sert ve ütülü pantolonunun gerginliği, duruşuna daha ciddi bir görünüş vermişti. Bakışları ileriye dönük daha yirmi bir yaşında olmasına rağmen kendinden emin bir adamın bakışlarıydı. Bu kişi Molla Zübeyde'nin dünyaya getirdiği, tüm yaşamı sıkıntı ve yokluklar içinde geçmiş küçük bir memurun; Ali Rıza Efendi'nin oğlu, Kurmay Okul namzet'i genç Teğmen Mustafa Kemâl'di.*

O günler Ahmet Subaşı mahallesindeki ev, birçok akraba ve komşularca ziyaret edildi. Zübeyde Hanım tebrik edildi. Ölen kızının yası bitmemişti ki şimdi oğlunun subay çıkışını kutluyordu. Biraz olsun içinde bir mutluluk vardı. Sonuçta dindar bir insanın kadere olan inancından başka bir düşünceye sahip değildi.

Bir süre sonra kurmay okuluna girmeden önce genç teğmen tatil için Selânik'e geleceğini söylemişti mektubunda. Zübeyde Hanım oğlunu görmek için günlerce heyecandan uykusuz geçirmişti gecelerini. Selânik'e tatilini geçirmek için gelecek olan Mustafa Kemâl'i karşılamak için her şey hazırdı. Onun istediği yemekler yapılacak oğlunun kalacağı yatağı düzenlenmişti. Bu işler için hep kız kardeşi Makbule koştururdu.

*Mustafa Kemâl'in Harp Okulunu bitirdikten sonra çektirmiş olduğu fotoğraftan.



Teğmen Mustafa Kemâl



Kurmay Okulu

Onun Selânik'e gelişi ve mahallesinde bir subay olarak görünüşü semtin önemli bir olayıydı. Annesi onu bekliyor, onu getiren arabanın kapı önünde durduğunu anlayınca, kalbi duracak gibi olmuştu. Kızı ve o gün onu yalnız bırakmayan akraba ve komşuları yardıma koşmuşlar. Zübeyde, hepsini peşine takıp koşup kapıyı açtığında karşısında endamlı, güler yüzlü, tertemiz giyimli, güzel ve genç subaya uzun bir süre bakamadan edememişti.[60]

Rüştiye'den beri kendisine Paşam! Diye hitap etmekteydi. Paşasına uzun süre sarılıp onun gelişine sevinç gözyaşlarını döküyordu. Paşası da onun ellerini öpüyordu. Bu karşılamada Ragıp Bey de hazır bulunmuştu. O da Mustafa Kemâl'i büyük bir sevgi ve merhametle karşılayıp sarılıp öp-

tü. Aralarında o eski soğukluk yoktu.

Artık sadece tatillerde zaman geçirmek için geldiği annesinin evinde misafir gibiydi ancak kimse onu misafir gibi görmüyordu. Ragıp Bey ise bu genç subayla içten ve gerçekçi görüşlerle tartışmalarda bulunuyordu.* Ülkenin kötüye gidişini muhtemelen de baskıcı rejimin mutlaka değişmesi gerektiğini savunuyordu. Eğer Ragıp Bey siyasi düşünceleri o günlerde Mustafa Kemâl'in oluşmaya başlayan düşünceleri ile örtüşmeseydi, Mustafa Kemâl Ragıp Bey'e bu kadar sevgi ve saygı ile bağlanmazdı.[61]

Tatilden sonra okuluna dönen Mustafa Kemâl artık kurmay okulunun birinci sınıfına başlamıştır. Burada artık geleceğin en önemli rütbeli subaylan yetişmektedir. Aynı zamanda fikirlerin ve baskıcı rejime karşı aydın fikirlerin temelinin atıldığı mekân olmuştur. Ordunun ve ülkenin durumunun burada enine boyuna tartışıldığı bir alan olmuştur.

Ülkede geniş anlamda siyasi akımların Kurmay Okulunda da taraftarları vardı. Genç kurmay okulu öğrencileri de kendi aralarında ayrışmış bir durumdaydı. Hepsi ülkenin bölünme ve ilerleme ikilemi arasında kaldığını kabul ediyordu. Fakat ekonomik ve siyasi çıkmazdan nasıl kurtulacağı konusunda görüş ayrılıklan vardı. İttihat ve Terakki'nin temelleri atılmış ve gelişme sürecine girmişti. Özellikle kurmay okulu fikirlerinden dolayı atılma veya askerlikten men edilme tehlikesi olmayan en başarılı subayların toplandığı yerdi.

Kurmay Okulunda birinci sınıfı bitince Mustafa Kemâl, usule göre bir rütbe terfi ederek Üsteğmen olur, ikinci sınıf da hareketli bir çalışma ortamında geçer. Onun etrafında gizli bir grup toplamaya hâttâ el yazısı ile bir gazete bile çı-

*Mustafa Kemâl'in Ragıp Bey ile ilgili konuşmalarından anlıyoruz.



kartmayı göze almıştı. Bu gazetenin arkasında yöneten kişinin Mustafa Kemâl olduğunu okul idaresi de öğrenmiş bu durumu hoşgörüyle karşılamıştır.

Mustafa Kemâl kendi benliğinde manevi huzursuzluk içindeydi. Anlamını ve kapsamını anlayamadığı bir iç çatışma içindeydi. Bütün bunlara iyi veya kötü bir anlam veremiyordu. Mevcut şartların gelişmesine karşı asi bir ruh taşıyordu. Kime karşı muhalifti kime karşı bir nefret hissediyordu bunu kendisi de tarif edemiyordu.

İçinde fırtınalar kopuyor, ruhi çatışmalar içindeydi. Geceleri uyuyamıyordu. Sabahlara kadar yatağında uykuyla boğuşuyordu. Sabaha karşı daldığında nöbetçi asker yatağını dürttüğünde uykusunu alamamış bezgin ve yorgun ola-

rak yatağından kalkıyordu.

Uykusunu genellikle alamıyordu, dershanede diğer arkadaşları daha zinde ve uykusunu almış bir şekilde derslere katılıyor fakat Mustafa Kemâl ise yorgun ve uykusunu alamadan derslere başlıyordu. Aynı zamanda derslerin ağırlığı hissedilmeye başlanmış siyasi ve fikri akımların şekli genişlemişti.

Mustafa Kemâl'in gençlik yıllarındaki bu depresyonunun nedenini annesi de çözememişti. Sadece oğluna bütün böyle sıkıntılarının geçeceğini söylemesi ve dua etmekten başka yardımı olamazdı. Bu sıkıntıların nedeni maddi ve manevi yalnızlık, gençlik buhranları ve hissi melankoliler olsa gerekir. Duyguları ile amaçlarının henüz ifadelendirememiş bir gencin geçici sıkıntıları da olabilir.[62]

Kurmay Okulunun son sınıfında ise artık hocalarının verdiği problemlerin çözümünde sanki bir meydan muharebesinde savaşıyormuş gibi mücadele veriyordu. Dört duvar arasında geçirdiği aylarda eline geçen her şeyi okuyor ve okuyordu. Hâttâ derslerde sorulan problemlerin daha da genişlemesi ve soruların açılmasını isterdi. Sınıfın en fazla soru soran subayıydı. Bu soruların eğer saray tarafından takip edilmemiş olsa çok daha pervasız özgürce açılımları olması mümkündü.

Ne yazık ki dış ülkelerden ne kitaplar ne de dergiler getirilebiliyordu. Eğer Avrupa'dan bu tip kitaplar getirilebilse ve diğer ülkelerin tarihsel ve siyasi fikir dünyalarını öğrenebilse ne kadar iyi yetişebileceğini düşünerek üzülüyordu. Burada baskı ve sansürün etkisi altında yapılan derslerin ve eğitimin ne derece faydalı ve etkili olabileceğini tartmaya çalışıyordu.

Harp Okulu o güne kadar tüm siyasi ve politik olayların planlandığı ve uygulandığı mekânlar olmuştu. Hâttâ 1876





yılında Sultan Abdülaziz'i tahtan indirenler Şıpka kahramanı Süleyman Paşa'ya destek veren Harp Okulu öğrencileriydi. Bu dönemler daha çok Namık Kemâl'in vatan ve hürriyet şiirlerinden etkilenen büyük bir Harbiyeli grup da vardı. Bu gruplar gerek Tıbbiye gerekse Mülkiyede taraftarı olan gruplardı.

Mustafa Kemâl Harbiye'de küçük bir grubun lideri konumunda el yazmalı bir gazete çıkarıyordu. Bu gazete tüm Harbiyeli öğrencilere hitap ediyor, elden ele dolaşıyordu. Okul idaresi bütün bu faaliyetleri bildiği halde geçiştiriyor ve üzerine gitmiyordu. Bu durumdan faydalan an kurmay-

lar, okul öğrencilerini daha da bilinçlendirmek için uğraşıyordu.

Okullar müfettişi Zülüflü İsmail Paşa sarayın hafiyesi ve muhbiriydi. Kurmay okulundaki bütün bu faaliyetlerin ve gruplaşmalar hakkında ayrıntılı olarak saraya bilgi veriyordu, hâttâ okul müdürü Rıza Paşa'yı da saraya jurnal eder. Bunun üzerine Rıza Paşa okulda arama yapmak zorunda kalır.

Mustafa Kemâl ve arkadaşları okulun veterinerlik kısmında gazeteleri hazırlarken Rıza Paşa bir baskın yaparak odaya girer ve ortada serili olan gazetelerle suçüstü öğrencileri yakalar. Bu durumda hiç biri herhangi bir açıklama yapamaz ancak çok da fazla üzerine girmeden seslerini çıkartmazlar. Hazır ol vaziyette Paşa'nın kendilerine vereceği cezayı beklerler. Rıza Paşa; onlara niçin dersleriyle ilgilenmediklerini sorar, gazetelere hiç bakmadan ve incelemeden cezalandırılmaları konusunda emir verir. Verilen ceza ise sadece hafta sonu tatilinden mahrumiyet yani izinsizlik olarak söylense de, bu ceza daha sonra kaldırılır.

Dönemin idarecileri ve yüksek rütbeli subayları aslında ülkenin elverişsiz koşullarının ne denli zorlu ve altından kalkılmaz bir duruma sürüklendiğini görmeye başlamıştı. Bu tip olayların her ne kadar tüm yüksek okullarda saray tarafından takip edilip cezalandırılmaya çalışılsa da idareciler ülkede bazı olumsuzlukların çözümü için bu tip olaylara göz yummaya çalışmaktadırlar.

Eğer muhbirlik ve hafiyelik ne kadar güçlü olsa da binlerce bilinçlenme sürecine girmiş aydınlar yığınını kontrol altında tutmanın olanaksızlığı her geçen gün ortaya çıkıyordu. Tıbbiye, Mülkiye ve Hukuk diğer tüm yüksek tahsil veren okullarda aydınlanma ve hürriyet isteği ile birlikte güçlü devletlere karşı kurtuluş idi yayan siyasi görüşler güçlenmekteydi.



Mustafa Kemâl 11 Ocak 1905 yılında Kurmay okulunu 37 arkadaşının içinde beşincilikle bitirdi. Başarılı bir kurmay yüzbaşı rütbesinde ordu saflarına katılacaktı. İlk iş olarak İstanbul Beyoğlu'nda, annesi için lotoğraf çektirdi. Bu resimde genç, dinamik, yakışıklı ve güzel bir insan olarak gurur vesilesi bir insandı. Bu fotoğrafta, çocukluk ifadesi dilinmiş daha çok delikanlılığın verdiği dinamizm ve ileriye dönük gözlerle istikbâl vadeden bir tavır vardı.[63]

O günkü subaylarda oldukça moda olan uçları yukarıya kıvrık sivrilen alabros bıyıkları ile çekilen lotoğrafta; iki dik yaka üzerinde imparatorluğu simgeleyen bayraklı fonla, sırmalı apoletler, iki taratan altın renginde düğmelerle dizili lacivert ceket ve üzerinde göz alıcı olan sırma kordonlar vardır. Bu kordonları ancak merasimlerde paşalar ve kurmaylar takabilirler ve kollu alttan alarak ceketin omzuna

tutturulur. Madeni küçük plakalar kurmaylığın işareti olarak göğüste takılıdır. Kollarda kurmay yüzbaşı işareti olan sırma çizgilerle beş adet düğme takılıdır.*

Nihayet bu fotoğrafın en can alıcı motifi kılıçtır. Her subay namzedinde ulaşılmaz değerde olan ve olağanüstü kutsal kabul edilen kılıçtır. Kılıcın kabzası çok güzel işlemeli ve pırıl pırıl parlayan dikkat çekici bir şekildedir. Kabzanın üzerinden kılıcın kılıfına çok güzel işlenmiş bir kordon dolandırılmıştır. Sağ elin başparmağı ceketin sağ sıra düğmeleri arasına sokularak dirsek kırılmıştır. Sol el arkada ancak vücut gene de hazır ol vaziyettedir.

Bu resim; önce Makbule'nin eline geçmişti. Zübeyde Hanım kızının elinden bu fotoğrafı kaptığında her zamanki gibi gözleri yaş içinde kalmıştı. Mektupta genç kurmay; çok yakında Edirne veya Selânik'e tayini çıkıp geleceğini söylüyordu.

Genelde genç ve başarılı kurmaylar her zaman ikinci ve üçüncü ordulara tayin olurlardı. Tayin emri gerçekleşince zaten İstanbul'dan Edirne'ye veya Selânik'e gideceklerdi. Mustafa Kemâl kurmay okulunu başarılı bir şekilde dereceyle bitirmişti. Mutlaka iyi yabancı dil bilen ve başarılı bir kurmayın kariyeri her zaman batı ordularında başlamıştır.

Geçici olarak arkadaşları adına bir apartman tuttular. Orada toplanmaya başladılar. Fikirlerini, ileriye dönük planlarını, kararlarını orada konuşacaklardı. Böylelikle kimsenin haber alamadığı kapalı bir ortamda rahatlıkla çalışabileceklerdi. Böylelikle ülkenin içine düştüğü felaketten kurtulma yollarını konuşup tartışarak kendilerini geliştireceklerdi.

Fakat planladıkları gibi olmadı. Fethi isminde sahtekâr

*Mustafa Kemâl'in çektirdiği fotoğraf üzerinden yorumlanmıştır. Diğer aynı zamanın resimleri ile karşılaştırılmış ve moda olanlar tespit edilmiştir.

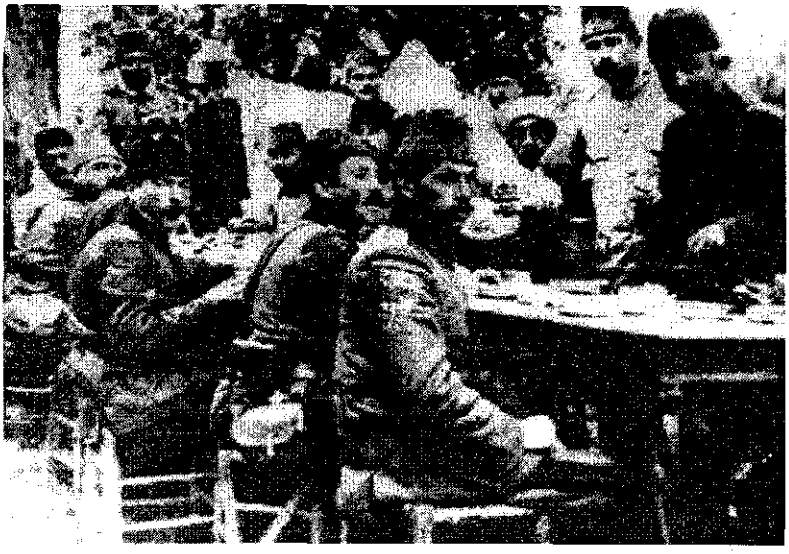
ve hain bir muhbirin tuzağına düştüler. Fethi askerlikten kovulmuş karaktersiz bir jurnalciydi. Fakat kendisini sefalet içinde yaşadığını, işsiz olduğunu, yatacak ve kalacak yeri olmadığını söyleyerek kendini acındırır. Böyle yalvarış ve yakarışa kayıtsız kalamayan dürüst kurmay subaylar ona iyilik yapmaya karar verirler. Onu evlerine alırlar ve ona ikramda bulunurlar.

Muhbir Fethi aslında askeri okullar müfettişi İsmail Paşa'nın ajanıdır. Esas amacı onlara yaklaşıp, onların ne yaptıklarını rapor etmektir. Kısa zamanda bu toplantıların şeklini ve fikir alış verişini deşifre eden Muhbir Fethi hıyanetini yapar ve hepsini en açık ayrıntısına göre muhbirler.[64]

Artık her şey bitmiştir. Bu hıyanetten sonra işkence dolu günler başlar. Ne o başarılı kurmaylık ne de artık askerlik gibi bir mesele ortada değildir. Ne rütbe ne de meslek kalmıştır. Aylar süren sorgu ve sefalet süreci başlamıştır.

İlk önce toplu olara tutuklanıp Taşkışla'da gayet sefil bir halde hücrelere kapatılırlar. Uzun bir süre bu zindanlarda kalırlar. Daha sonra ara ara sorgulama yaparlar. Hâttâ bazı zamanlar sorgulama Abdülhamit'in sarayından bile sürdürülür. Bir süre Padişaha yapılan bombalı suikast ile ilişkilendirmek isterler. Bu en korkunç durumdur. Böyle bir iddianın sonu kesinlikle kurşuna dizilmek olduğunu bilirler. Fakat aslında hiç de öyle bir düşünce içinde olmadıklarını anlatırlar.

Ancak gerek gizli çıkarttıkları gazete ve apartmanda düzenledikleri toplantıların ayrıntılarını bazıları itiraf edip anlatmışlardır. Bazı itirafların sarayın rüşvet teklif ettiği subaylar tarafından olduğu kesinlik kazanmıştır. Mustafa kemal'in bu hareketin baş isimlerinden olduğu da deşifre edilmiş olur. Kendisine yakın olan arkadaşlarının da isimleri tespit edilmiştir. Ancak onları öğrenciliklerinden tanıyan ve



Suriye'de

ailevi durumlarına varıncaya kadar iyi bilen Akademi Müdürü Rıza Paşa bu durumun kurmayların askerlikten atılması derecesine kadar gitmesine izin vermek istemez. Çünkü bu askerlerin Osmanlı Ordusu için gerekli olan mükemmel subaylar olduğunu düşünür.

O dönemde; Osmanlı ordusunda yedi binden fazla alaylı subay bulunuyordu. Okullu olup modern savaş taktikleri ve planları ile yetişen çok az miktarda subay vardı. Aynı zamanda bu askerler yıllar süren ve devlete büyük maliyetler mal olmuş bir yetiştirilme süresi geçirmişlerdi. Yargılamayı ve soruşturmaları sürdürenler bütün hepsinin ordudan atılması konusunda irade sergileseler de bu sefer de kendilerine düşman kazanmaktan başka bir işe yaramayacak bir iş yapacaklarını anlamışlardı.

Fakat ordunun görev bölümlerini planlayanlar böyle

tehlikeli subayları imparatorluğun en uzak yerlerine gönderiyorlardı. Zaten aylar süren sorgulama ve zindan hayatı birçoğunu yola getirmiş gözüküyordu. Çoğu af dilemişler ve sadece düşüncelerinin fikir olarak bir noktada kaldığını, orduya ve Padişah hazretlerine hizmet etmek amacında olduklarını söylüyorlardı.

Büyük ihtimalle parasız ve zindanlara sürüklenmek hepsine ağır gelmişti. En parlak derecede ordunun seçilmiş kurmayları olarak sevdikleri ve isteyerek girdikleri askerlik mesleğini icra etmek tehlikesi ortadan kalkıyordu. Belki de işsiz ve sefalet içinde evlerine, köylerine dönmek için henüz çok erkendi. Osmanlı toplumunun okuma yazma bile bilmeyen cahil milyonların içinde birkaç yabancı dil bilen, iyi yetişmiş insanlar bir işe yaramaz bir şekilde bir köşeye atılmak üzereydi.

Mustafa Kemâl'in aylar süren, birçok sorgulama ve baskı dolu günler sonucunda zindan hayatı bir anda son buldu. Bazı arkadaşlarını daha önceden çıkartmışlardı fakat Mustafa Kemâl'i aylar süren ve oldukça sıkıntılı geçen bu dönemi biraz unutmak istese de "memleketlerine kolayca dönemeyecekleri bir bölgeye gönderilmeleri" notu ile Suriye'ye sürgün olarak gönderilmesi emredilmişti.

Zübeyde, uzun müddet oğlundan bir haber alamadı. Birçok tanıdık ve bildiği arkadaşlarına haber gönderip mektup yazsa da bir cevap alamadı. Artık aylarca bekleyen ve oğlundan haber alamayan Zübeyde Hanım İstanbul yollarına düştü. Oğlunun aylar süren zindanlarda hapis hayatını bilmiyordu. Zübeyde içinde kötü bir hissin kendine verdiği rahatsızlığı duyarak hareket etmesi gerektiğini anladı. Uzak yollara düşmek kolay değildi. Oğlunun herhangi bir durumda zindanlara düşeceği aklının ucundan bile geçmedi. O artık "Paşa" olacaktı ve Osmanlı'nın iftihar ettiği bir kurmay

subaydı. Ancak kötü hisler ve içine düşen ıstırap dolu düşünceler onun yollara düşmesine neden oldu.

Aylar süren uzun bir ayrılık döneminden sonra Ana oğul İstanbul'da birbirlerini gördüler. İki üç gün süren birliktelik; merkez komutanlığının gönderdiği askerlerin genç Kurmayı sürgün bölgesine göndermek için geldikleri evin kapısında son buldu. Özel eşyalarının ve kitaplarını bile alamadan Sirkeci'de vapura bindirilerek Suriye'ye sürgün hayatı başlar.[65]

Zübeyde Hanım, ne olduğunu anlamamıştır. Niçin oğlunu sürgüne gönderirler niçin böyle bir davranışa maruz kalmıştır. Bunu ir türlü anlayamaz. Sirkeci'de evladını gönderirken ağlamaktan gözleri şişer ve sadece oğluna oraya da geleceğini üzülmemesi gerektiğini anlatmaya çalışmaktadır. Sirkeci'den eli boş bir şekilde yaşlı gözlerle Selânik'e dönmek zorunda kalır.

Artık oğlunun sürgün hayatı onu derinden etkilemiştir. Her gün yeni bir haber bekler. Hâttâ artık iyi bir haber beklemeden gelecek kötü haberlerin şeklini ve şiddetini hesaplamaya çalışır. Her gün gözyaşlarıyla yatar, gözyaşlarıyla kalkar. Komşularına ve akrabalarına bir şey söylemez. Soranlara, oğlunun Suriye'de görev yaptığını bir süre sonra Selânik'e geleceğini söyler.

Mustafa Kemâl ise Şam Beşinci Ordu emrine sürgün gönderilmiştir. Yanında aynı akıbete uğramış arkadaşı Kırşehirli Müfit Bey vardır. Gittikleri yerde emrine girdikleri askeri birlik yeni gelenlere hiçbir görev vermez mümkün olduğu kadar yapılan işlerden ve askeri harekâtlardan onları uzak tutarlar. Hâttâ ordunun bu bölgede yaptığı işler daha çok Havran ve Dürzîlerin bölgesinde yağma ve yarı eşkıyalık şeklinde meydan geliyordu.

Buranın halkı devlete vergi vermek istemiyordu. Bu sefer de ordunun askeri güçlerinin yağmasına maruz kalıyor-

lardı. Mustafa Kemâl'in bir iki arkadaşı ile olan Şam'daki sürgün hayatı onları gerçek dünyadan ve askerlik mesleğinden iyice tecrit etmişti. Gerçi rütbe ve maaş açısından bir olumsuzluk yoktu fakat durum Mustafa Kemâl'in beklentilerini çok dışındaydı. Buna rağmen bir iki arkadaşı ile Şam'ın köhne ve pis sokaklarının birinde, Dr Mustafa, Mustafa Kemâl ve Müfit beyler "Hürriyet ve Vatan Cemiyeti" derneği adı altında bir siyasi teşkilat kurmayı gene de göze almışlardı.[66]

Bu arada Mustafa Kemâl annesine mektup yazmaktadır. Hâttâ arkadaşlarıyla çektirdiği fotoğraflarını da gönderir. Her defasında annensinin üzülmememsi için çok iyi ve sıhhatli olduğunu söyler. Şam'ın ve gittiği yerlerin ilginç yönlerini anlatarak annesinin üzülmesini engelleyebileceğini düşünür.

Bir keresinde de annesine Şam'dan gümüş işlemeli bir eşarpla bir miktar para bile gönderir. Bu hediyeyi getiren arkadaşı Ali Fuat Beydir. Ancak Ali Fuat Bey, Zübeyde Hanım'la hiç görüşmemiştir. O yüzden Mustafa Kemâl'in gönderdiklerini onu tanıyan Tevfik Bey vasıtasıyla götürmek ister. Tevfik Bey; Zübeyde Hanım'a Ali Fuat Bey'i götürür.

Zübeyde Hanım; Ali Fuat'ı hemen tanır ve onun Salacaklı Fuat olduğunu söyler. Hal bu ki Zübeyde Hanım Ali Fuat'ı hayatında hiç görmemiştir. Fakat çekmecesinden çıkarttığı fotoğrafta Mustafa Kemâl, İsmail Fazıl Paşa ve Ali Fuat'ın yüzlerini hatırladığını anlar. Hediyelerini ve emanetleri bırakır. Ali Fuat; Zübeyde Hanım'ın bu kadar zeki ve bir gördüğü silueti hiçbir zaman unutmayacağını anlar ve ona hayran olur. Sürekli olarak annesi gibi onu ziyaret edip elini öper, hâttâ Zübeyde Hanım'ın evinde misafir olur. Ona kendi evlatlarına bakıldığı gibi aynı hürmet ve ihtimam gösterilir.

Mustafa Kemâl'in Şam'da sıkıntılı günleri devam ederken, Zübeyde Hanım'ın oğlunun bu buhranlı hayatını hissettiğini her defasında arkadaşlarına anlatmaktadır. Mustafa Kemâl ise biran önce Selânik'e gelip siyasi işlerini burada şekillendirmek istemektedir. Suriye güneşi altında uzun entariler giyip işi tembelliğe döken subayların içinde yapabileceği hiçbir şey yoktur çünkü burada görevli olanların çoğu artık birçok konuda düşünmez ve hareket edemez bir uyuşukluk içinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Yafa'da, Şam'da, Hayfa'da, Kudüs'te "Vatan ve Hürriyet" in fikirlerini yaymak ve taraftar toplamak için girişimlerde de bulunmuşsa da herhangi bir sonuç alamayacağını çok kısa zamanda anlar.

Çıkış yolları aramaktadır. Selânik'te Müstahkem Mevki Topçu Kumandanı ve hürriyet taraftarı olarak bilinen Şükrü Paşa'ya mektup yazarak bir çıkış yolu konusunda yardım ister. Kendisine verilen cevap biraz olsun onu umutlandırır ve bu düşüncelerle harekete geçer.

Sonunda Mustafa Kemâl dayanamaz ve Şam Ordusu içinde Yafa'da Piyade Stajı yaparken bir kaç arkadaşının bilgisi dahilinde, Yafa'dan bir gemiye binerek Pire'ye oradan da Selânik'e gizli ve macera dolu bir yolculuk yapar. Bu yolculuğunda tanınmadan ve gizlice selanik'e varmak mecburiyetindedir. Oldukça meşakatli ve tehlike yolculuk sonunda, Selânik'e varır fakat bu sefer de gümrük ve askeri inzibat barikatlarından geçmek mecburiyetindedir. Uzun bir uğraştan sonra bazı tanıdıklarının yardımı ile bu işten sıyrılır ve tanınmadan Selânik'e giriş yapar.

İlk yaptığı hareket hemen evine yönelmektir. Biran önce annesini görmek arzusundadır. Evlerinin bulunduğu sokağa geldiğinde de tereddütlüdür. Aslında kimse onun kıtadan kaçtığını veya hangi amaçla geldiğini bilmez ancak gene de

bir ürkeklik ve korku hâkimdir.

Annesinin kapısını çaldığında içinde değişik hisler vardır. Bütün korkusu annesinin buraya gelişi ile üzüntü ile korku yaşamasıdır. Kapıda uzun müddet bir tereddüt yaşar. Annesine verebileceği cevapları düşünür. Kapıyı çaldığında kapı bir süre sonra açılır ve kız kardeşi karşısında belirir. Daha sonra Annesi koşar, bu karşılaşmanın her iki taraf için de çok şaşırtıcı geçtiği muhakkaktır ancak Mustafa Kemâl, annesi ve kız kardeşini gördüğü için onlarda ona kavuştukları için çok mutludurlar.

Uzunca hasret giderdikten sonra asıl amacının ne olduğunu anlatmaya çalışır. Fakat Zübeyde Hanım bu durumdan çok büyük bir endişe duymaktadır. Koskoca Osmanlı Padişahına karşı yapılabilecek herhangi bir hareketin sonunun felaketle bitebileceğini idrak etmektedir. Aslında oğlunun bu yaptıklarını tasvip etmese de yapabileceği hiçbir şey yoktur. Eğer oğlu koskoca kurmay subay olan biri ve başarılarla dolu bir öğrencilik hayatı olan bu zeki ve akıllı insan bazı faaliyetlerde bulunuyorsa mutlaka bir bildiği vardır diye düşünüyordu.

Zübeyde Hanım'ın fikirlerinin oluşmasında ikinci büyük etken ise Ragıp Beydi. Mustafa Kemâl'e destek çıkıyordu. Mutlaka hürriyetin herkes için gerekli olduğunu ve bunu engelleyenlerin iktidardan uzaklaştırılmasını gerektiğini savunuyordu. En azında Mustafa Kemâl böyle bir düşünceyi evinde destek bulduğu aydın ve ileri görüşlü bir insandan duyduğunda oldukça seviniyordu.

Mustafa Kemâl mutlaka baskı ve zulüm dolu bir yönetimin daha fazla kalmasını istemiyordu. Bu amaçla mektup yazıp yardım ve destek istediği Refik Paşa'ya gidip gereken büyük hareketi yapmak için yardım alacaktı. Ancak beklediği gibi olmadı. Karşısında ürkek ve gerekli cesareti göster-

mekten aciz bir komutanla karşılaştı. Beklediği ilgiyi ve desteği bulamadığı gibi Paşa'nın korkak tavırları oldukça cesaretini kırdı. En azından yapmak istediğini ertelemek veya başka yollar bulmaya zorlamak gerektiğini düşünmeye çalıştı.

Mustafa Kemâl bu umutsuz ve şok eden görüşmeden sonra da bazı arkadaşları ile temas etmeyi başardı. Hâttâ bu arkadaşları da ona yarımda bulundular. Suriye'den kıta görevinden Selânik'e gelmesiyle ilgili bir formül bulup ceza veya herhangi bir takibata uğramaması için gerekli teşebbüslerde bulundular. Mustafa Kemâl bir asker kaçağı gibiydi. Evden Hiçbir şekilde dışarı çıkamıyordu. Hâttâ annesi de oğlunu evde sürekli gizliyor ve dışarıya belli etmemeye çalışıyordu.

Fakat üzüntüsünü belli etmeyen Zübeyde Hanım mutlaka kıtasına dönmenin bir yolunu bulmasını ve daha sonra da nasıl olsa Selânik'e gönderilebileceğini söylüyordu. Mümkün olduğu kadar oğluna destekli ve moral verici konuşuyordu. Ancak sıkıntı ve üzüntülerini gizleyemiyordu.

Bu arada Mustafa Kemâl de boş durmuyordu bazı önemli kişilerle görüşüyordu. Daha sonra Rüştiye'den tanıdığı ve kendisine destek veren Kurmay Albay Hasan Beyi buldu. Komutan ona türlü nasihatler ve telkinlerde bulundu ve gençliğinin verdiği bazı durumlardan nasıl olsa kurtulur düşüncesiyle Mustafa Kemâl'e birkaç aylık bir hava değişimi raporu temin etti. Böylelikle Mustafa Kemâl daha rahat bir şekilde evine girip çıkmaya ve arkadaşlarının gelip gitmesinden bir sorun yaşamayacaktı. Fakat Suriye'deki birliğinde ne ile karşılaşacağını bilmeden bir süre daha Selânik'te kalmaya karar verdi.

Yüzbaşı Hakkı Baha Bey, Muallim Mektebi Müdürü Hoca Mahir, Bura Askeri Rüştiye Müdürü Tahir Bey ve Birkaç



Enver Paşa

arkadaşla silah ve kutsal kitap üzerine yemin ederek "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin" Makedonya'da bir şubesini kurdular. Bütün bu isimler daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinde önemli roller üstleneceklerdir.

Mustafa Kemâl'in evindeki toplantılardan bazı arkadaşlarının gelip gittiğini gören Zübeyde Hanım işin daha da derinleştiğine kanaat getirmişti. Hâttâ gelenlerin yanlarında bazı paralar ve altınlar getirdiğini evin hizmetçisi Zübeyde Hanım'a söylemişti. Bu durumda Zübeyde Hanım oğluyla konuşmak istedi. Hâttâ ona çok genç ve tecrübesiz olduk-

larını bazı gizli konularda saklanması gereken evrak veya herhangi bir şeyin kendisine emanet edilmesini bile teklif etti.

Madem böyle büyük bir işe kalkışıyorlardı o zaman oğluna yardım etmeyecekti de kime yardım edecekti. Oğlunun kendisine güvenmesi gerektiğini söylemişti. Onun hedefi ne ise Zübeyde Molla da oğluna hedefine gitmesi için söz verdi. Sadece onun isteği dürüst ve namuslu bir hayatın içinde çalışması ve istediğini Allah'tan istemesiydi. her yönüyle maddi manevi yanında olduğunu söylediğinde Zübeyde Hanım hasta yatağından zor kalkıyor, ağrılarıyla boğuşuyordu.[67]

Mustafa Kemâl daha fazla Selânik'te kalmanın bir fayda sağlamayacağını anladı. Arkadaşları, annesi gibi ona biran önce Suriye'ye dönemsi gerektiğini nasıl olsa zamanı gelince Selânik'e tekrar tayin edilebileceği sözünü verdiler. Yaklaşık dört aylık Selânik macerası da son buluyordu. En azından kurdukları teşkilatın bir bağı oluşmuştu. Artık bundan sonraki gelişmeler beklemek ve zamanın getirdiklerine göre hareket etmekti.

Mustafa Kemâl, annesiyle, kız kardeşiyle vedalaştı ve aynı gün geldiği limandan onların gözyaşları içinde limandan ayrıldı. Zübeyde Hanım eve dönüşünde artık dayanamayacağı bir ayrılık macerasının gene başladığını düşünerek yavaş adımlarla evinin yolunu tutmuştu. Kızı makbule de annesinin teselli etmeye çalışıyordu. Ragıp Bey ise Mustafa Kemâl elini öpüp vedalaşırken güzel ve umutlandırıcı sözler söyleyerek annesini ve kız kardeşini merak etmemesini söyleyerek onu rahatlatmıştı. Zübeyde Hanım ise aylar süren sılalı yaşamına dönmüştü. Oğlu ayrılır ayrılmaz biran önce gelecek hayırlı haberleri olan mektubunu beklemeye başladı.

Selânik'ten Suriye yolculuğu Mustafa Kemâl'in biraz tedirginlik biraz da ruhi olarak rahatlıkla geçmişti. Artık bir teşkilat kurulmuştu ve bu birliktelik büyüyerek gelişecekti. Birliğine gittiğinde İngilizlerle Akabe Körfezinde olan bir anlaşmazlığı çözümlemek için kurulan bir heyetin içinde buldu. Önemli bir sorun çıkmamıştı. Daha doğrusu herhangi bir soruşturma filan açılmamıştı.

Uzun bir dönem daha kıta görevini sürdürmüş hâttâ bazı manevralarda da bulunmuştu. 13 Ekim 1907 tarihinde Selânik Üçüncü Ordu karargâhına tayini çıkmıştı. 11.Şubat 1905 yılında başlayan sürgün hayatı son bulmuştu.[68]

Selânik'e çok memnun ve sevinçli bir şekilde vardığında bu sefer evine mutluluk içinde koştu. Artık sürgün bitmişti. Zübeyde Hanım dualarının kabul olduğunu haykırıyor, oğlunun gelişinden dolayı sevinçten uçuyordu. Artık uzun süre oğlundan ayrı kalmayacağını düşünüyor onun içinde morali düzelmişti. Yıllar süren ayrılık artık bitmişti. Genç ve tecrübesi olarak düşündüğü oğlu artık onun kolları arasındaydı. Bundan böyle ona daha yakın olmanın verdiği rahatlık ve huzur içindeydi.

Mustafa Kemâl gelir gelmez annesi ve kız kardeşiyle olan hasretini giderdikten sonra eski arkadaşlarıyla temas kurdu. Makedonya ve Selânik siyasi olarak çalkantı içindeydi. Büyük ve yeni bir teşkilat olan İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuş, gün geçtikçe yeni taraftarlar katılmaktaydı. Mustafa Kemâl ve arkadaşlarının kurdukları cemiyetin artık faaliyet göstermesi gereği kalmamıştı çünkü tüm arkadaşları İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmışlardı.

Mustafa Kemâl çok geçmeden 29 Ekim 1907 yılında yemin ettirilerek İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi. Bu cemiyet 1889 yılında İstanbul Tıbbiyesinde kurulmuştu. Aynı yıl Paris, Mısır, İsviçre'de şubeleri kurulmuş birçok yayın ve

dergilerle taraftar bulmuştu. Enver Bey de 1906 yılında bu cemiyete girmişti. Bu cemiyette daha sonraları baskın bir rol oynamasının nedeni; kurmaylıkta ve okullarını dereceyle bitirmesi, daha sonra da bu özelliklerini saraydan evlenerek damat sıfatını almasıydı.[69]

Mustafa Kemâl'i uzun süren bir sürgün hayatı bitmiş ve Manastır'a tayin etmişlerdi. Ancak bu sırada Selânik'te bir alayın teftişi sırasında gösterdiği kabiliyet dikkati çekti. Bölge komutanlığı kendisinin Selânik'te çalışmasına karar verdi. Selânik Üsküp demiryolu müfettişliği görevi 23 Temmuz 1908 yılındaki meşrutiyetin ilanına kadar geçer. Bu kısa devrede , Selânik-Üsküp hattı üzerinde geziler, Selânik'te ihtilalci İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde gizli faaliyetler, toplantılar, ordu karargahında resmi kurmay görevleriyle geçer.

Ancak İttihat ve Terakki yöneticileri ile olan ilişkileri istediği gibi gitmez daha çok güvenilmez bir durumda sadece merkez ile taşra arasındaki ilişkilerde "rehberlik" yapmıştır. ittihat ev Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri aslında Mustafa Kemâl'in daha önce de Vatan ve Hürriyet Cemiyetini kurduğunu bu konuda ne kadar büyük bir özveri gösterdiğini göz ardı ederler.

"Rehberlik" zaten örgütte gözden düşmek anlamında kullanıldığı için Mustafa Kemâl ve bazı yakın arkadaşları bundan çok rahatsızdırlar fakat gene de fikirlerini ve hedeflerini anlatmaktan geri durmazlar. Fikirlerini açıkça savunmaları ve biraz da sınır tanımaz olmalar nedeni ile teşkilatın ileri gelenleri tarafından çok fazla tutulmazlar. Özellikle devrim stratejisi konusunda Cemiyetin almış olduğu kararları eleştirmektedirler.[70]

Özellikle meşrutiyetin ilanından önceki süreçte, daha da hareketlenen siyasi atmosferde, özellikle Selânik'teki evde



Mahmut Şevket Paşa

meydana gelen gelişmeler, birçok ihtilalcinin gelip gitmesi ve tartışmalarla sürüp giden gelişmeleri Zübeyde Hanım da takip etmekteydi. Bazı konuşmaları ve gelişmeleri dinliyor, her geçen gün biraz daha endişeleniyordu. Onu endişelendiren esasen Padişaha karşı gelinmesinden ziyade, dürüst ve namuslu düşünen gençlerin, dürüst olmayanlar tarafından kullanılmasından korkuyordu. Bunu birkaç kez oğluna söylemişti. Mustafa Kemâl annesinin destek verici sözlerini her zaman duyuyor ve üzülmemesi gerektiğini söylüyordu. O ise oğlunu her konuda arkasında olduğunu asla tereddüt etmemesi gerektiğini söylüyordu. Tereddüt etmenin başarısızlık getirebileceğinin asla gittiği yoldan geri dönmemesi ge-

rektiği söylüyordu.

Ülkenin kurtuluşu için ortaya atılan fikirler Zübeyde Hanımın evinde gelişip olgunlaştı. 23 Temmuz 1908 yılında ilan edilen Meşrutiyetin ilk günlerinde bu ev, Mustafa Kemâl ve arkadaşlarının yine heyecanlı toplantılarına sahne oluyordu. Ancak Zübeyde Hanım'ın korkuları ortaya çıkıyordu. Bu sefer de meydana gelen siyasi gelişmeler, Mustafa Kemâl ve yakın arkadaşlarının hesapladıklarından çok daha larklı gelişiyordu.

Padişahı deviren kadrolar daha önce düşünülen ve idealist düşünen gençlerin planladıklarının çok dışında hareket ediyorlardı. Özellikle mektepli olmayan ve cahil kumandanların emir ve komutası altındaki askeri birlikler tam anlamıyla sefalet ve düzensizlik içindeydi. Balkan ülkeleri ile diğer azınlıklar Meşrutiyetin ilanı ile hareketlenmişti. Ordunun aslında içi boş ve savaş gücünden yoksun sürüler halinde kalabalılar olduğunu anlamış olan batılı güçler baskı ve isteklerini artırmaya başlamışlardı.

Meşrutiyet ilanı ile, buna direnen bazı irticacıların ortaya çıkıp isyan çıkartması sonucunda, İstanbul'da ciddi sıkıntılar ortaya çıkmıştı. İttihat ve Terakki yöneticilerine karşı girişilen isyan önemli oranda zemin bulmasa da bazı önemli yöneycilerin öldürülmesi ile sonuçlanmıştı. Birçok suikast ve saldırılar oldu. Özellikle sınır bölgelerinde azınlıklar isyan edip kimi topraklar Avusturya Macaristan'a bazı adalar Yunanistan'a katıldılar. Ülke parçalanma aşamasına gelmişti. Bu karışıklılarda kimin hâkim olduğu bilinmediğinden bir terör ve isyan dalgası tüm ülkeyi sardı.

Makedonya'dan yola çıkartılan Hareket Ordusu süratle İstanbul'a geldi. Bu ordunun komutanı Hüsnü Paşa, Kurmay heyetinde Mustafa Kemâl vardı. Bu ordu Hadımköy'e yaklaştığında, İstanbul'da İttihat ve Terakki'de büyük tartış-



Trablusgarp

malar sonucunda Hareket Ordusu'nun komutanlığına Mahmut Şevket Paşa getirildi tabi ki kurmay heyetinde Mustafa Kemâl çıkarılıp Enver Bey getirildi. Böylelikle Mustafa kemal'in önü Enver Bey tarafından bir kez daha kesildi. Hareket ordusu İstanbul'a girerek hızla bu isyanı bastırmıştır. Bu Ordunun kurmay subayı olarak Enver Bey çok büyük bir avantaj sağlamış oldu. Böylelikle siyasi hayatı önemli ölçüde değişti.[71]

13 Nisan 1909 tarihinde başlayan bu askeri harekât 27 Nisan'da saltanatın değişmesi ve yeni bir hükümet kurulması ile son bulur. Enver Bey Selânik'e büyük bir kurtarıcı gibi geri döner.

Mustafa Kemâl'in daha aktif olan askeri faaliyetleri daha çok Trablus cephesinde başlamıştır. Fakat bundan sonra

da her defasında tüm askeri hareketlerde Enver Bey ve ekibi, İttihat ve Terakki Partisinin yönettiği ülkede Mustafa Kemâl'in her alanda engelleyici tavır almıştır. Mümkün olduğu kadar tüm faaliyetlerde ve stratejik noktalarda Mustafa Kemâl'in inisiyatif kullanmasını engel olunması; Enver'in aldırttığı kararlar doğrultusunda olmuştu.

Mustafa Kemâl de Hareket Ordusu'nun bir kısmı ile tekrar Selânik'e dönmüştü. Yaklaşık bir buçuk yıl bazı manevralar katıldı. Modernize edilmeye çalışılan ordunun değişik birliklerinde görev yaptı, ancak planlayıp geliştirdikleri hürriyet ve vatanın kurtarılması için düşünceleri tam bir boşluğa düşmüştü. Ülkenin bölünme süreci hızla artıyor bütün vilayetlerde ciddi sıkıntılar ve başkaldırılar oluşuyordu.

Tüm bu bölünme ve parçalanma süreci artık geri dönülmez bir noktaya gelmişti. Gerek Kuzey Afrika gerek körfez ülkelerinde Araplar başkaldırmıştı. Daha doğrusu onlar da ne yapacaklarını bilmeden kargaşalıklardan faydalanıp, katliam yapıyor, zenginleştikçe zenginleşiyordu. Osmanlı Ordusu zayıf ve oldukça savaş gücünden yoksun bir şekilde elindeki kuvvetlerini şuursuzca oraya buraya gönderiyor, her gönderdi askeri birlikler imha oluyordu.

Mustafa Kemâl de bütün bu karışıklıkların içinde siyasi gelişmelerin dışında artık askeri faaliyetlerin bir ferdi olarak görev beklerken, Enver Bey ve ekibiyle Trablus mücadelesine katılmak zorunda kalmıştı. Bu mücadele sürecinde bölge koşulları çok zordu ve kendi sağlığı da oldukça kötüydü. Bir avuç genç subay uzun süren bir gerilla harbinin içinde mücadele verdiler.

Trablus Savaşı iki devlet arasında olmamıştır. Libya'da gönüllü birliklerce oluşturulan ve Osmanlı subaylarının organize ettiği bir savunma ve gerilla savaşı idi. İtalyanlar büyük kuvvetlerle, Tobruk, Derme, Humus, Trablus'a ve Bin-



Sofya, Askeri Ateşe

gazi'ye çıkartma yaparak bütün bir ülkeyi işgâl etmeye kalkarlar.[72]

Bu arada Arnavutluk'ta da isyanlar başlamıştı. Makedonya kaynıyordu, Suriye'de de bazı isyanlar başlamıştı. İtalyanlar ise tüm bir Kuzey Afrika'yı işgâl etmek niyetindeydi. Ancak karşılarında düzenli ve bilinçli bir ordu yoktu. Sadece bölge halkından oluşturulmuş gönüllü gerillalardan oluşmuş birlikler vardı. Bu birlikler hiç bir yerden her-

hangi bir yardım almadan savaşmak zorundaydılar. Silah ve mühimmat gereksinimi için Osmanlı'nın gücü yoktu. Sadece subaylarını oraya göndermiş ve güçlü bir orduya karşı koyabilmenin çaresizlik içinde yollarını arıyordu.[73]

Bu arada oğlundan aylarca haber alamayan Zübeyde Hanım, Mustafa Kemâl'den haber alma yollarını araştırıyordu. Bazı arkadaşlarını arıyor ve akıbetini öğrenmeye çalışıyordu. Oğlunun her an bir ölüm haberin alabileceğine kendini alıştırıyordu. İmparatorluğun uçsuz bucaksız topraklarında her zaman, her yerde savaş ve ölüm kalım mücadelesi vardı. Oğlu onu dinlememiş asker olmuştu. Şimdi de hastalık, yokluk ve ölüm kokan susuzluk ve açlık ile mücadele edilen yerlerde ölüm kalım savaşı veriyordu.

Mustafa Kemâl ise Derne Cephesini komutanı olarak, Menzil Hastanesinde ateşler içinde yanıyor ve hastalıktan kurtulmaya çalışıyordu. Hâttâ attan düşüp bir kaç kaburga kemiğini de kırmıştı. Anı zamanda gözlerinden de çok ağır bir rahatsızlık çekiyordu. Aylarca hastalıkla mücadele ederek gerilla hareketini idare etti. Ancak artık bir deri kemik kalmıştı ve yanına gelen bazı doktor arkadaşları özellikle gözlerinde tedavi olmasını önerdiler ve onun bir an önce iyi bir tıbbi müdahaleye ihtiyacı olduğunu anlattılar. Mustafa Kemâl istemeden bölgeden ayrıldı ve oradan da Viyana'ya gözlerini tedavi için uzun bir süreliğine gitmek zorunda kaldı.

15 Ekim 1912 yılında Uşi anlaşmasıyla bir avuç genç subay uzun zamandır sürdürdükleri Kuzey Afrika macerasına son vermek zorunda kalarak ülkeye dönek zorunda kaldılar.

Zübeyde Molla oğlunun geri dönüşünü çok büyük bir sevinçle karşılamıştı. Özellikle aylaca haber alamadığında çöllerde oğlunun öldüğünü bile düşünmüştü. Bütün bu düşünce ve tedirginlikleri yaklaşık bir ay sonra korku ve deh-

şete dönmüştü.

Balkan Savaşı ile Makedonya'dan ve tüm Balkanlar'dan başlayan büyük göç ve kaçış hız kazandı. Mustafa Kemâl o sırada X Kolorduda kurmay başkanı ve Akdeniz Boğazlar Harekât Şube Müdür idi. Annesini ve kız kardeşini sürekli yoklar ve onların tüm ihtiyaçlarını giderirdi. Selânik'in de Yunanistan'a bırakılması sonucunda onları oradan alıp İstanbul'a yerleştirmek için gerekeni yaptı. Hâttâ onlara Beşiktaş'ta Akaretler Caddesi 76 numarada bir daire tuttu. Ragıp Bey bu arada muhtemelen ölmüştü.

Balkan ülkelerine yenilen sayıca çok kalabalık iki Osmanlı Ordusu ricat halinde ve sürüler gibi İstanbul'a kadar kaçtı. Bu arada İstanbul da artık Bulgarların eline düşme ile karşı karşıya kalmıştı. Büyük devletler devreye girerek bu durumu bertaraf etmeye çalıştılar. Hasta Adam öle öle küçük bir devletin çizmeleri altında canını vermek üzereydi.

Ancak İkinci Balkan Savaşı, Osmanlıların imdadına koştu. Bu sırada Bolayır Kolordusu Kurmay Başkanı olan Mustafa Kemâl Edirne yakınlarındaydı. Bu kuvvet önden hareket ederek Bulgarların geri çekilmesinden istifade edip Edirne'ye girdi. Ancak İstanbul'dan Edirne'yi almak için hareket eden kuvvetin başında Enver Bey vardı. İttihat ve Terakki, Edirne'nin tekrar ele geçirilmesinin başarısını Enver bey'e mal etti. Enver Bey Edirne fatihi olarak anılmaya başlandı ve ilk kez kamu yolunda büyük bir çıkış yaptı.[74]

Mustafa Kemâl; Enver beyin İstanbul'da dizginleri eline almasıyla kendisini Sofya'da Askeri Ateşe olarak buldu. Sofya bir nev-î sürgündü. Fakat orduda bulunan yedi binden fazla üst rütbeli alaylı komutan emekliye ayırtıldı. Ordu gençleştirildi ve daha modern bir hale getirilmeye çalışıldı.

Bu modernizasyon sırasında Almanya İmparatorluğu atık tüm gücünü Osmanlı yönetiminde hissettirmeye çalışı-

yordu. Orduda ve devlet yönetimindeki çaresizlik içindeki, bütün üst kadrolar satın alınmıştı. Bir dünya savaşına doğru ülke hazırlanıyordu. Fakat savaşlardan yeni çıkmış ve sefalet içinde ve yokluklarla boğuşan bir askeri gücün savaşa girmesi intihar demekti.

Mustafa Kemâl bu gelişmeleri gerek Sofya'dan yazıyor ve tanıdığı tüm üst rütbeli arkadaşlarına tavsiyelerde bulunuyordu. Osmanlı'nın, Almanya yanında savaşa girmesinin yok olmak demek olduğunu hesaplayabiliyor ve bununla ilgili raporlar hazırlıyordu. Kısa süreliğine Beşiktaş'taki annesinin evine gelip diğer yakın arkadaşlarıyla bu konuları uzun uzun tartışıyor ve alınması gereken tedbirleri düşünüyorlardı.

Zübeyde Hanım ise oğlunun gelip gitmesinden büyük sevinç duyuyor, ülkenin içine düştüğü durumu yakından takip etme fırsatını buluyordu. Hâttâ bu toplantılarda hazır bulunmasa da oğluna bazı sorular soruyor onların cevaplarını alıyordu. Savaş bulutları yaklaştıkça, oğluna olan bağlılığı ve heyecanı artıyor bunu da açıkça belli ediyordu.

Herbangi bir büyük savaştan oğlunun sağ salim kurtulması ümidini taşıyamadığından gece gündüz durmadan savaşın çıkmamamsı için dua ediyordu. Mustafa kemal ise annesine artık savaşın kaçınılmaz olduğunu fakat esas büyük tehlikenin savaşa yanlış yerde girmek olduğunu söylüyordu.

Beklenen gerçekleşti ve Osmanlı Orduları Alman Genelkurmayının emrinde savaşa girdi. Ancak bu savaşın başlamasıyla Mustafa Kemâl daha aktif bir görev isteğinde olduğunu Birkaç kez genelkurmaya yazdı. Hâttâ bazı İttihat ve Terakki teşkilatından tanıdığı arkadaşlarını arayarak kısa zamanda aktif bir görev beklediğini bildirdi ve talep etti. Bu denli baskı kurmasının sonucunda kendisini ihtiyatta kalacak olan 19.Tümen Komutanlığına tayini gerçekleşmişti.



Çanakkale

Sofya'dan ilk önce gelip annesinin elini öpüp hayır dualarını almak istediğini söyleyerek, İstanbul'a annesini yanına geldi. Annesi ise oğlunun mutlaka başarılarla dolu döneceğinden emin bir şekilde oğlunu savaşa göndermişti. Günlerce süren duaları ve yalvarışları, Mustafa Kemâl'i çok etkilemişti. Bu manevi güç nakliyle Mustafa Kemâl Gelibolu'ya hareket edecekti.

Daha önce bildiği ve görev yaptığı boğazlar komutanlığına bağlı olarak bir tümenin komutanlığını yapacaktı. Fa-

kat böyle bir tümen yoktu. İstanbul'da genel karargâhta adı olan fakat kendisi olmayan bir tümenin komutanı ilan edilmişti. Sanki birileri kendisiyle alay ediyormuşçasına günlerce İstanbul'da adı olan kendisi olmayan bir tümen için bekleyip durdu.

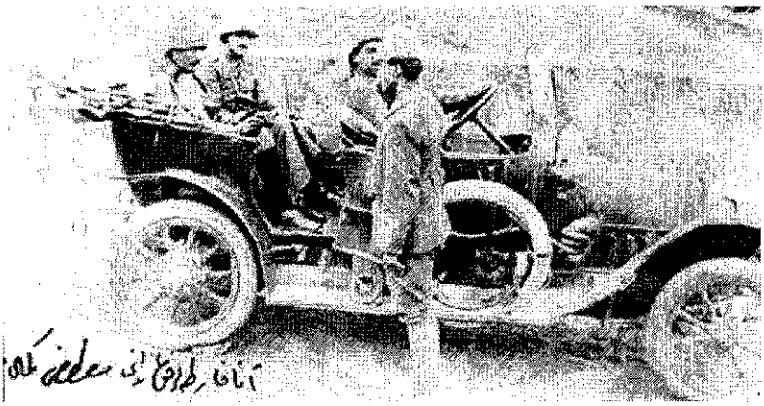
Daha sonra bu tümenin alaylarının Çanakkale yakınlarındaki Bolayır'da toplanabileceğini ve bunu da kendisinin halletmesi gerektiği söylendi. Binbaşı iken bir anda Albaylık ve iki kademe generallikle terfi eden Enver beyle görüşme fırsatını yakaladı.

Enver Paşa Sarıkamış'tan yeni dönmüştü. Kırkar bin kişilik iki orduyu bir tek kurşun atmadan soğuktan dondurmuş ve büyük bir başarı kazandığını söylüyordu. Mustafa Kemâl, Enver Paşa'nın oldukça yorgun ve hastalanmış olarak görmüştü. Savaşın başında bitkin bir başkomutan bir orduyu nereye kadar götürebilirdi. Hâttâ Talat Bey ile de görüşme fırsatı olmuştu. Fakat İtilaf devletleri Şubat ve Mart aylarında Çanakkale Boğazından geçmek istemişlerdi bu sefer de karadan harekât yapmak için Mısır'da büyük bir güç topluyorlardı.[75]

Mustafa Kemâl ülkenin kaderini elinde tutan Enver Paşa, Talat Bey, Halil Beylere veda edip annesinin ellerini öptü ve duasına ihtiyacı olduğunu söyleyerek, Bolayır'a hareket etti. Bolayır'da kendisini karşılayan birliklerin oldukça zayıf ve teknik yoksunluklar içinde olduğunu gördü. Özellikle tümenin iki alayı Araplar ve Kürtlerden oluşmuştu. Erleri Türkçe bilmiyordu. Bu durumu hemen Genelkurmaya yazsa da zaman daraldığı için karargahını Bigalı Köyüne ihtiyata çekilmek üzere taşıdı. Bu hareket esnasında diğer birlikler de Tümene katıldılar. Aynı zamanda tümenin alayları arasında eğitim ve teknik bilgi eksiklikleri vardı. Buna rağmen bölüklerin başında iyi eğitim almış subaylar vardı.

19.Tümen Gelibolu'nda konuşlanmıştı. Türk Birliklerinin büyük bir kısmı Anadolu Yakasında Kumkale ve Çanakkale etrafında konuşlanmıştı. Bunun nedeni Alman komuta heyeti ve diğer Türk subayları, saldırının Anadolu Yakasına yapılacağından emin hareket ediyorlardı. Mustafa Kemâl'in düşüncesi ise bu saldırının tamamıyla Gelibolu Yarımadasına olacağı yönündeydi. En ufak bir saldırıda mutlaka hızlı bir cevap vermenin gerekli olduğu konusunda tüm subaylarını uyarmıştı.

25 Nisan 1915 tarihinde ilk çıkartma gemileri Gelibolu Yarımadası'nın açıklarında gözüktüğünde her şeyin başladığı anlaşılmıştı. Fakat sabah karşı önemli bir düşman birliği Anzak Koyu olarak adı değişen kıyıdan çıkartma yaparak önlerinde hiç bir kuvvetin olmadığını anlayarak Anafartalar'a doğru yayıldığı gözcüler tarafından rapor edildiğinde Mustafa Kemâl yanında bulunan komutanları ile Anafartalar'a gelmiş ve yukarıdan durumu tespit etmişti. Kendi birlikleri güç koşullar altında engebeli arazide düşmanın çıkartma yaptığı bölgeye doğru hareket etmişti. Özellikle 77 ve 72 Alaylar bu bölgeye varsa da Türkçe bilmeyen erler çalılıkla-



ra ve çukurluklara kaçarak kaçma eğilimi göstermişlerdi.[76]

Hâttâ Mustafa Kemâl ilk vardığında daha önce burada bekletilmekte olan öncü birliklerin geriye doğru kalabalık bir düşman kuvvetinden kaçtığını tespit etmişti. Bu birlikleri çok sert emirlerle durdurmuş ve süngü taktırarak diğer birliklerin gelişine kadar bekletmişti. Bu birlikler süngü takınca düşman askerleri de zaten oldukça yorgun olduklarından hemen siper almışlar ve beklemeye başlamışlardı.

Kazanılan an bu an olmuş. 19.Tümenin diğer birlikleri de bölgeye ulaştığında hiç beklemeden saldırıya geçmişler ve bu saldırılar böylece sonu gelmeyen bir ölüm kalım savaşına dönmüştür. Eğer Mustafa Kemâl o sabah soğuk davranıp askerlerine süngü taktırmasa düşman kuvvetlerinin Hiçbir engele çarpmadan Anafartalar ve Conk Bayırından aşağılara kadar boğazın kıyılarına kadar inmeleri an meselesiydi.[77]

Mustafa Kemâl Nisan Ayından Ağustos ayına kadar hiçbir yere ayrılmadan 19.Tümen komutanı olarak Anafartalar'da hazır bulunup bu bölgenin tüm saldırılarına göğüs gerdi. Özellikle bölgenin çok stratejik olmasından dolayı 57.Alay gibi bazı birliklerin tamamıyla yok olduğu rapor edilmişti. Erimiş ve zayıflamış olan bu birliklerin savaş kapasitesi oldukça düşük olmasına rağmen çok iyi koordine edildiler.

Mustafa Kemâl, Gelibolu Savaşlarının kader haftası olan 6 Ağustosta düşman askerlerinin çok büyük bir asker sevki yaptığını rapor etmişti. Bu raporlar diğer birlikler tarafından da teyit ediliyordu. Ancak arkadan gelen 14 Kolorduya ait ihtiyatta tutulmuş 12. ve 7. Tümenler Conkbayırı'na doğru hareketlendiği gece, Ordu Kumandanı Mareşal Liman Von Sanders bu birliklerin hemen saldırıya geçmesini istese de buna direnen Anafartalar Grup Komutanı Fevzi Beyi azle-

derek Albay olan Mustafa Kemâl'i Anafartalar Grubu Komutanı ilan etmiştir.

Bu karar aslında; Mustafa Kemâl'in Alman Mareşalinden ısrarla istediği birliklerin komutasıydı. Bu komuta gücünü eline geçiren Mustafa Kemâl hiç vakit kaybetmeden Conkbayırı karargâhına taşınmış ve gelecek olan birlikleri beklemişti.

Bütün birliklere nihai bir saldırı planı üzerinde durduğunu ve bunu 10 Ağustos gecesi tatbik edilmesi konusunda bilgi verdi. Kurmay heyeti ve tüm subayların cephede bir anda süngü saldırısı ile düşmanı söküp atmak için yaptığı bu hareket, savaşın kaderini değiştirmiştir. Çok büyük bir yenilgi alan düşman kuvvetleri 20-21 Ağustos günü yaklaşık 6 tümenle tekrar bir saldırı yapsa da başarı sağlayamadan geri çekilmişti. Mustafa Kemâl tüm düşmanın temizlenmesi için başka birlikler istese de, genel komutanlık ne bir tek mermini ne bir tek askerin boşa harcanmaması konusunda uyarmıştı.

Gelibolu Savaşları; Mustafa Kemâl'in yaklaşık 100.000 kişiye varan askeri gücü yönetmesi ve koordine etmesi ile büyük bir başarı ile son bulmuştu. Fakat bütün bu başarılar sanki Enver Paşa'nın başarılarıymış gibi gösteriliyordu. Ancak gene de Çanakkale Savaşı'nın kahramanı ve İstanbul'un kurtarılmasında en büyük rol Albay Mustafa Kemâl'in olmuştu.[78]

Çanakkale'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra, düşman kuvvetleri Gelibolu Yarımadasını boşaltmış ve bu kuvvetlerin büyük bir kısmını Makedonya cephesini kurmak için kullanmıştır.

Zübeyde Hanım sevinç içinde bir oraya bir buraya koşturuyordu. Artık oğlu gelmişti. Hem de İstanbul'u kurtaran komutan olarak.[79] Her ne kadar, Enver Paşa, Mustafa



Abdürrahim ile

Kemâl'in "Harp Mecmuası" için kapağa yerleştirilmesini engellese de bazı gazeteler Mustafa Kemâl'i büyük puntolarla yazmış ve başarılarını anlatmıştı. İstanbul'un gözü ve kulağı uzun müddet Gelibolu'daydı buradaki gelişmeleri anında duyurmak ve yazmak gerekiyordu. Mustafa Kemâl'in geciken generallik terfisini çok sonra Enver Paşa'nın cebinden çıktığında Mustafa Kemâl Kafkas Ordusunda 16 Kolordu komutanıydı.

Bundan önce Beşiktaş'ta evinde annesi ve kız kardeşiyle hasret gidermişti. Kısa bir süreliğine Sofya'ya gitmiş oradan bir süre kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a gelip bu savaşın biran önce bitirilmesi gerekliliği konusunda ülkeyi yönetenlere raporlar vermek ve konuşmak istemişti. Çünkü Bulgar cephesi de düşmek üzereydi. İstanbul'daki evinde annesinden dualarını eksik etmemesi konusunda söz aldı ve tekrar



Diyarbakır'a hareket etmek için emir aldı.[80]

Bu arada onun için İstanbul'a gelip özellikle Hariciye Nazırı Halil Beyle görüşme isteği ve ona anlatmak istedikleri dinlenmemiş kendisine beklediği izzet ve saygı gösterilmemişti. Ona sadece basit bir komutanmış gibi hitap edilmesine üzülmüştü. Çünkü ülkenin durumu çok tehlikeli bir devreye girmeden bu durumdan kurtulmak fırsatı vardı. Ancak kimse onun düşüncelerine beklediği ilgiyi göstermemişti.[81] Mustafa Kemâl, İttihatçılarla yollarını ayırmıştı. Onu sadece annesi ve kız kardeşi dinliyordu. Onların güveni ve inancı tamdı.

Diyarbakır'a hareket etmişti. Annesi gözyaşları içinde uğurladığında Mustafa Kemâl'in içinde burukluk vardı. Kafkas Cephesi hem karlı dağlardaki soğuk kış ayı altında geçmiş hem de çöl sıcağında kum fırtınaları içinde geçmişti. Mustafa Kemâl'in 16.Kolordusu İran'a doğru olan 4. Ordu-

nun sağ kanadında 80 kilometrelik bir alanda cephe açmıştı.

Annesi "Paşam" diye mektup yazdığında, annesine gönderdiği karşı mektupta henüz paşalığıyla ilgili bir bilgi gelmediğini ve daha paşa olamadığını yazmıştı. Hâttâ annesi Enver Paşa'nın oğlunu sevmediğini ve onun önünü kesme için her türlü hile yapabileceğini söylemişti. Annesini cevabında ise Mustafa Kemâl'in gerçek bir Paşa olduğunu, eninde sonunda onun bu rütbesini kimsenin engelleyemeyeceğini yazmıştı. Bunun için Zübeyde Hanım dua etmekteydi.

Bu süre mümkün olduğu kadar uzatıldı. Ancak generallik rütbesi verildikten kısa bir süre sonra 2.Ordu komutanı olmuştu. Bu arada Bitlis ve Muş'u geri almıştı. Aylar geçen ve hastalıkla ve zorluklarla atlattığı cephe hayatı 7.Ordu komutanı olarak Sina Cephesinde savaşmıştır.

Ancak bir süre sonra Alman komutanı Falhenhayn ile anlaşmazlığı sonucu bu görevinde istifa etmiş ve sarılık hastalığından dolayı Halep'e dönmüştü. Bu bölgedeki savaşlarda umutsuzca çöllerde geçen maceralı bir ölüm kalım savaşı olmuştur. Sarılık hastalığı Mustafa Kemâl'i çok etkilemişti. Mustafa Kemâl'in manevi evladı ve Diyarbakır'da bulup getirdiği Abdürrahim ile zamanını geçiriyordu. Abdürrahim; Mustafa Kemâl'in annesine emanetiydi. Onu Diyarbakır'da bulmuştu. Kimsesi olmayan, bütün ailesi ölmüş bir Kürt çocuğuydu. Zübeyde Hanım'ın bazı kötü rüyalarla uyanıyor ve oğlunun başına kötülükler gelebileceğini düşünüyordu.

Çok geçmeden acı haber geldi. Mustafa Kemâl göremiyordu. Çölde uğradıkları bir kum fırtınası sonucu kumlar ok gibi gözlerine girmişti. Bu acı verici süreç daha sarılık hastalığı geçmeden etkisini göstermişti. Zübeyde Hanım bütün geceleri ağlayarak geçiriyordu. Çanakkale'de yaverliğini ya-

pan Cevat Abbas Mustafa Kemâl'den bazı maddi ve manevi hediyeler getirdiğinde Molla Zübeyde de Halep'e oğlunu görmeye gitmek istemişti. Bu isteğini defalarca söyledi. Cevat Abbas Mustafa Kemâl ile telgraflaştıktan sonra annesinin Halep'e gelmesini istemişti.

Böylelikle Küçük Abdürrahim ve Zübeyde Hanım evi Makbule'ye bırakarak Halep'e yola çıktılar. Zübeyde Hanım heyecan ve merak içinde evladını görmek için yollara bile bakmıyordu. Günler süren seyahat sonunda Haleb'e vardılar. Anne oğul burada aylar süren ayrılıklarını gidermeye çalıştılar. Hâttâ Mustafa Kemâl'in geçici göz rahatsızlığı, annesini korkutmuştu. Daha önce de tedavi olduğu için önemli bir durum olarak düşünmüştü. Mustafa Kemâl ise annesine artık rahat görebildiğini ve hastalıktan kurtulduğunu söyleyerek onu avutuyordu.[82]

Mustafa Kemâl aylar süren cephe savaşlarından ve tüm umutsuz hareketlerden yorulmuştu. Bitkin ve hastaydı. Annesi o kadar yoldan geldiği halde oturmak bir yana ona hizmet etmek istiyordu. Ne evin hizmetçileri ne de askeri hizmetlilerin oğluna bir şeyler getirmesini istemiyor her şeyi kendi yapmak istiyordu. Bu da oğlunu büsbütün üzüyordu.

Molla Zübeyde geri döndükten sonra aylarca Mustafa Kemâl bu bölgede Şam, Humus, Beyrut, Irak'ta savaş alanındaydı. Bu alanda başarılı bir komuta göstermişti.

1918 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Vahdettin ile gittiği Almanya'dan döner dönmez bu sefer de ciddi bir böbrek rahatsızlığına yakalanır. Annesi ne yapacağını şaşırmıştır. Oğlunun bu kadar bitkin ve sarsıntılı hastalıkları onu kahreder. Bir süre tedavi için tekrar Viyana'ya bir hastaneye dönmek zorunda kalır ve sanatoryumda bir süre tedavi olur. Biraz olsun böbrek rahatsızlığı yavaşlasa da bu seferde dönüşte İspanyol Nezlesine yakalanır. O dönemde çok

tehlikeli ve öldürücü olan bu hastalık, çok şiddetli bir şekilde Mustafa Kemâl'i sarsar fakat o hastalıktan da kurtulur. Karlsbad'dan gecikmeli olarak İstanbul'a döndüğünde yeni padişah tahtına oturmuştur.

Son bir dönemde Veliaht Vahdettin ile Almanya'ya ziyarette bulunduğundan Vahdettin ile ülkenin gidişatı konusunda bilgi alış verişi yapabilmişti. Fakat bunun bir faydası olmamıştı. Vahdettin; Mustafa Kemâl'in düşüncelerini ve hâttâ sonradan yapacağı teklifleri nazarı dikkate almamıştı veya almak istese de o güç ve dirayet kendisinde yoktu.[83]

7. Ordu Komutanı olarak döndüğü Suriye cephesinde aylar süren mücadele sonucunda 26 Ekim 1918 yılında İngiliz ve Arap asilere karşı yaptığı saldırı başarıyla bitmişti ve en son büyük başarı; Osmanlı ordusunun bu harekatı olarak kaldı çünkü birkaç gün sonra ateşkes ilan edilmişti. Mustafa Kemâl Yıldırım Orduları Grubu Komutanı idi ve elinde kalan son güçleri de heba etmek istememişti çünkü onun savaşı bitmemişti.

* * *

İstanbul'a annesinin yanına döndüğünde savaşın bittiğini zanneden Zübeyde Hanım halbuki savaşın yeni başladığını anladığında gözyaşları kurumamıştı. Artık onun tüm isteği oğluyla olmaktı. Oğlunun yıllar süren cephelerde ve yollarda geçen hayatının artık bir aile kurarak geçmesini istiyordu. Kısa bir süre sonra işkâl kuvvetleri İstanbul'u ele geçirmişlerdi.

Mustafa Kemâl, İstanbul'a döndükten sonra annesinin yanına her gün gitmesine rağmen Perapalas'da kalmaya başlar, bir süre sonra da yakın arkadaşı Salih Fansa'nın Beyoğlu'ndaki eve konuk olur. Bu durum annesini üzmektedir.

Oğlundan ayrı yaşamak istememektedir. Bunu birkaç kez Mustafa Kemâl'e söyler. Yıllar süren ayrılık zaten Zübeyde Hanımı yormuş, bıktırmış hâttâ hasta etmişti. Bu durumu gören Mustafa Kemâl Paşa annesini kırmamak için Şişli'de madam Kasabya'nın üç katlı evini kiralar.

Şişli Akaretler'deki üç katlı eve taşınırlar. Orta katta kendisi, alt katta yaveri en üst katta da annesi ve kız kardeşine ayırmıştır. Bu ev oldukça hareketliydi. İşkal askerleri birkaç kez bu eve baskınlar düzenledi. Her defasında Mustafa Kemâl Paşa sert karşılıklar verdi ve komutanlarına bizzat arayarak evini böyle taciz etmemeleri konusunda uyardı. Ancak artık kendi can güvenliğinin de kalmadığını anlamıştı. Arkadaşlarının bir kısmı Malta Adası'na sürgüne gönderilmişlerdi. Kendisi içinde eğer sürgün başlarsa düşündüklerini yerine getiremezdi. Aslında kendisi İttihatçı olmadığı için bir korkusu olmazdı ancak işkâl alanında Hiçbir şeyin garantisi de yoktu. Hâttâ annesinin ve kız kardeşinin de can güvenlikleri onu kaygılandırıyordu. Her eve baskın durumunda Zübeyde Hanım bayılıyor ve saatlerce ayılamıyordu. Artık onun da sağlık durumu iyice bozulmuştu.[84]

Birçok kez üst düzey yöneticilerle konuşma fırsatını buldu ve sonunda Padişahın da oluruyla Anadolu'ya geçmek için para ve imkân sağlamayı başardı. Şimdi artık hedefi çok daha büyüktü. Müfettiş olarak gizli bir görevle Samsun'a çıkacaktı.

1919 yılının 15 Mayısında gecesinde Mustafa Kemâl Paşa annesinin ellerini öperek Ona çok riskli ve sonu belli olmayan bir yola gideceğini açıklamıştı. Zübeyde Hanım artık yıllar süren bu maceralı hayata isyan edercesine yığılıp kalmıştı. Doktor getirilerek zorlukla ayıltıldı. Oğlunun nasıl bir iş olabilirdi ki bu kadar tehlikeli ve ölümle burun buruna olsun.



O gece sabaha kadar ana oğul ve kız kardeşi ile veda dolu bir konuşma dertleşme oldu. Bu konuşmaların içeriği çok bilinmese de Mustafa Kemâl Paşa'nın annesine ihtiyaç duyduğu ve onun dualarına ne kadar kabul edildiğini düşündükçe rahatladığını bilmek gerekir. Yalnız adamın yolculuğu başlarken yanında sadece onu içten ve kalpten merak eden annesinin manevi tezahürü vardı.[85]

Gerçekten sonu bilinmeyen bir yoldu. İmkânsızlıklarla

dolu olabileceği gibi belki de başlamadan sona erecekti. Belki de sonu ölüme veya hapse gidebilecek bir mücadelenin başlangıcıydı. Zübeyde Hanım secdeye kapanıp bu seferin hepsinden farklı olduğunu düşünerek dua etmişti. Bu hareket evlerini her gün taciz eden düşmanları ülkeden kovmak için yapılan bir girişimin başlangıcı olduğunu kesinlikle hissetmişti.

Allah'a yakarışları o kadar kuvvetliydi ki Mustafa Kemâl Paşa bunu içinde hissediyordu. Anne duasını almadan hiçbir işe kalkışmamış olan bir komutan pek tabi ki bu sefer de annesinden medet umuyor ona ihtiyaç duyuyordu. Ona yolunu açması için kendi duası ve aklıyla onun duasının birleşmesi gerektiğini söylüyordu.

Savaş yeni başlıyordu. Bir yandan secdede bir annenin oğlu için yakarışlarının başlangıç nedeni; oğlunun bir ülkenin kaderini kurtarmak için yıllardır nasıl yanıp tutuştuğunu bilmesiydi. Yıllardır geçen umutsuz ve yorgun geceler Mustafa Kemâl Paşa'nın ve Zübeyde Hanımın uykusuz geceleriydi. Biri ülkenin geleceğini düşünüyor bir diğeri ise bunu düşünen oğlunun geleceğini düşünüyordu. Her ürpertide sonsuz dualar ve yakarışlar; Zübeyde Hanım'ın yalvarışlarıydı.

Mayısın 16'sında Mustafa Kemâl Paşa üç yıl göremeyeceği ve ayrı kalacağı annesinin yanından ayrılmıştı. Ana oğul birbirlerini üç yıl göremediler. Mustafa Kemâl Paşa ayrıldıktan sonra birçok kez İngiliz ve İtalyan işgâl kuvvetleri Zübeyde Hanım'ın evine baskınlar düzenliyor ve onları taciz ediyordu. Her defasında Zübeyde korkuyor ve günler süren rahatsızlığı daha da ağırlaşıyordu.

Bir gün Mustafa Kemâl Paşa'nın idam fermanı yayınlandığı açıklanmıştı. Padişah Mustafa Kemâl'i ki artık askeri üniforması olmadan, Anadolu'da kurtuluş mücadelesi veren

eski bir Osmanlı Paşasını idama mahkûm etmişti.

Molla Zübeyde bunu duyduğunda büyük bir sarsıntı geçirdi. Bir nevi Padişaha baş kaldırmıştı. Bu arada kendisine yardım etmek için gelip giden Mustafa Kemâl'in arkadaşlarının doğrulamasıyla her şeyin açıklığa kavuştuğunu anlamıştı. Birkaç gün geçmeden iyice rahatsızlandı ve felç geçirdi. Bu felç kalıcıydı artık daha rahat ve sağlıklı bir şekilde yürüyemiyordu. Hastalığı iyice kendini belli etmişti. Uykusuz geçen geceler ve mutsuz geçen günlerin ardı arkası kesilmiyordu.[86]

Her gün başka bir işgâl kuvveti evlerinin önünde gelip eve girip çıkanları kontrol ediyordu. Anadolu'dan Mustafa Kemâl'in gönderdiği arkadaşları da eve rahat girip çıkamıyorlardı. Tüm ülkede Mustafa Kemâl ismi duyulmuştu. Bundan dolayıdır ki evleri sürekli kontrol altında tutuluyordu.

Zübeyde Hanım kızını evlendirmişti. Kızının mürüvvetini görmek mutluluğu üzüntülerini hafifletmedi. Kızı Makbule eski bir asker olan ve ticaretle ilgilenen Mecdi beyle evlenmişti. Bütün bu süreçte Mustafa Kemâl annesine cepheden ve Ankara'dan sürekli mektuplar yazıyordu. Biraz daha sabretmesini ve eninde sonunda görüşeceklerini bildiriyordu. Doktor olan bazı arkadaşlarını annesinin sağlık durumunla ilgilenmesi için gönderiyor ve her gün mutlaka annesiyle ilgileniyordu. Bu durum ateş hattında bile her zaman devam etmişti.

Kurtuluş mücadelesinin gelişim süreci bambaşka bir şekle girmişti. Zübeyde Hanım oğlunun artık bir devletin meclis başkanı olduğunu biliyor, ona göre daha sakin ve soğukkanlı davranması gerektiği bilincindeydi. Her gelen ve Mustafa Kemâl'e haber götürenlere, felçli ve hasta olmasına rağmen çok iyi olduğunu, oğlunun bu mücadeleyi kazanması



için dua ettiğini bildiriyordu. Hâttâ gönderdiği mektuplarda bütün bu düşüncelerini tekrarlıyor. Oğluna moral veren sözler yazıyordu. Hastalığından ve çektiği ağrılardan çok fazla bahsetmiyor daha çok oğluna sağlığına dikkat etmesi gerektiğini yazıyordu.*

Mustafa Kemâl her defasında annesine en kısa zamanda onları Ankara'ya aldıracağını ve yanına getirteceğini yazıyordu. Mustafa Kemâl annesine yazdığı telgrafta artık Büyük Millet Meclisi Başkanıydı ve Başkomutandı. Kurtuluş Savaşı'nın en çetin muharebeleri ve mücadelesi Anadolu'da sona doğru yaklaşıyordu.

*Tarihçi, E.Sapolyo'nun Makbule Atadan ile söyleşilerinde bu konular anlatılmaktadır.

Mustafa Kemâl Büyük Taarruzun planlarını yaparken annesini görmek ve onu yanında tutma isteği olağanüstü artmıştı. Özellikle Büyük Saldırıdan önce annesinin manevi gücünü ve desteğine olan ihtiyacını hissediyordu. Mutlaka bir yolunu bulup onu yanına getirmek istiyordu. Bunun için uygun bir zemin hazırlanmalıydı. Zübeyde Hanımı gizlice başka bir isim altında İstanbul'dan çıkartmak ve Mustafa Kemâl'in yanına götürmek için ünlü Fransız gazeteci Claude Farrere'nin Mustafa Kemâl ile görüşme isteği değerlendirilerek İzmit'te bir toplantı organize edildi.

Zübeyde Hanım gizlice Adapazarı'na getirtilerek askerlik şubesi başkanı Baha Beyin evinde misafir edilmişti. Mustafa Kemâl ise Sarıköy ve Geyve'de hazır bulunan birlikleri denetleyip Adapazarı'na gidip annesiyle buluşacaktı. 14 Haziran 1922 tarihinde bu buluşma halkın önünde gerçekleşti. Zübeyde Hanım ve Mustafa Kemâl bu tarihten sonra beraberce Ankara'ya Çankaya'daki bağ evine döndüler.[87]

Zübeyde Hanım'ın en mutlu günleri bu bağ evinde geçti. Her sabah Mustafa Kemâl kalkar giyinip hazırlandıktan sonra Annesine haber gönderirdi. Zübeyde Hahım da hazırlanır oğlunu beklerdi. Mustafa Kemâl annesinin elini öper ve duasını almadan evden ayrılmazdı. Bu günlerde Büyük Taarruzun başlaması an meselesiydi.

Gene her zaman ki gibi Mustafa Kemâl annesinin yanına gitmişti. Kıyafetleri askeri kıyafetlerdi. Zübeyde Hanım, oğlunun cepheye gittiğini anlamıştı. Yabancı temsilcilere dikkati çekmemek için bir çay partisi verilmişti, Mustafa Kemâl annesine çay partisine gittiğini söyleyip elinden öpüp evden ayrıldı. Arkasından Zübeyde Hanım oğluna mektup yazıp göndermişti. Mektubunda çay partisine gitmediğini, savaşa gittiğini ve asla savaşı kazanmadan dönmemesi gerektiğini ve dualarının onunla olduğunu yazmıştı.

Gerçekten de Mustafa Kemâl büyük taarruzu yönetmek için Ankara'dan ayrılmış ve yolda annesinden gelen mektubu alıp okumuştu. Annesi onun nereye gittiğini biliyor ve ona manevi desteğini gönderiyordu.

Büyük Taarruz başlamıştı. O güne kadar toplanan ve tüm gücüyle saldıran ordular birkaç gün içinde İzmir'e varmışlardı. Tabi savaşın kazanılması ile ülkede büyük bir sevinç hâkimdi. Zübeyde Hanım hasta yatağında içi içine sığmadan kazanılan bu zaferin başkomutanı oğlunu bekliyor, her gün her saat "Paşasının" nerede olduğunu soruyordu.

İzmir'den dönen Mustafa Kemâl uzun bir yolculuğun sonunda Ankara'ya varır varmaz ilk sorduğu annesi olmuştu. Annesi onu beklemekteydi. Hâttâ tren istasyonuna gitmek isteğinde olmasına rağmen izin verilmedi. Ana oğul gene büyük bir sevinç ve mutluluk içinde karşılaştılar. Annesi oğluna büyük iltifatlar yapıyordu. Hâttâ onu herkesin içinde yanına çağırmış elini öpmek isteyen büyük komutanın elini öpmesini engelleyerek "ben senin elini öpmek istiyorum." diyerek herkesi şaşırtmıştı.[88]

Zübeyde Hanım oğlunun padişah olmasına karşı çıkıyordu. Belki halkın başkanı ve lideri olabilirdi fakat saltanat veya herhangi bir başka sıfat istemiyordu bunu birkaç kez söylemişti. Bir defasında Azerbaycan Büyükelçinin yanında da tekrarlamış, Mustafa Kemâl de merak etmemesi gerektiğini kesinlikle Padişah olmayacağını söyleyerek annesini rahatlatmıştı.

Günler geçtikçe Zübeyde Hanım hastalığının ilerlediğini hissetti. Her geçen gün daha da ağırlaşan hastalığının artık onu alıp götüreceğini anlamıştı. Oğlunu her gördüğünde onun evlenmesi gerektiğini söylüyordu. Kızı makbule ve ikinci eşi Ragıp Beyin erkek kardeşinin kızı Fikriye 'yi çok seviyordu.* Onun Mustafa Kemâl ile olan yakınlığını biliyor

ve Fikriye'nin Mustafa Kemâl 'i gerçekten sevdiğini düşünüyordu. Her defasında oğluna Fikriye ile evlenmesi gerektiğini söylemişti.[89]

Ancak o dönemde bir de Lâtife Hanım vardı.** Batılı anlamda çok iyi bir eğitim görmüştü ve İzmir'in tanınmış ailelerinden birinin kızıydı. Lâtife Hanımla Mustafa Kemâl, İzmir'in kurtarılmasından sonra evlerinde kaldığında tanışmıştı. Bu vesileyle Lâtife Hanım, Mustafa kemal'in dikkatini çekmeyi başarmıştı. Böyle aydın ve iyi eğitimli bir kadının Türk kadınına örnek olabileceğini düşünüyordu. Hâttâ

*Fikriye Hanım 1887 yılında Selanik'te doğdu. Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın ikinci eşi Galip Bey'in kardeşinin kızıdır. Genç yaşta bir Mısırlı ile evlenmiş fakat bu evliliği yürütemeyerek, ailesinin yanına dönmüştür.1923 yılına değin Çankaya Köşkünde Mustafa Kemâl'e yardımlarda bulundu. Bu arada ciğerlerinden rahatsızlandı. Münih'e gitmek zorunda kaldı. Mustafa Kemâl'in Lâtife Hanımla evliliğini öğrenince Türkiye'ye geri döndü. Birkaç gün Çankaya Köşkünde misafir edildi. İstanbul'a yerleşmeye karar verdi. 1924 yılında Ankara'dan ayrılmadan önce Münih'ten Mustafa Kemâl'e getirdiği hediyeyi vermek üzere Çankaya Köşkü'ne gitti. Fakat başyaverin, Mustafa Kemâl'i görmesini engellemesini kendine yediremeyen Fikriye Hanım Köşkün önünde tabanca ile kendini vurarak intihar etti.

**Lâtife Hanım 1898 yılında İzmir'de doğdu. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı eşidir. 29 Ocak 1923 - 5 Ağustos 1925 tarihleri arasında iki buçuk yıl boyunca Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemâl Atatürk ile evli kalmıştır. İzmir'in tanınmış ailelerinden olan Uşakizade (sonra Uşşaklı) Muammer Bey'in kızıdır. İzmir Lisesi'ni bitirdi. Paris'te Sorbonne Üniversitesi'nde hukuk okudu. Londra'da dil öğrenimi gördü. Kurtuluş Savaşı henüz bitmeden Türkiye'ye döndü.11 Eylül 1922'de, Türk ordusunun İzmir'e girişinin ardından, güvenli bir karargâh arayışındaki kurmayları, Başkumandan Mustafa Kemâl'e Uşakizade ailesinin köşkünü de önerdiler. Ailesi yurtdışında olan ve köşkte babaannesiyle birlikte kalan Lâtife Hanım'dan bir davet mektubu istendi. Bu öneriyi sevinerek kabul eden Lâtife Hanım, davet mektubunu yazdı ve köşklerinde Atatürk'ü 20 gün ağırladı. Bu tanışmadan sonra haberleşmeleri devam etti. Bir süre sonra Mustafa Kemâl'in annesi Zübeyde Hanım da, sağlık sorunları nedeniyle İzmir'e gittiğinde köşkte ağırlandı. Zübeyde Hanım'ın 14 Ocak 1923'te ölümü üzerine İzmir'e giden Mustafa Kemâl ile Lâtife Hanım 29 Ocak 1923'te Muammer Bey'in evinde, sade bir nikâhla evlendiler. Bu, nikâhta kendileri de bulunduğu



için dönemin âdetlerine uymayan bir törendi. Mareşal Fevzi Çakmak ve Kâzım Karabekir Mustafa Kemâl'in, Mustafa Abdülhalik Renda ile Salih Bozok ise Lâtife Hanım'ın tanıkları idi. Bu evlilikle Lâtife Hanım, modern ve medeni Türk kadınının simgesi olma görevini üstlendi. Yeni devletin başkenti Ankara'ya gelerek Çankaya'da ilk Cumhurbaşkanlığı köşkü olarak kullanılan Kuleli Köşk (günümüzde Atatürk Müzesi olarak kullanılan bugünkü adıyla Eski Köşk)'te yaşadı. Eşinin isteği üzerine TBMM'deki oturumları izlemeye giden Lâtife Hanım, TBMM'ye giren ilk Türk kadını oldu. Pek çok yurt gezisinde eşine eşlik etti. 1925 yazında Doğu Anadolu gezisinde aralarında geçen tatsız bir tartışmadan sonra Lâtife Hanım ve Atatürk boşandılar. Boşanma haberi, 5 Ağustos 1925 günü radyoda yayımlanan bir hükümet bildirisi ile duyuruldu. Evli kaldıkları iki yıl içinde çocukları olmadı. Ölümüne kadar İzmir'de ve İstanbul'da yaşayan Lâtife Hanım, evliliği ve eşi hakkında konuşmayı ya da yazmayı kesinlikle kabul etmedi, ikinci kuşak yakınlarına da aynı yönde vasiyette bulundu. 12 Temmuz 1975'te İstanbul'da hayatını kaybetti ve Edirnekapı Şehitliği'ndeki aile mezarlığına gömüldü. Lâtife Hanım'ın anıları ve sakladığı kıymetli belgeler Türk Tarih Kurumu'nda saklanmaktadır.

annesine Birkaç kez Lâtife ile tanışması gerektiğini de söylemişti.[90]

Zübeyde Hanım'ın hastalığı oldukça ilerledi. Ankara'nın havası ona iyi gelmemişti. Doktorlar İzmir'e gitmesinin ve belki biraz olsun oranın havasının hastalığına iyi geleceğini söylemişlerdi. Mustafa Kemâl doktorların bu teklifini hemen değerlendirdi ve Başyaveri Salih Bey emir vererek İzmir'de uygun bir ev bulunması talimatını verdi. Bunun üzerine İzmir'e giden Salih Bey trenden iner inmez Lâtife Hanım'ın ağası Ahmet Ağa'nın ısrarı ile onların evine gitmek durumunda kalır. Zübeyde Hanım için bir ev bakmaya geldiğini söylediğinde Lâtife Hanım Karşıyaka'daki köşklerinin bu iş için en uygun ev olduğunu söyler. Ancak bunun için Mustafa Kemâl'den onay almak zorundadır ve bu onay alınır. Köşk Zübeyde Hanım için hazırlanmaya başlanır ve bu işi Lâtife Hanım bizzat idare eder.[91]

Salih Bey Ankara'ya geri döner. Gerekli olan ev bulunmuştur sadece Zübeyde Hanım'ın bu eve götürülmesi işi kalır onun için de hastalığı oldukça ilerlemiş olan Zübeyde Hanım, Mustafa Kemâl'in emriyle İzmir'e gönderilme kararı verilir.

Zübeyde Hanım kendisini İzmir'e götürecek olan tirene evlatlığı Abdürrahim ve bakıcısı olan Birkaç kişiyle birlikte biner. Mustafa Kemâl, annesini Ankara Tiren istasyonuna bizzat kendisi refakat etmişti.

Anne ve oğlun son kez ayrılışları buradadır. Artık birbirlerini bir daha asla göremeyeceklerdir. Bu ayrılış tarihi bir andır. Çünkü Zübeyde Hanım, 67 yaşında ve artık hastalığının son günlerini yaşamaktadır. Mustafa Kemâl de bunun böyle olduğunu bilmektedir. Fakat elinde olmayan nedenlerden dolayı annesinin belki hava değişimi olursa daha fazla yaşar umudunu taşımaktadır. Annesi için son gereken ne

ise o yapılmalıdır. Aslında annesinden ayrılmak istememektedir.

Ana oğul birbirlerinden ayrılırken ikisi de bir daha görüşemeyeceklerini biliyordu. Belki de Mustafa Kemâl annesinin kendi yanında vefat etmesini kaldıramayacak kadar çok seviyordu. Onu İzmir'e göndererek biraz olsun yokluğuna alışmak istedi.

Zübeyde Hanım manevi oğulları Abdürrahim ve diğer bakıcıları ile birlikte İzmir Karşıyaka'daki Lâtife Hanım'ın hazırladığı köşke yerleştiler. Hâttâ Mustafa Kemâl, Lâtife Hanım'a "Sakarya" isimli bir atı da hediye olarak göndermişti.[92]

Zübeyde Hanım hastalığının son günlerinde kendisiyle yakından ilgilenen Lâtife Hanım ile Birkaç kez karşılıklı konuşma fırsatı bulmuştu. Fakat tereddütleri ve huzursuzluğu arttı. Lâtife Hanım'ın etrafında bazı kimselerin Zübeyde Hanım'ın gözüne girerse Mustafa Kemâl ile olabilecek bir evliliğin sağlanabileceği konusunda salık vermelerini anlayan Molla Zübeyde misafirliğinin onuncu günü Ankara^ya dönmek istedi. Fakat doktorlar buna müsaade etmediler.

Lâtife Hanım gece gündüz Zübeyde Hanımın hastalığıyla ilgileniyor, sabahlara kadar onun iğnelerini yaptırıyor ve yakılarını yaktırıyordu. Bu Lâtife'nin alışık olmadığı işlerdi. Gerçi bu işlerden sıkılmıştı ancak hedefi ulaşmak için gerekeni yapmak zorundaydı.[93]

Akıl ve mantık yoluyla düşünen Zübeyde Hanım şimdi içgüdüsel olarak Lâtife'nin oğlunu mutlu edemeyeceğini kısa zamanda anlamıştı. Şımarık ve Avrupai bir kadının sadece "Paşasına" olan sevgisinin mevkie ve ülkenin liderine olan bir sevgi olduğunu hissetmişti. Hal bu ki çileli, sıkıntılarla dolu, bir o kadar da doğal olarak akıllı olan Zübeyde, Fikriye'nin oğlunu bir erkek olarak sevdiğini anlamıştı ve bu

konuda da ona baskı yapmaktan geri kalmamıştı.[94]

Fakat şimdi çok farklı bir durum vardı. Maalesef oğlu hiç de güzel olmayan, istediğini elde etmeye alışmış ve şımarık birinin koca adayıydı. Zübeyde Hanım, etrafında olanlara bu rahatsızlığını her defasında anlatmaya çalışıyordu. Oğlunun savaştan sonra buraya geldiğini ve Lâtife Hanımların evine gelerek tanıştığını biliyordu. Her şeyden önce kendisinin böyle bir olayın parçası olmasını yadırgıyordu. Başka bir açıdan hiç de hoşlanmadığı Lâtife'ye borçlu kalmak istemiyordu. Bu borcun ödenmesi en iyi şartlarda oğlunun ödemesi gereken bir borçtu.

Ancak Lâtife Hanım bu zeki ve akıllı kadına hayran olmuştu. Ölümüne yakın günlerde yanından ayrılmadı. Kendisiyle ilgili düşüncelerini hissetmişti. Bu düşüncelerin ne kadar doğru olduğunu aslında kendi de biliyordu. Böyle isabetli ve tutarlı açık sözlü bir insana saygı duyulurdu tabi ki. Lâtife, Zübeyde Hanımı tanıdığı için çok mutluydu. Koskoca bir ülkeyi kurtaran bir komutanın annesi yanı başındaydı. Açık sözlü, saygılı, ne söylemek istiyorsa onu kırmadan dökmeden söyleyen ve akıllı bir kadın olduğunu anlamıştı Zübeyde Hanımın.

Zübeyde Hanım, Lâtife'ye tüm bu yaptıkları için gözleriyle teşekkür ediyordu. Oğlunu son kez görmek isteğindeydi. Ancak ne namaz kılabiliyor ne de şuurunu toplayabiliyordu. Zaman zaman gençliğini, oğlunun çocukluğunu, kızlarının nasıl zamansız hastalıklarla yaşama veda ettiklerini görüyordu. Elinde tespihi ile sürekli dua ediyor ve kendini toparlamaya çalışıyordu. Fakat tüm bu mücadelede kaçınılmaz ayrılığın yaklaştığı şiddetlenen ağrılarla belli ediyordu. Beklenen son yaklaştığında Lâtife, Zübeyde Hanımın yanındaydı. Lâtife Hanım; dua ederken, Zübeyde Hanım'ın da son saniyelerinde kelimeyi şahadet getirdiğine tanık olmuş-

tı. Zübeyde Hanım; ruhunu teslim ettiğinde yapılacak hiçbir şey yoktu. Lâtife hanım okuduğu Kur'an-ı kapatıp yerine koydu. Son kez Zübeyde Hanım' bakıp yanındakilere ve diğer hizmetlilere yaşlı gözlerle Paşa'ya haber verilmesi konusunda talimat verdi.

Mustafa Kemâl Paşa, annesini ziyaret etmek istiyordu. Bunun için 14 Ocak 1923 'de özel tireni ile Ankara'dan ayrıldı ertesi gün Eskişehir'de durdular, yanında devletin yürütme ve askeri erkânı vardı. İzmir'e devam edeceklerdi. Ancak o gece kötü bir rüya görmüştü. Rüyasında annesiyle yeşil tarlalarda dolaşırken, birden büyük bir fırtına çıkmış annesini sürüklemişti. İşte onun ölüm haberini almadan artık bu dünyadan ebediyete gittiğini anlamıştı. O sabah zaten çok üzgün kalkmıştı. Treni, İzmir'den, İzmit'e yönlendirdi. Yol boyunca kimse ile konuşmadı. O günden sonra da Ankara'ya dönene kadar da hiç kimse Mustafa Kemâl ile bu konuda konuşamadı. Sadece, Başyaveri Salih Bey'e annesinin cenazesini münasip bir şekilde defnedilmesini isteyen bir telgraf çektirmişti.[95]

Zübeyde Hanımın cenaze törenine İzmir'den çok muazzam bir kalabalık katıldı. Cenazenin defninden sonra Lâtife Hanım İzmir'in en tanınmış hafızlarından otuz üç kişiyi çağırarak sabaha kadar hatim yaptırmıştı. Hatim duası üç gün sürmüştü.

Cenaze alayına adeta bütün İzmir katılmıştı. Vali memurlar, komutanlar ve hocalar olduğu halde cenaze alayının uzunluğu bir kilometreyi buluyordu. Okulların getirdi çelenklerin çokluğundan kabrin üzerinde büyük bir çiçek dağı oluştu.





Lâtife Hanım siyah bir manto giymiş, siyah bir peçe örtmüş, cenaze alayına katılmak istemişti fakat kadınların cenazeye katılamayacağı hükmüyle buna karşı çıkıldığından bir faytoan binerek bu seferde alayı arkadan takip etmişti.

Lâtife Hanım kabir etrafında yüzlerce gümüş mecidiye sadaka dağıttı. Kırkıncı gününde mevlit okutturdu. Elli ikinci gecesinde de aşure yaparak fakir fukaraya dağıttı ve hatimler indirerek sevgi, saygı ve şükranlarını yerine getirdi.[96]

Zübeyde Hanım'ın geriye kalan tek belge vefat etmeden önce yazdırdığı vasiyetnameydi hâttâ ölmeden önce de Lâtife Hanım'a kısa bir vasiyet yazdırmıştı. Uzun olan vasiyeti ölümünden yaklaşık bir yıl önce yazılmıştı.

1-) Ölümümde teçhiz ve tekfin ve mezar ile dedeler, tehzil okuyucu efendiler ile mezara götürülmek harcamaları için, gömülüşümün üçüncü günü akşamı, hafızlar, hocalar, akraba ve dostlar ve komşulardan uygun görülecek ve hocalar uygun miktarda kimseler davet edilerek akşam yemeği yendikten sonra hatim indirmek için ecza-i şerife okutturulacak ve duadan sonra hafızlar ve hocalara uygun miktarda dağıtılmak üzere bütün bunların hepsi için 450 lira ayırdım.

2-) Ölümümde Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı haziresine gömüleceğim.

3-) Yahudi'den dönme Hayriye adındaki kadına veya onun ölümü durumunda oğluna 10 lira verilecektir.

4-) Manevi evladım yerindeki Ayşe adlı kıza, gelinlik çeyizi için yine 100 lira verilecektir.

5-) Selânik'te kardeşim Hasan Ağa'nın oğlu Abdurrahman'a 30 lira verilecektir.

6-) Yetim Abdürrahim'e 20 lira verilecektir.

7-) Vaktiyle hizmetimde bulunurken kaybolan Vasfiye adındaki hizmetçim buldurularak kendisine 20 lira verilecektir.

8-) Gene büyütmem olan Afife ile oğlu Hakkı'nın sünneti içi 15 lira verilecektir.

9-) Her zaman akmak üzere şehrin uygun bir yerinde bir çeşme yaptırılıp, suyu aktırılmak ve arasıra onarımına harcanmak üzere 475 lira ayırdım.

10-) Her cuma günü, cuma namazından bir saat evvel başlanarak, ezan okununcaya kadar uygun bir camii şerifte cemaate karşı iki cüz'ü şerif okutturularak, karşılığında okuyan hafız efendiye gelirinden verilmek üzere 490.-lira ve dokuzuncu maddenin hükümleri için usulü dairesince şehriye mahkemesinde vakfiyesini tescil ettirmeye

ve mütevelli tayinine ve dilediği kimseyi mütevelli kılmaya mezun eyledim.

11-) Kefalet,savm ve salat ve zünup için ve kurban bayramının birinci günü beş adet kurban kesilmek ve öksüzler yurdu öğrencilerine yedirilmek ve Kur'an hatmolunmak üzere bir defaya mahsus olarak öksüzler yurduna 200.- lira hediye ve teberru edilecektir.

12-) Vasiyetnamede gösterilen maddeler için tahsis ettiğim toplam olarak 1800.-lira kağıt parayı, yaşadığım sürece benim olmak ve ölümümden sonra vasiyetimde gösterdiğim şekilde harcanmak ve Osmanlı Bankası'nda saklanmak ,adıma cari hesap ile verilmek üzere Kamil beyefendiye teslim eyledim. Onun bir yere gitmesi ve kaybolması halinde bu para bilmem şartı ile başka seçilecek ve gösterilecek başka bir güvenilir kişi adına yine bu banka cari hesabına yatırılacaktır.

13-) Selânik'te Mithat Paşa Sanayi Mektebi karşısındaki selamlık ile birlikte büyük ev ile aynı evin köşesinde bulunan teyzemden alınmış iki tane evimi Mustafa Kemâl Paşa'ya, gene büyük evimin köşesinde Ayşe Molla'dan alınan bir ev ile Ahmet Subaşı mahallesinde bulunan bir ev ki toplam olarak iki evi kızım Makbule Hanım'a ayırarak tahsis eyledim. Bundan başka; yanımda olan paramın miktarını kızıma bildirdiğimden, oğlum Paşa'ya bir yıl önce kızım Makbule Hanım ile yazarak ve mühürleyerek gönderdiğimiz mektubumuzda belirttiğimiz hususlar, bu mektupta yazılı olduğu gibi hükmü saklı kalmak üzere bütününden Paşa Hazretlerine duyurulmasını vasiyet ederim.

Bu vasiyetnameyi kapsayan madde ve hususların eksiksiz yapılmasını Selânik Başşehbenderi Kamil Beyefendi ile bu şehbendarhane kâtibi Cemal beyi yetkili ve

sorumlu vasi tayin ettim.

Bütün bu hususların uygulandığını ve gerçekleştirildiğini, alınabilecek yerlerden belgeler ile yapılan harcamaları, oğlum Mustafa Kemâl Paşa'ya ayrıntılı listeyle hesap vermek zorundadırlar.

14-) Bu vasiyetname tarihinden önce yapılmış başka bir vasiyetname çıkacak olursa feshedilmiş ve hükümsüz olacaktır.

15-) Bu vasiyetname biri yanımda saklamak ve öteki Kamil ve Cemal Beylerde bulunmak üzere iki nüsha olarak hazırlanmıştır.[97]

Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerinin Annesi
Zübeyde

Bu vasiyetname aramızda tanzim ve içindekiler okunarak bildirildikten ve tamamıyla kabul edildikten sonra kendi mühür ve parmağını bastığını dünya ve ahiret şahidi sıfatıyla tasdik ederim.

Şahitler İstanbul'da Meyvahoş 34 nolu dükkanda kiracı tüccar Selânikli Mehmet Nail

Beşiktaş Akaretler'de 84 nolu evde oturan Aile Mutfağı sahibi Ahmet Ferit

Beşiktaş Akaretlerde 84 nolu evde oturan Aile Mutfağı sahibi Ahmet Şükrü

* * *

Makbule Hanım Anlatıyor:

Ağabeyim Mülkiye mektebine girdiğin zaman hocası haksız yere Mustafa'yı dövmüş. Her tarafı kan içinde kalmış. İşte onun askeri okula gitme hevesi bu olayla başlar. Hocasına içerleyen Mustafa eve gelince anneme:

"Anne bugün beni okulda dövdüler."

"Kim dövdü?"

"Hocam dövdü."

"Dövsün evladım o senin hocandır."

"Ama benim suçum yoktu. Hocam haksızlık yaptı... Ben artık o okula gitmem. Ben asker olmak istiyorum. Beni askeri okula verin."

Annem ağabeyimi teselli etmeye çalışsa da bir fayda vermedi. Ağabeyim dört gün evden dışarı çıkmadı. Annem aslında ona hak vermiyor değildi. her tarafı yara bere içinde kalmıştı. Sonra annem onu güzellikle yanına çağırıp dizini dibine oturttu. " Mustafacım ticaretle uğraşma iyi bir tüccar olmak istemez misin?" Annemim sorusuna ağabeyim olumsuz yanıt verdi.

Bunun üzerine annem: "Niçin tüccar olmak istemiyordun, bak baban tüccardı." Ağabeyim cevabı kesin oldu. "Ben omzumda kumaş toparları taşıyan adam olmak istemiyorum. Ben asker olmaya karar verdim."[98]

* * *

Ağabeyim çok sağlıklıydı. İnce yakışıklı ve güçlüydü. Sarı saçları, pırıl pırıl gök mavisi gözleri ışıl ışıldı. Sağlık durumuyla aklımda kalan en önemli anım onun askeri okula giderken Manastır'a gitmiş, orada sıtmaya yakalanmıştı. Annem bir akşam telaşla: "Makbule, ağabeyin sıtmaya tu-

tulmuş. Çok önemli değil yarın okula gidip getireceğim çocuğumu."

O geceyi büyük bir merak ve üzüntüyle geçirdik. Annem hiç uyumadı. Ertesi gün annemle doğru okula gittik. Annem baştabip Muhsin Beyle görüştü. Ona:

"Doktor Bey ben size kanlı canlı, aslan gibi bir delikanlı teslim ettim. Oğlumun sağlık durumuyla niçin gerektiği şekilde ilgilenmediniz? Bakın Mustafam sıtmaya yakalanmış. Onun kaybettiği sağlığını sizden istiyorum."

Ağabeyimi oradan alıp eve getirdik. Henüz daha delikanlı olan ağabeyimi hastalık etkilemişti sıtma nöbetlerinden dolayı oldukça zayıflamış ve güç kaybetmişti. Bir de üzüntüsü vardı. Ancak ne olduğunu söylemiyordu. Annem onun bu sıkıntısını anladı fakat onun söylemesi için bekledi. Bir gün ağabeyim: "Anneciğim sana bir şey söyleyeceğim ama bana kızarsın."

" Söyle evladım bir şey mi var."

" Kızmayacağına söz ver."

" Kızmam söyle söz veriyorum"

Ağabeyim bir süre durakladı ve sıkıla sıkıla anlatmaya başladı.

"Hani babamdan kalan altın saat var ya?"

"Evet onu kayıp mı ettin?"

"Kaybeder miyim anne hastalığım sırasında çalmışlar."

"Zararı yok Mustafa senin canın sağ olsun"

Hastalığı o kadar şiddetliydi ki nöbet sırasında altın saatini çaldırmıştı. İki günde bir nöbet geliyordu. Hazırladığımız güzel yatakta iki ay yattı. Beslenmesine ve sağlığına çok dikkat ettik. Sonunda iyileştirdik. Okuluna devam etmeye başladı.

Birçok korkulu ve heyecanlı günler geçirdikten sonra bir akşam ağabeyimin Anadolu'ya gitmek üzerine olduğunu öğ-

rendik. O akşam ağabeyim bütün arkadaşlarından ayrılırken şöyle diyordu.

" Sabaha kadar, bu geceyi annem ve kız kardeşimle geçireceğim. Sizi tekrar ziyarete gelemeyeceğim için kusura bakmayın. Şimdi hepinize veda etmiş olayım."

" Makbuş!" dedi " Annemin karyolasının karşısına bir yer sofrası yap. Bu gece sizinle biraz dertleşmek istiyorum."

Mühim bir şey mi var ağabeycim? Diye sordum

"Yarın gideceğim."

Nereye?

" Gideceğim işte... Nereye olduğunu sorma. Hayat bu, belki de ölürüm. Gelemem. Size söyleyeceklerim var bu akşam."

Ben üzgün ve şaşkındım. Bilinmezlikler içinde bocalıyordum. Fakat nereye gittiğini bilmesem bile gittiği yolun bir mücadele yolu olduğunu sezmekte güçlük çekmiyordum.

Annemin karyolasının karşısına yer sofrası hazırladık. Minderleri, yastıkları yerleştirdik. Ağabeyim annemin karşısına geçti. Çok düşünceliydi...

" Anneciğim... Ben gidiyorum. Buraların da Selânik gibi olma ihtimali var. Ben gittikten sonra yanılıp ta sokağa çıkmayın. Buradaki arkadaşlarıma sizinle ilgilenmelerini söyledim. Benim işim önemli... Bu işte başarmam için gönül rahatlığı ile çalışmam lazım. O yüzden beni merak ve endişede bırakmayın. Giderken gözüm arkada kalmasın."

Annem düşüp bayıldı. Doktor Rasim Ferit Beyi çağırdık. O ilaç bu ilaç derken annem kendine biraz olsun geldi.

O gece sabaha kadar uyumadık... Konuştuk... Dertleştik... Ertesi gün araba kapıya dayandı. Ağabeyimle annemin ayrılışları çok hazin oldu. Sarıldılar, öpüştüler, defalarca ağabeyim annemin ellerini öptü. Annem defalarca ağabeyi-

me sarıldı...

Aşağıya ağabeyimin arkadaşları uğurlamaya gelmişlerdi. Geleneğimize göre alt katta erkekler olduğu için ben aşağıya inemedim. Ağabeyim merdivenin başında durdu. Gözlerini gözlerime dikti. Belki dakikalarca konuşmadan birbirimize öylece baktık. Ben olanları ve olacakları düşünecek durumda değildim.

"Niçin konuşmuyorsun Makbuş?" diye sordu. Ben de nemli gözlerimle, Ne konuşayım. Savaşa giderdin bilirdim... Terfi eder giderdin bilirdim... Bir göreve giderdin bilirdim... Fakat bugün ne için gidiyorsun, nereye gidiyorsun... Benim aklım durdu bu işe...

" Evet Makbuş... Bunu da bilirsin inşallah merak etme."

Beni bağrına bastı, veda etti. Merdivenlerden atlayarak aşağıya indi. O, biraz sonra arkadaşlarıyla birlikte arabasına binip kapıdan uzaklaştığında, biz pencerelere yığılmış gözyaşı döküyorduk.

Üç gün sonra dökülen bu gözyaşları dinmeden sevindirici bir haber almıştık.

" Samsun'a çıktım. Sıhhatteyim. Merak etmeyin." Mustafa Kemâl[99]

Zübeyde Hanım Mustafa Kemâl'i Anlatıyor

Oğlumun asker olmasını istemiyordum. Onu tüccar yapmayı düşünüyordum. Fakat oğlum askeri okula gitmeye çok hevesli idi. Bir gece rüyamda Mustafa'yı altın bir tepsi içinde ve bir minarenin aleminde gördüm. Minarenin altına koştum, birisi bana "Oğlunun askeri okula girmesine izin verirsen yeri burasıdır. Eğer rıza göstermezsen onu aşağıya atacağız" dedi.

Sabahleyin Mustafa'yı yanıma çağırdım, oğlum çok güzel bir rüya gördüm. Senin askeri okulda okumana izin veriyorum. Hayırlısı olsun dedim.[100]

* * *

Mustafam küçük çocukken bile gayet temiz giyinirdi. Adeta büyük bir adam gibi tavırlar alır, herkesle büyükmüş gibi konuşurdu. Mahalle çocukları sokakta oynarken onların taş, sapan, gibi sokak oyunlarına, ayak atmalarına, koşmalarına iltifat etmezdi. Onun kendisine has bir benliği vardı. Ellerini pantolonunun cebine koyarak ve başını yukarı dikerek konuşması daima hepimizin dikkatini çekerdi.

Ne kadar nazik, ne kadar sıkılgan ve utangaç bir çocuktu size tarif edemem. Konu komşu herkes onu çok severdi. Kendisi daha Rüştiye Mektebindeyken, Selânik ileri gelenlerinden Evronozzade Muhsin Bey'in oğluna ders okuturdu. Muhsin Bey'i o kadar mutlu etmişti ki, Mustafa'mı adeta evlat edinmişti.

Mustafam Muhsin Bey'in oğluna ders verdiği gibi komşumuz Merkez Komutanı Şevki Paşa'nın kızına da ders vermeye başlamıştı. Bereket versin ki ders fazla uzamadı. Kendisi Manastır İdadisi'ne gitti. Bu ders de böylece yarıda kesilmiş oldu.[101]

* * *

Oğluma şunu söylerdim. Oğlum çok çalış, çalışmaktan yılma. Mustafam çok çalıştı. Her okulda çavuş olurdu. Büyük adam olmayı heves ederdi. Hem de büyük adamlarla tanışmak isterdi. Sende büyük mevkilerde çalışmak istersen kendini büyüklere tanıt. Çok çalış...[102]

Zübeyde Hanım'ın Kurtuluş Savaşında sonra oğluna gönderdiği telgraf:

Müşir ve Gazi oğlum Mustafa Kemâl Paşa'ya

27 Eylül 337 (1921)

Uhtenize Müşirlik rütbei refiasıyla gazilik ünvanı mefharetini tevcih buyurulduğunu tebşir ettiler. Milletin hakkınızdaki bu teeccüh ve itimatı benim kadar kimseyi mütehassis edemez. Hemşirenle beraber çok sevindik ve iştiyak yaşları döktük. Alnından öperek ve bağrımıza basarak seni tebrik ederiz.

Muhafazai din ve istihlası vatan uğrunda çalışan mücahitlerle beraber seni Cenabı Hakkın birliğine emanet eder ve hakkınızda gece gündüz sıhhatler ve nusratlar temenni ederim. Sevgili oğlum.

Valideniz
Zübeyde

Mustafa Kemâl'in annesine cevabı:

Salih Bey vasıtasıyla Validem Zübeyde Hanım'a

29 Eylül 337 (1921)

Benim için dünyevi mükâfatların en ulvisi olan tebrikatınızla mesut oldum. Sizi görmek hususundaki derece-i iştiyakım gayri kabili ifadedir. İlk fırsatta sizi buraya celbe tevssül edeceğim. Kemâl'i sükûn ve istirahatle işarıma intizar ve memleketimizin halasına müteveccih dulara devam etmeni-

zi rica ile elerinizden ve Makbule'nin gözlerinden öperim.[103]

Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Müşir Gazi
Mustafa Kemâl

Mustafa Kemâl Zübeyde Hanım'ı anlatıyor

İzmir'de Karşıyaka'da Annesinin Mezarı Başında
(27.1.1923)

Zavallı validem bütün millet için mefkure olan İzmir'in mukaddes topraklarına tevdii vücut etmiş bulunuyor. Arkadaşlar, ölüm hilkatin en tabii bir kanunudur. Fakat böyle olmakla beraber bazen ne hazin tecelliler arz eder.

Buraya yatan validem, zulmün, cebrin bütün milleti felaket uçurumuna götüren bir idarei keyfiyeti kurban olmuştur. Bunu izah etmek için müsaade buyurursanız hayatı ıstırabının bariz birkaç noktasını arz edeyim. Abdülhamit devrinde idi. 1320 (1905) yılında mektepten henüz erkanı harp yüzbaşısı olarak çıkmıştım. Hayata ilk hatveyi atıyordum. Fakat bu hatve hayata değil zindana tesadüf ettim.

Hakikaten beni bir gün aldılar ve idarei müstebidenin zindanlarına koydular. Orada aylarca kaldım. Validem bütün bunlardan ancak mahpustan çıktıktan sonra haberdar olabildi. Derhal ben görmeye şitap etti. İstanbul'a geldi. Fakat orada ancak üç beş gün görüşmek nasip oldu. Çünkü; tekrar idarei müstebidenin hafiyeleri, casusları, cellâtları ikametgahımızı sarmış ve beni alıp götürmüşlerdi. Validem



ağlayarak arkamdan takip ediyordu.

Beni menfama götürecek olan vapura bindirilirken benimle görüşmekten menedilen validem gözyaşlarıyla Sirkeci rıhtımından elemler ve kederler içinde terkedilmiş bulunuyordu.

Menfada geçirdiği tehlikeler onun hayatını ıstıraplar ve gözyaşları içinde geçirmiştir. Başka bir nokta daha: Mütareke zamanında Anadolu'ya geçtiğim vakit, validemin muzdarip bir halde İstanbul'da terke mecburdum. Yanımda kendisinin terfik ettiği bir adamım vardı. Bunu Erzurum'dan İstanbul'a gönderdiğim zaman validem bu adamın yalnız olarak geldiğinden haberdar olduğu dakikada, benim hakkımda halife ve padişah tarafından verilmiş olan idam

kararının infaz edildiğini zan eylemiş ve bu zan kendisini felce duçar etmişti. Ondan sonra bütün mücadele seneleri onun hayatını elem,ıstırap içinde geçirmiştir. Padişah ve hükümetinin ve bütün düşmanların daima tazyik ve işkencesi altında kalmıştır.

İkametgahı bin türlü sebep ve vesilelerle basılır ve taharri edilir, kendisi iz'aç olunurdu. Validem üç buçuk senelik bütün gece ve gündüzlerini gözyaşları içinde geçirdi. Bu gözyaşları onun gözlerini kaybettirdi. Nihayet pek yakın zamanda onu İstanbul'da kurtarabildim. Ona kavuşabilmiştim ki, artık maddeten ölmüştü, yalnız manen yaşıyordu.

Validemin ziyamdan şüphesiz pek müteessirim. Fakat bu teessürümü izale ve mütesseli eden bir husus var ki,o da anamız vatanı mahv ve harabiye götüren idarenin artık bir daha avdet etmemek üzere mezarı ademe götürülmüş olduğu görmektir.

Validem bu toprağın altında, fakat hakimiyet-i milliyeyi ilelebet payidar olsun. Beni müteselli eden en büyük kuvvet budur. Evet hakimiyeti milliyet ilelebet devam edecektir. Validemin ruhuna ve bütün ecdat ruhuna müteahhit olduğum vicdan yeminini tekrar edeyim.

Validemin medfeni önünde ve Allahın huzurunda aht ve peyman ediyorum, bu kadar kan dökerek milletin istihsal ve tespit ettiği hakimiyetin muhafaza ve müdafaası için icap ederse vâlidemin yanına gitmekle asla tereddüt etmeyeceğim.

Hakimiyet-i Milliyet uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun.[104]

* * *

Annem Babamı kaybettiğinde genç bir kadındı. O'nun ölümünden sonra yaşadığımız büyük Pembe evden çıkmış, yanındaki küçük eve girmiştik. Ben bir müddet için dayılarımın yanında kalıyordum. Fakat babamın yerine bir başkasının geleceğini bana belli ediyorlar ve beni duygu olarak hazırlıyorlardı.

Bir gün o küçük eve gittik. Annem yeni bir elbise giymiş, beni güler yüzle karşıladı. İçerde yabancı bir bey oturuyordu. Annem de onun yanında kapanmadan geziyordu. Durumu anladım.

Fakat babamın yerine gördüğüm bu adama tahammül edemeyecektim. Baktım duvarda babamın palası asılı. İçimden gelen bir hisle ona sarılmak ve hiç kabahati olmayan bu adama saldırmak istedim. Fakat bir şeyler söylemeden oradan koşarcasına kaçtım. Bundan sonra uzun bir süre annemi görmedim.

Fakat sonradan o asil beyle dost oldum. Bana iyi bir eğitici oldu. Anamın da genç yaşında böyle bir aile bağı yapmış olmasını takdir ettim. Ancak çocukluk duygum benim babamı kaybetmiş olmama karşı bir isyandan ibaretti.[105]

* * *

Çocukluğumdan beri bir huyum vardır. Oturduğum evde ne kız kardeş ne de bir tanıdık ile oturmaktan hoşlanmazdım. Ben yalnız ve müstakil bulunmayı çocukluktan çıktığım zamandan itibaren daima tercih etmiş ve sürekli öyle yaşamışımdır. Tuhaf bir halim daha var, ne ana ne baban ki çok erken ölmüş, ne kardeş ne de yakın akrabanın kendi zihniyet ve telakkilerine göre bana şu veya bu tavsiye ve nasihatte bulunmasına tahammüllüm yoktu.

Aile arasında yaşayanlar pekâlâ bilirler ki sağdan soldan, pek saf ve samimi ihtarlardan masun bulunmazlar. Bu durumda iki çeşit hareketten birini seçmek gerekir. Ya biat etmek ya da bütün bu nasihatleri hiçe saymak, bence ikisi de doğru değildir.

İtaat nasıl olur, en az benimle yirmi, yirmi beş yaş farkı olan anamızın ihtarlarına itaat maziye ricat etmek değil midir? İsyan etmek, faziletine, hüsnüniyetine, yüksek kadınlığına kani olduğum anamın kalbini, telakkilerini altüst etmektir. Bunu da doğru bulmam.[106]

* * *

Size anamın ve kız kardeşimin inkılap işlerinde bana inandıklarını ve hizmet ettiklerini zikretmeliyim. Biz Selânik'te tahmin ettiğiniz tarihlerde; zahiri manasını bilmem lakat çok ciddi bir şekilde fedakarane komitacılık yapıyorduk. Meşrutiyetin ilanından çok evveldi. Bir gece bizim evde bir içtima yapmıştım. Bu ev Selânik'te mektep karşısında pembe boyalı büyücek bir evdir. İşte bu evin büyük bir odasında bir takım arkadaşlar toplanmıştık.

Bu arkadaşlardan biri ki şehit oldu veya vefat etti, kemali hürmetle yat ederim. Kamil bey isminde bir süvari subayı idi şişmanca bir zattı. Oldukça çok para toplamışlardı... Liralar, mecidiyeler ve gümüş madeni paralar... Bizim müzakere yaptığımız odaya bakan hizmetçi anama bunu haber vermiş. Yukarıda paralar, bahisler, münakaşalar ve planlar var manasında birtakım sözler söylemiş.

Anam hasta, ihtiyar yatağından kalkmış, bizim bulunduğumuz odanın kapısına kadar gelmiş ve kısmen ne konuştuklarımız dinlemiş, tekrar odasına gitmiş.

Toplantıdan sonra arkadaşlar ayrıldıktan sonra uyumak

için yattığımda, uyuduğunu zannettiğimiz anam yanıma geldi. Bana dedi ki: " Çocuğum bir anlamak istiyorum. Sen ve senin arkadaşların yedi evli kuvvetindeki padişaha isyan mı ediyorsunuz?"

Anama ne düşündüğümü ve ne yaptığımı söylemek istemiyordum. Fakat bizim o günkü toplantımızı görmüş ve her şeyi öğrendiklerinden dolayı, artık annemden ve kız kardeşimden gerçeği gizlemeyi lüzum görmedim, tam tersi onları bilinçlendirmeyi tercih ettim.

Evet anne dedim, senin yedi evliya kuvvetinde farz ettiğin adam Hiçbir kuvvete malik değildir. Biz burada toplanan insanlar, memleketi bu zalimlerden kurtarmak istiyoruz. Sen bu işe belki akıl erdiremeyebilirsin veyahut evladın olduğumu unutup gidip evliyalara kavuşursun.

Anam o vakit dedi ki:

"Evladım siz acemisiniz, madem ki böyle işlere kalkıştınız, beni yaptığınız işlerden haberdar ediniz. Gizliliklerinizi bana emanet ediniz. Çok dikkat etmelisiniz. Muvaffak olmak çok zordur. Mahvolmak daha tabii kabul etmek lâzım gelir. Ne yapayım tek yegâne erkek evladımsın, senin mahvolmanı istemiyorum bu gücüme gider..."

Anne, dedim bu işler almış yürümüştür. Ben namuskâr bir adam olarak bu işlerin içinde bulunmak mecburiyetindeyim. beni bunardan meneder misin? Diye sordum.

"Hayır evladım. Bir gün bu işler olduktan sonra seni namus ve haysiyet sahibi olanlarla beraber görmezsem işte o zaman meyus olurum. Ben senin kadar okumadım senin kadar bilemem, seni gördüğün anladığın şeyleri yapmaktan menetmeye kalkışmam. Yalnız dikkat et burada esas olan muvaffak olmaktır. Mutlaka muvaflak olunuz."[107]

* * *

Büyük Taarruz 'dan önce idi. Biz savaş hazırlıkları ile meşguldük. Cepheye hareket gününü Ankara'daki yabacı temsilciler fark etmesinler diye bir çay ziyafeti düzenlenmişlerdi. O gün herkes Ankara'da çay ziyafetine gitmişti. Ben de sefer kıyafetlerini giyerek anneme veda için odasına gittim. Annem rahatsızdı. Yatağında oturuyordu. Elini öptüm izin istedim.

"Nereye?" dedi

Çay ziyafetine gideceğimi söyledim.

"Bu kıyafet ziyafete mahsusu değil." dedi. Çizmelerimi gösteriyordu. Fakat üstelemedi. Üzülmesin istiyordum.

Biz gittikten saatler sonra meraklanmış. Merkez Kumandanı'nı çağırtmış.

"Oğlum nerede?" diye sormuş tekrarlamış. Komutan da "Efendim çay ziyafetine gitti." diye cevap vermiş.

" Hayır çay ziyafetine gitmedi. Ben biliyorum, o savaşa gitti. Bir kağıt kalem getirin, benden ona bir mektup göndereceğim."

"Oğlum seni bekledim. Dönmedin. Çay ziyafetine gideceğini söyledin. Ama ben biliyorum sen cepheye gittin. Sana dua ettiğimi bilesin. Bu savaşı kazanmadan asla dönme. Annen"

İşte benim annem böyle yazmıştı.[108]

Abdurrahim Tunçok Anlatıyor

Ben ana da bilmem, baba da bilmem. Kendimi bildiğimde annem olarak Zübeyde Hanım'ı, ablam Makbule Hanım'ı bir de Paşa'mızı tanıdım. Benim ailem bu aileydi. Ben kendimi bu ailenin çocuğu olarak kabul ettim.

Hep de öyle kaldım. Gerçek annemin ve babamın im olduğu asla öğrenemedim.

Mustala Kemâl Paşa'nın Suriye'deki rahatsızlığı İstanbul'daki Akaretlerdeki 76 numaralı eve başka biçimde yansımıştı. Annem Zübeyde Hanım ağlıyordu. "Mustafam gör olmuş... Mustafamın gözleri görmüyormuş artık." diye. Annemin duyduğuna göre Mustala Kemâl Paşa, çölde bir kum fırtınasına yakalanmış. Kum tanecikleri ok gibi gözlerine girmiş, Mustafa Kemâl Paşa'nın gözleri görmez olmuş. Annem bir hafta hiç durmaksızın ağladı.

Haber aldığımız ikinci haftasında Cevat Abbas Bey geldi eve:

"Haleb'e dönüyorum. Mustafa Kemâl Paşa'ya sağlık haberlerinizi götürmeye geldim." dedi Paşa'nın Çanakkale'de yaverliğini yapan, ondan sonra onunda hiç ayrılmayan Cevat Abbas Bey ailemizin bir ferdi gibiydi.

Annem onu bırakmadı.

"Mustafa'mın gözleri gör olmuş. beni de götüreceksin onun yanına. Onu görmezsem ölürüm ben burada" demesi üzerine Cevat Abbas Bey de

"Bu konuyu yarın görüşürüz." diyerek evden ayrıldı. Cevat Abbas Bey ertesi gün geldiğinde, müjdeli haberi de beraberinde getirdi.

"Mustafa Kemâl Paşa'ya telgraf çektim. Sizin oraya gelmek istediğinizi söyledim. Biraz önce telgrafıma cevap geldi. Sizi getirmemi emrediyor. Abdürrahim'i de getirmemi emrediyor."

Cevat Abbas Bey bizi asker ve cephane taşıyan bir trene bindirdi. Bir hafta kadar süren bir yolculuktan sonra Haleb'e geldik.

Annem Mustafa Kemâl Paşa'ya sarılıp sarılıp öpüyordu. "Bak anne kör değilim" diyordu. "Seni görebiliyorum an-

nem." kör olmamıştı ama çok zayıflamış, yüzü çok süzülmüştü.

"Biraz hastalık geçirdim. Şimdi düzeldim." dedi. Bana sarıldı, kucağına aldı öpmeye başladı beni.

"Bak Abdürrahim'i de görüyorum anne" diyor ve sevincini tekrar tekrar dile getiriyordu. " Ne güzel ikiniz de buradasınız." diyordu.

Salih Bey'in konağı büyük bir portakal bahçesinin ortasındaydı. Mustafa Kemâl Paşa sık sık bahçede oturur, ben de çevresinde oynardım. Bahçede oynarken bir gün beni yanıma çağırdı:

"Senin burada bir fotoğrafını çektireyim mi? " diye bana sordu. Bende, "Evet" dedim.

Emir verdi ve ordunun terzisini getirtip bana bir gecede yöresel giysi diktirdi. Orada görevli olan bir Doktor Yüzbaşının fotoğraf makinesi vardı. Ertesi gün Doktor Yüzbaşı, fotoğraf makinesiyle Salih Bey'in bahçesine geldi. Bana da içeride yöresel giysilerimi giydirdiler. Bahçeye çıktığımda Mustafa Kemâl Paşa beni o giysilerle görünce gülmeye başladı. " Tam buralı bir delikanlı olmuşsun." dedi ve yanını işaret etti.

"Gel buraya yanıma otur."

Doktor Yüzbaşı fotoğraf makinesini hazırlamış, fotoğrafımızı çekmek üzereyken,

Mustafa Kemâl Paşa biraz durmasını söyledi. Çanakkale'den beri yanından ayırmadığı tabancasını çıkarttı, benim belime taktı. Belimin öteki yanına kuşağın arasına da kendi kasatura yerleştirdi.

"İşte şimdi oldu" dedi ve Doktor Yüzbaşıya döndü.

"Fotoğrafınızı şimdi çekebilirsiniz. Çünkü Abdürrahim hazırdır." dedi.[109]

Cevat Abbas Gürer Anlatıyor

Zübeyde Hanım, daha küçük yaşta öksüz kalan oğlunun her durumuyla yakından ilgilenirdi. Çünkü O'nun yetişmesinde ve yetiştikten sonra memlekete yararlı olmasından büyük etken olmuştur. Mustafa Kemâl Paşaya hem analık hem babalık etmişti.

Sevgili oğlu Mustafa'nın idamla mahkûmiyetini haber aldığında son derece dinç olmasına rağmen üzüntüsünden kahırlanmış, hastalanıp yatağa düşmüştü. Uzun müddet oğlundan doğru bilgi alamaması da hastalığının ilerlemesine sebebiyet vermişti...[110]

* * *

Bir gün Mustafa Kemâl anasının elini öptü. Bu sefer de Zübeyde Hanım elini öptürdükten sonra Mustafa Kemâl'in elini alıp öpmek istedi.

Mustafa Kemâl bir an irkildi: "Ne yapıyorsun anne?."

Zübeyde Hanım sessiz ve kesin bir ciddiyetle:

"Ben senin ananım, sen benim elimi öpmekle bana karşı olan vazifeni yapıyorsun; fakat sen vatanı ve milleti kurtaran bir devlet başkanısın. Ben de bu aziz milletin bir ferdiyim ve onun tebaasıyım, öpebilirim" cevabını verdi.

Tahsin Uzer Anlatıyor

Mustafa Kemâl annesine büyük saygısı vardı. Zübeyde Hanım içeri girince, hemen ayağa kalktı ve onu Azerbaycan Büyükelçisi Abilof'un yanındaki koltuğa oturtarak birbirleriyle tanıştırdıktan sonra annesine:

"İşte" dedi. " Yeni bir ahbap, deminden beri bana hep senin methini ediyor"

İbrahim Abidof, bütün heyecanıyla Zübeyde Hanım'ın ellerine sarılarak üst üste birkaç defa öptükten sonra yanındaki iskemleye ilişti. Dereden tepeden konuşmaya başladılar.

Mustafa Kemâl onların konuşmalarını gülümseyerek dinliyordu. Bir ara Zübeyde Hanım oğluna dönerek:

"Bak Abilof Bey ne diyor." dedi.

"Ne diyor anne?"

"Sen padişah olmalıymışsın, sana padişahlık yaraşırmış."

Zübeyde Hanım bu sözleri adeta kaşlarını çatarak ve hoşnutsuz olarak söylemişti. Sözlerini bitirince, derin bir sabırsızlıkla oğlunun yüzüne baktı.

"Sen ne dersin buna?"

Mustafa Kemâl dudaklarında hep o zeki tebessümle sordu.

"Söyledikleri hoşuna gitmedi mi?"

Zübeyde Hanım büsbütün ciddi bir tavır almıştı:

"Hoşuma gitmedi oğlum... Sen padişah olmamalısın."

Mustafa Kemâl sükûnetle cevap verdi.

"Hayır anne... Abilof doğru söylüyor. Senin bu sözlerden niçin hoşlanmadığını anlamadım.

Zübeyde Hanım bir kat daha heyecanlandı:

"Ne sultan? he? Padişahlık ha?" diye söyleniyordu.

Nihayet Mustafa Kemâl dedi ki:

"Merak etme anne... Ben padişah olmayacağım. Olmayacağım ama herhalde baş olacağım. Abilof da sanırım bunu anlatmak istiyor."

Zübeyde Hanım ancak o zaman sükûnet bulabildi ve geniş bir nefes alarak:

"Ben saltanatı istemem evladım. Saltanatı istemem" diye mırıldandı.[111]

Miss Grace Ellison Zübeyde Hanımı Anlatıyor

"...Gözüm Paşa'nın yazı masasının üzerinde asılı duran güzel bir Türk hanımının portresine ilişki: "Ne güzel bir yüz..." diye haykırdım.

Paşa göze çarpan bir gururla "Anam" dedi.

"Çok hastadır. Doktorlar gece gündüz yanındadırlar. Heyhat, korkuyorum artık iyi olmayacak."

Sonra merdivenlerden çıkıp hastanın dairesine gittik. O'nu bir divan üzerinde yastıklara dayanıp oturuyor görünce şaşırdım. İlk önce onun ölüme bu kadar yakın olduğuna inanmak güçtü.

"Yazık" dedi Mustafa Kemâl " O'nun ıstırabı benim yüzümdendir. Benim sürgün kaldığım yıllar esnasında çektiği ıstırap ve döktüğü gözyaşlarının hesabını şimdi veriyor." sesinde keder vardı.

Zübeyde Hanıma dönerek "Şimdi siz onun zaferine iştirak edebilirsiniz" dedim. Oğlunuzla kim bilir ne kadar iftihar ediyorsunuzdur, dedim. Ben sadece bile onunla konuşmuş olmakla iftihâr ediyorum.

Bana heyecanla teşekkür etti ve dedi ki:

"Allah bana bu oğlu vatanı kurtarmak için gönderdiğine inanıyorum. Fakat oğlum bana karşı her zaman müşfiktir."

Bana en sevdiği koku ile kokulandırılmış bir ipek mendil verirken beni on yıl önce İstanbul'da görüp görmediğini sordu.

"Fevkalade bir hafızası vardır" diye Paşa mırıldandı.

Bu sevimli kadını birkaç gün sonra artık görmek imkânı kalmayacaktı.[112]

NOTLAR

1. Burhan Göksel, Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine bir Çalışma. Ankara. 1950. s. 10-11.
2. Şevket Süreyya Aydemir: Tek Adam -Mustafa Kemâl. Cilt 1, Remzi Kitapevi 18. Baskı s. 33 İstanbul.
3. Tahsin Uzer. Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi. Balkanlar 1912 Türk Tarih Kurumu yayınları 3.Baskı s.57 1999 Ankara.
4. Ş. S. Aydemir. s.34
5. Enver Behnan Sapolyo. Kemâl Atatürk, 1959, s.17. Ankara.
6. Mihri Belli. Ağabeyim Mustafa Kemâl " Makbule Atadan Anlatıyor, 1959. s.12 Ankara
7. İhsan Sungu. Atatürk'ün Babası Ali Efendi ve Mensup Olduğu Selânik Asakiri Mülkiye Taburu Belleten Dergisi sayı 22 ve Ş.S.Aydemir s.35
8. Selâniki Mustafa Efendi Haz. Mehmet İpşirli s 77 1986 İstanbul
9. T.Uzer s. 45
10. A.g.e
11. T.Uzer s 65 ve diğer bazı bölümlerinde ayrıntılı eşkıya hareketleri ve adam kaçırmaları anlatmaktadır.
12. Ş.S.Aydemir.s.40
13. Donald Quataert, Erik Jan Zürcher Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950 İletişim yayınları s 89 2. baskı 2007 İstanbul
14. Ş. S. Aydemir s.32
15. Ş. S. Aydemir a.g.e s.29
16. Ş. S. Aydemir Cilt 1 s.24
17. Lord Kinross: Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu Çeviri: A.Tuncer s.11 1966 İstanbul
18. Selâniki Mustafa Efendi s.67
19. Tahsin Uzer s.89
20. Ş.S.Aydemir s.40
21. E.B.Şapolyo s.18
22. Mihri Belli s 24
23. Ş.S.Aydemir s.49
24. Burhan Göksel Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma s.10 1955. Ankara
25. Ahmet Emin Yalman TBMM Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı Vakit Gazetesi 10 Ocak 1922 sayı 1468 s. 1.
26. Lord Kinross a.g.e.s.27

27. Ş.S.Aydemir a.g.e.s 46
28. Hikmet Bayur Atatürk'ün Hayatı ve Eseri s.7 1990 Ankara
29. Ş.S.Aydemir a.g.e s.41
30. Cemil Sönmez Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım Atatürk Araştırma Merkezi s.20 1997 Ankara
31. Enver Behnan Sapolyo a.g.e. s.16
32. Ş.S.Aydemir a.g.e s 47
33. Enver Behnan Şapolyo a.g.e s.17
34. Cemil Sönmez a.g.e s 35
35. Ş.S.Aydemir a.g.e. s.48
36. Cemil Sönmez a.g.e s.35
37. Ş.S.Aydemir a.g.e. s.50
38. Ahmet Emin Yalman a.g.e s.4
39. Şemsi Belli Ağabeyim Mustafa Kemâl; Makbule Atadan Anlatıyor s.23 1959 Ankara
40. Enver behnan Şapolyo a.g.e. s.16
41. Cemil Sönmez a.g.e s.38
42. Ali Kılıç Atatürk'ün Hususiyetleri s.16. 1955 İstanbul
43. Cemil Sönmez a.g.e s.41
44. Ş.S.Aydemir s.57
45. Ş.S.Aydemir a.g.e s.60
46. Cemil Sönmez a.g.e s.43
47. Afet İnan a.g.e s.48 ve Cemil Sönemz a.g.e. s.42
48. Ş.Süreyya Aydemir a.g.e s.62
49. Ali Kılıç a.g.e s.16
50. Şemsi Belli a.g.e s.63
51. Ş.S.Aydemir a.g.e s.70
52. Mustafa Ragıp Esatlı Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca s.40 Bengi Kitap Yayın 2007 İstanbul
53. .....
54. Ş.S.Aydemir a.g.e s.56
55. Ş.S.Aydemir a.g.e. s.70
56. Şemsi Belli a.g.e s.62-63
57. Mehmet Ali Şevki Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması s 67 Elif Yayınları 1968 İstanbul
58. Ahmet Faik Askerliğin Psikolojisi Üzerine Bir Kalem tecrübesi Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi s.34-56 1933 İstanbul
59. Ş. S. Aydemir a.g.e. s.72
60. Prof A.İnan a.g.e. s.9

61. Cemil Sönmez a.g.e s.42
62. Ş.S.Aydemir a.g.e s.75
63. Ş.S.Aydemir a.g.e s 73
64. Ş.S.Aydemir a.g.e. s.80
65. Ş.S.Aydemir s.80-81
66. Ş.S.Aydemir s.88
67. Atatürk Söylev ve Demeçleri Milliyet Gazetesi 13 mart 1926 III s.116-117 1989 Ankara
68. Ş.S.Aydemir s.104
69. Kazım Nami Duru İttihat ve Terakki Hatıralarım s 13 1933 İstanbul
70. Ş.S.Aydemir s 112
71. Ş.S.Aydemir s.145
72. A.g.e s 150
73. Hale Şıvgın Trablusgarp Savaşı ve 1911- 1912 Türk - İtalyan ilişkileri Atatürk Araştırma Merkezi s 32 Ankara, 1989
74. Ş.S.Aydemir s.154
75. Şevket Süreyya Aydemir Makedonya'dan Orta Asya'ya Cilt III Remzi Yayınları s 67 1989 İstanbul
76. Uluğ Iğdemir Arıburnu Muharebeleri Raporu Türk Tarih Kurumu Yayınları s 54 1990 Ankara
77. Uluğ Iğdemir Arıburnu Muharebeleri Raporu Türk Tarih Kurumu Yayınları s 67 1990 Ankara
78. Ş.S.Aydemir Tek Adam s 220
79. A.g.e s 250
80. A.g.e s.261
81. Ş.S.Aydemir s. 254
82. Mete Akyol Oğlu mu Değil mi? Star sayı 5 10 Kasım 1991 - Cemil Sönmez a.g.e s.56
83. S.Aydemir s. 286
84. S. Belli a.g.e s.37
85. A.g.e s.38
86. Yücel Dergisi Ankara'da Bir İngiliz Kadını Cilt XI sayı 61s.23-30 Mart 1940
87. Falih Rıfkı Atay Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919 T.İş Bankası Kültür yayınları s 86 1965 Ankara
88. A.g.e s.87
89. Niyazi Ahmet Banoğlu Nükte ve Fıkralarla Atatürk Cilt III s.64-65 1967 İstanbul
90. Cemil Sönmez a.g.e s.78
91. A.g.e s.79

92. Selahattin Güngör Salih Bozok Anlatıyor Yakınlarını Ağzından Atatürk s 48 1944 İstanbul
93. C.Sönmez s.84
94. Nezihe Araz Ateş Hattında bir Kadın Lâtife Hanım Milliyet gazetesi 3-12 Kasım 1989
95. Selahattin Güngör s.52
96. Niyazi Ahmet Banoğlu - Kemâl Zeki Gençosman Atatürk Ansiklopedisi Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi May Yayınları Cilt I s.72 1971 İstanbul
97. Niyazi Ahmet Banoğlu - Kemâl Zeki Gençosman Atatürk Ansiklopedisi Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi May Yayınları Cilt I s.74 1971 İstanbul
98. Şemsi Belli a.g.e.s 23-24
99. Ş.Belli a.g.e s.38-39
100. Enver Behnan Şapolyo a.g.e s 16
101. A.g.e s.17
102. Enver Behnan Şapolyo a.g.e s.4
103. Hüsnü Himmetoğlu Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları C.II s.416-417 1975 İstanbul
104. Gazi Mustafa kemal Paşa İzmir Yollarında 1923 s 50-53 Atatürk'ün Söylev ve Demeçler II Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü 1852 s 74
105. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II Milliyet 13.Mart 1926 s 116 Ankara
106. A.g.e s.117
107. A.g.e s.116-117
108. Perihan Naci Eldeniz Atatürk ve Türk Kadını Belleten Cilt XX sayı s.80 1956
109. Mete Akyol Oğlu mu Değil mi? Star sayı 5 10 kasım 1991
110. Cevat Abbas Gürer: Ebedi Şef Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak s.157-162 1939 İstanbul
111. Atatürk Ansiklopedisi Cilt I s.44-45
112. Yücel Dergisi Ankara'da Bir İngiliz Kadını Cilt XI sayı:61 s.23-30 Mart 1940